ЦѢНА 2 ЛЕВА.

ЗАПИСКИ

на

Христо Н. Македонски

БИВШЪ ВОЙВОДА ВЪ ВЪЗСТАНИЯТА ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО
НА БЪЛГАРИЯ.

(1852–1877)

Съ образътъ на войводата, двѣ снимки отъ знамето на Ст. Караджа
и двѣ картини.

СОБСТВЕННО ИЗДАНИЕ НА ВОЙВОДАТА.

СОФИЯ
Печатница „Напрѣдъкъ“
1896.

ЦѢНА 2 ЛЕВА.

ЗАПИСКИ

на

Христо Н. Македонски

БИВШЪ ВОЙВОДА ВЪ ВЪЗСТАНИЯТА ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО
НА БЪЛГАРИЯ.

(1852–1877)

Съ образътъ на войводата, двѣ снимки отъ знамето на Ст. Караджа
и двѣ картини.

СОБСТВЕННО ИЗДАНИЕ НА ВОЙВОДАТА.

СОФИЯ
Печатница „Напрѣдъкъ“
1896.

Препечатванието безъ особно писмено позволение е строго забранено.

СЪДЪРЖАНИЕ.

Стр.

1. **Вмѣсто прѣдговоръ**. Идеални врѣмена, идеални борци. — Четитѣ сѫ свѣтла страница въ нашата нова история. — Умрѣлиятъ оживѣлъ. — Македонски е истински участникъ въ четата на Караджата. — Цѣльта на настоящиятъ трудъ. — Малко биография. . . . 1
2. **Защо станѫхъ хайдутинъ**. Връщанието ми отъ пазаръ. — Опръскванието на турцитѣ. — Животътъ ми въ опастность. — Моето криение. — Убиванието на Хаджи Гого. — Нещастната случка съ Георги Сърбакътъ. — Останѫхъ безъ скривалище. — Бѣгството ми въ Солунъ и моето връщание въ село. — Първото ми обиране. — Другаруванието ми съ Манолъ Наковъ. — Второто ми обиране. — Рѣшението ми да станѫ хайдутинъ. — Сбогомъ роденъ край 8
3. **Хайдутуванието ми**. Думата хайдутинъ не бѣ тогава позорно название. — Скитание по планината Бѣласица. — Присъединяванието къмъ насъ на още четирима хайдути. — Намиранието на Стойменъ войвода, който ни приема въ дружината си. — Слѣдъ два мѣсеца раздѣля. — Случката на Кресненскитѣ ханове. — Тръгванието ни за Рила. — Потерата убива Стоймена 16
4. **Какъ станѫхъ бунтовникъ**. Трѣбваше да се криемъ въ гората. — Противъ студътъ колиба. — Бѣхме станѫли мѣсоядни. — Отиванието ни въ Рилския Манастиръ. — Постникътъ дѣдо Данаилъ. — Той ни направи постници и ни облича въ калугерски вѣхти дрѣхи. — Раковски въ манастирътъ. — Цѣльта на неговото тамъ дохождание. — Нашата срѣща съ него. — Слѣдъ туй станѫхме бунтовници. — Тръгвание за Сърбия да диримъ Раковски . . . : . 23
5. **Въ Бѣлградъ**. Пристиганието ми въ Бѣлградъ. — Тамъ се запознахъ съ Стефанъ Караджата. — Записахъ

се въ четата на Илю войвода. — Смущението въ турскитѣ махали и влизанието въ кѫщата на бинбашиятъ. — Срѣщанието на ходжата. — Турцитѣ избѣгватъ въ калето. — Бонбардиранието на градътъ. — Примирието. — Растурянието на българскитѣ чети. — Тръгванието ми за Румѫния . . . 30
6. **Много скитание за малка полза**. Прѣминавание съ малка чета въ Турция. — Разбиванието на Асенъ-Пехливановата разбойническа шайка. — Прѣполовяванието на четата ни. — Въ Св. Гора и връщание назадъ. — Неуспѣхътъ да минемъ слѣдъ Филипъ Тотя прѣзъ 1867 година. — Приготовление за другъ такъвъ опитъ. — Въ българската легия въ Бѣлградъ. — Обучението ни тамъ на военно учение. — Връщанието ни обратно въ Румѫния 34
7. **Приготовление.** Цѣната на хѫшоветѣ. — Нашата вѣра въ успѣхътъ на дѣлото. — Нашата цѣль. — Прокламацията. — Обѣдъ на мѣстностьта Табакария. — Прѣнасянието нашитѣ вѣщи и орѫжия. — На бариерата. — Въ Гюргево. — Въ Петрошанъ. — Нашето орѫжие. — Стѣгнѫхме се за къмъ Дунавътъ. 42
8. **Минавание Дунавътъ**. Срѣщата съ конникътъ. — На островътъ. — Полагание клѣтва. — Словото на Караджата. — Навлѣзохме въ чамътъ. — Раняванието на Савва Славчовъ. — На малкото островче. — Тръгвание вече къмъ родниятъ брѣгъ. — Гръмванието отъ страна на гръкътъ, притѣжатель на чамътъ. — Турскиятъ караулъ. — Гръмнѫхме отъ чамътъ срѣщу тоя караулъ. — Излизанието ни на брѣгътъ. — Появяванието на австрийския параходъ „София“ 48
9. **Въ Сарѫ-Яръ**. На родниятъ брѣгъ. — Въ блатото. — Спировиятъ фатализмъ. — Рѣшението на дружината. — Скъсванието на телеграфната жица. — Бѣгството на първитѣ турци, що видѣхме. — Ангарията на единъ бей. — Въ кѫщата на беятъ. — Излизание отъ Сарѫ-Яръ 55
10. **Въ Караисенскитѣ лозя**. Отиванието и бавението въ Сарѫ-Яръ. — Вървимъ напрѣдъ. — Потерата се появява. — Нашата позиция и нашата тактика. — Караджата — душата на дружината. — Първитѣ жертви: Арсо Мартиновъ и Александръ Василиевъ. — Избиванието на черкезитѣ. — Раняванието на Никола Ивановъ. — Нещастната случка съ Стефанъ Попо. — Резултатътъ на първата битка. — Напускание Караисенскитѣ лозя 61
11. **Въ Карапановата кория**. Жажда вода не избира. — Пѫтувание цѣла нощь. — Избирание позиции. — Бъл-

се въ четата на Илю войвода. — Смущението въ турскитѣ махали и влизането въ кѫщата на бинбашиятъ. — Срѣщанието на ходжата. — Турцитѣ избѣгватъ въ калето. — Бонбардиранието на градътъ. — Примирието. — Растурянието на българскитѣ чети. — Тръгванието ми за Румѫния . . . 30

6. **Много скитание за малка полза**. Прѣминавание съ малка чета въ Турция. — Разбиванието на Асенъ-Пехливановата разбойническа шайка. — Прѣполовяванието на четата ни. — Въ Св. Гора и връщание назадъ. — Неуспѣхътъ да минемъ слѣдъ Филипъ Тотя прѣзъ 1867 година. — Приготовление за другъ такъвъ опитъ. — Въ българската легия въ Бѣлградъ. — Обучението ни тамъ на военно учение. — Връщанието ни обратно въ Румѫния. 34

7. **Приготовление.** Цѣната на хѫшоветѣ. — Нашата вѣра въ успѣхътъ на дѣлото. — Нашата цѣль. — Прокламацията. — Обѣдъ на мѣстностьта Табакария. — Прѣнасянието нашитѣ вѣщи и орѫжия. — На бариерата. — Въ Гюргево. — Въ Петрошанъ. — Нашето орѫжие. — Стѣгнѫхме се за къмъ Дунавътъ. 42

8. **Минавание Дунавътъ.** Срѣщата съ конникътъ. — На островътъ. — Полагание клѣтва. — Словото на Караджата. — Навлѣзохме въ чамътъ. — Раняванието на Савва Славчовъ. — На малкото островче. — Тръгвание вече къмъ родниятъ брѣгъ. — Гръмванието отъ страна на гръкътъ, притѣжатель на чамътъ. — Турскиятъ караулъ. — Гръмнѫхме отъ чамътъ срѣщу тоя караулъ. — Излизанието ни на брѣгътъ. — Появяванието на австрийския параходъ „София“ 48

9. **Въ Сарж-Яръ**. На родниятъ брѣгъ. — Въ блатото. — Спировиятъ фатализмъ. — Рѣшението на дружината. — Скъсванието на телеграфната жица. — Бѣгството на първитѣ турци, що видѣхме. — Ангарията на единъ бей. — Въ кѫщата на беятъ. — Излизание отъ Сарѫ-Яръ 55

10. **Въ Караисенскитѣ лозя**. Отиванието и бавението въ Сарѫ-Яръ. — Вървимъ напрѣдъ. — Потерата се появява. — Нашата позиция и нашата тактика. — Караджата — душата на дружината. — Първитѣ жертви: Арсо Мартиновъ и Александръ Василиевъ. — Избиванието на черкезитѣ. — Раняванието на Никола Ивановъ. — Нещастната случка съ Стефанъ Попо. — Резултатътъ на първата битка. — Напускание Караисенскитѣ лозя 61

11. **Въ Карапановата кория**. Жажда вода не избира. — Пѫтувание цѣла нощь. — Избирание позиции. — Бъл-

гаринътъ съ веловетѣ. — Появяване на потерата. — Убиване на юзбашиятъ. — Пристиганието на редовна войска — Запалване снопетѣ и събаряние бинбашиятъ. — Печалната случка съ Пано Х. Пеневъ и неговото погинвание. — Избѣгванието отъ обсадата. — Резултата на втората битка 67

12. **На Вишовъ-Градъ**. Неумолимата жажда. — Мѫчително пѫтуване цѣла нощь — Значението на Караджата въ четата. — Необяснимиятъ шумъ. — При изворътъ. — Въ турското село. — Овчарътъ съ ягнетата. — Улавянието на въорѫжени турци. — Отчаянното заявление на Д. Мѫнзовъ. — Появяванието на потерата. — Раняване на Караджата и на Дрѣновски. — Отравянието на послѣдниятъ. — Новитѣ позиции и боятъ съ башибозуцитѣ. — Пристигание на редовна войска. — Съсичание на двадесетима низами. — Резултатътъ на третата битка. — Тръгвание къмъ балканътъ. 73

13. **При Гѫбени**. Нашето положение. — Кучешки лай. — Появяванието и сгромолясванието на черкезинътъ. — Потерата ни нападнѫ и обсади. — Прѣдпазителни мѣрки отъ наша страна — Налитание въ станътъ на неприятельтъ. — Улавянието на Караджата. — Нашето положение безъ него. — Пробивание обсадата. — Резултатитѣ отъ четвъртата битка . . . 81

14. **На високата канара**. Вѣчната жажда. — Нашето прѣдпазвание. — Воденицата. — Трудностьта на пѫтуванието. — Тъкмено за потерата — приготвено за дружината. — Нѣма скривалище. — Неподозрителната канара. — Потерата ни приближава, но не съгледва. — Нетърпимостьта на слънчевиятъ пекъ и нажеженитѣ камани. — Въодушевлението и радостьта ни нѣмаха край. — Сбогомъ канаро. . . 86

15. **На Вузлуджа**. Въ балканътъ. — Знамето на Караджовата дружина. — Балканскитѣ прѣлести и хубости. — Готовностьта на околнитѣ села да се вдигнѫтъ. — Безъ хлѣбъ по-страшно и отъ потера. — Овчарчето и нашата нетактичность. — Въ Дебѣли-Дѣлъ. — Потерата отъ далечъ. — Тримата Българи — Колибаринътъ и гозбата на потерата. — На мандрата и братътъ на Хаджията. — Почивка и гладъ. — Несъгласие въ четата. — Избѣгванието на 14-тѣ души. — Случката съ киселото млѣко. — Нахранвание на дружината. — Двама въ Шипка за хлѣбъ. — Мѣсто за почивка. — Дълбокиятъ сънъ. — Ненадѣйното ни нападение отъ потерата. — Отчаянното положение на четата. — Нашето поражение. — Нашето избѣгване ранени. — Къмъ Мѫглишъ.

— Щастливата срѣща съ селянинътъ. — Къмъ върхътъ „Св. Никола“. — Силенъ дъждъ и вѣтръ. — Кой ни прѣдаде 91

16. **Слѣдъ поражението**. Нещастната смърть на Андрѣя. — Въ стругарницата. — Изъ Габровскитѣ планини, а сетнѣ неканени гости въ Габрово — Прѣдателството на единъ Хаджия. — Цѣната на едно издрънкване. — При кюмурджийницата — Добриятъ старецъ и неговитѣ расказ̆и. — Излишно недовѣрие. — При една мандра хора отъ нашата черга. — Нашето повторно рѣшение 106

17. **Срѣдня-Гора**. Пакъ на пѫть. — Дѣдо Никола. — Прѣоблѣченъ въ гр. Карлово. — Прѣзъ Сопотскитѣ планини къмъ Клисура. — Тримата конници и рѣшението да ги избиемъ зарадъ коньетѣ. — Разговорътъ ни съ едного отъ тримата конници — Нетърсенъ скучай съ турчинътъ ловджия. — Въ Копривщица. — Мандраджията — братовчедъ на Пенчо. — Прѣдъ Панагюрище. — Пенчовата тѫга. — На беклемето. — Раздѣла съ Пенчовиятъ братовчедъ . 115

18. **Рила**. Диримъ способъ, за да се промъкнемъ. — Прѣоблѣченъ въ Самоковъ. — Срѣщата съ заптието. — При говедаритѣ на Кобилино-Бранище. — Потера. — По пѫтътъ за манастирътъ. — Ненадѣйно прѣдъ потерата. — Арапинътъ. — Манастирскитѣ пандури. — Дѣдо Данаила не видѣхме. — Отказътъ да ни приемѫтъ въ манастирътъ. — Рѣшението на манастирскиятъ съвѣтъ. — Колко струва единъ добръ човѣкъ . . . . , ... 126

19. **По пѫтътъ за Св. Гора**. Търсимъ овчарска служба. — Прѣеблѣченъ въ Мехомия за хлѣбъ. — Парливитѣ чушки. — При Св. Горскиятъ калугеръ и неговата доброта. — Въ Мелнишкиятъ манастиръ. — На Вилушицкиятъ манастиръ и отецъ Никола. — Въ Дойранъ за риба. — Нужда отъ пари. — Срѣщата съ братътъ ми Танчо. — Въ метохътъ за хлѣбъ. — На границата Св. Горска. 133

20. **Въ Св. Гора**. Единъ спокоенъ сънъ. — Калугерътъ биволаръ. — Въ манастирътъ Зогравски и случката съ топузлиятъ калугеръ. — Исповѣдникътъ Климентия отъ Прилѣпъ и грижитѣ му да ни спаси. — Обличанието ми въ калугерски дрѣхи и почърняванието и на двамата ми другари. — Непоносимото , често ходение въ черква и случката съ калугерътъ събуждачъ. — Планъ за тръгване 141

21. **Избавление.** Сбогомъ на гостоприемната Св. Гора. — Червенитѣ риби, — Мѫчнотията да си искараме паспорти въ Цариградъ. — Въ префектурата. —

единъ черкезинъ позна Илия. — Въ Русското посолство. — За нашитѣ 12 затворени другари. — Въ параходътъ и неисчерпаемиятъ чай. — Въ Одесса и нашиятъ страхъ да се обадимъ. — Въ гостилницата. — Нашето откалугеряване и запознанство съ хората. — Другаритѣ се раздѣлятъ. — Моето връщание въ Румѫния и постоянно гонение. — Приеманието ми въ мошията на Берона, и моето спасение. — Двѣ думи за Берона. 149

22. **Пакъ приготовление**. Прѣдаденъ на мирни занятия. — Народнитѣ работи продължаваха да ме интересуватъ. — Нѣколко важни писма отъ оная епоха. — Дѣятелностьта на народнитѣ хора. — Моето рѣшение да поведѫ чета. — Образуванието на четата въ Кладово. — Тръгвание. — Инцидентътъ съ знамето въ Неготинъ. — Въ Зайчаръ и любезниятъ Лешанинъ. — За Кади-Багазъ. 160

23. **Сражения**. На Кади-Багазъ. — Паданието на майоръ Кирѣевъ. — На Пандерало. — Нашето рѣшение да се туримъ подъ командата на генералъ Чернаевъ. — Законътъ. — Къмъ Чипоровскитѣ планини. — Къмъ Пиротско. — Моята тамъ гражданска и военна администрация. — Липсата на орѫжие. — Распореждания отъ командирътъ на II баталионъ. — Нападанието на турцитѣ и нашето отстѫпвание. — Писмото на Филипъ Тотю. — На Пандиралскитѣ планини. — Участьта на Филиповата чета. — Убитото момче и братската помощь на Михалъ Хѫшлако. — Новитѣ заповѣди отъ Хорватовичъ. — На Треси-Баба. — Моето спасение. — Полуголъ спасенъ юнакъ. — Неумѣстно отстѫпвание. — Намѣреното дѣте. — Въ Княжевацъ и случката съ Илю. — Отдалечаванието на послѣдниятъ. — Избѣгвамъ да се срѣщнѫ съ Хорватовичъ. — Добриятъ резултатъ на битката. — При Хорватовича съ Панайота и дѣда Желя. . 180

24. **Край**. Въ Баня. — Случката съ момчетата на русскиятъ капитанъ Протопоповъ. — Четата на Стояновъ отъ Копривщица. — Генералъ Чернаевъ прѣдъ моето знаме. — За барутъ и пакъ прѣдъ подполковника Николича. — Оплакване. — Реорганизиранието на българскитѣ чети въ редовна войска и нашето освобождение. — Едно писмо отъ Ст. Берона. — Прѣдъ Русско-Турската война 200

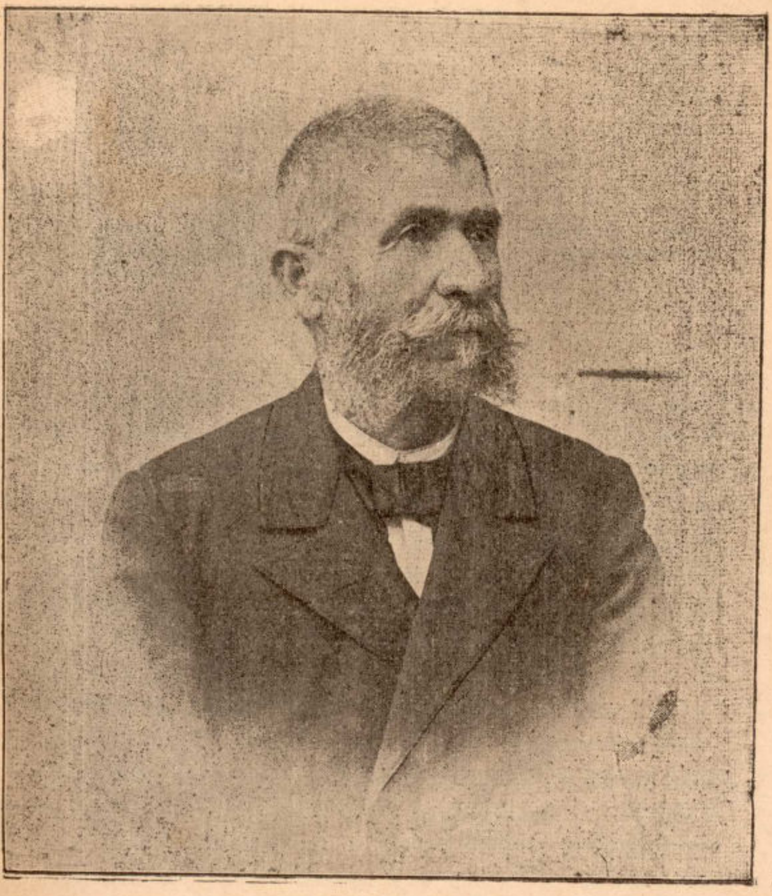

Ђойвода Христо Ђ. Македонсќи

Вмѣсто прѣдговоръ.

Идеални врѣмена, идеални борци.— Четитѣ сѫ свѣтла страница въ нашата нова история.— Умрѣлиятъ оживѣлъ. — Македонски е истински участникъ въ четата на Караджата. — Цѣльта на настоящиятъ трудъ. — Малко биография.

Дѣлата на нашитѣ борци за свободата на България прѣдставляватъ, дѣйствително, едно достойно за удивление зрѣлище. Думата ни е за ония борци, които сѫ се събирали и организирали въ чужди страни и на чети сѫ навлизали въ България (тогава въ Турция), за да дигнѫтъ народа на въстание противъ турската власть, противъ нейнитѣ угнетения, прѣслѣдвания и всѣкакъвъ видъ злоупотрѣбления надъ беззащитната и безправна рая. Смѣлостьта и рѣшителностьта, прѣголѣмата вѣра въ святостьта, величието, достижимостьта и одѣлотворимостьта на идеалътъ, — това сѫ, споредъ менъ, най-отличителвитѣ черти на дѣйцитѣ и мѫченицитѣ отъ оная епоха. И наистина, една шепа хора, захвърлени и прокудени отъ сѫдбата вънъ отъ отечеството, проникнѫти въ душата отъ единъ идеалъ — отъ идеалътъ да се добие свободата на България, като се разруши турското царство, — организиратъ се, въоржжаватъ се, навлизатъ въ България, бижтъ се геройски, неустрашимо съ турскиятъ низамъ и башибозукъ, и слагатъ коститѣ си въ толкозъ обичаната отъ тѣхъ България. Идеални врѣмена, идеални борци! Ако хайдутството, тоя прототипъ на четитѣ, е било само единъ доста елементаренъ протестъ противъ безобразията и притѣсненията на турцитѣ въобще, четитѣ, наопаки, сѫ една нова организация на интелигентни хора, съ твърдѣ широка, строго обмислена и възвишена цѣль. Тѣ сѫ били очевиднитѣ признаци за националното събуждание на нашиятъ народъ, подготвено отъ нашето стрѣмление къмъ училището и българската книга, и калено въ борбата съ нашитѣ църковни притѣснители — гръцкото фанариотско духовенство. Цвѣтътъ на българската интелигенция, която не е могла да търпи едно такъво робско положение на нашиятъ народъ, поема рѫководението на освободителното дѣло въ свои рѫцѣ, проповѣдва, пише, агитира, въспѣва и обоготворява балкана и юнацитѣ, които свободно ходѭтъ по него, формулирва по-ясно идеалътъ и желанията на народътъ, организирва отъ свѣжи и силни натури чети, които съзнателно се стрѣмѭтъ за постигание опрѣдѣлената цѣль. Вѣчно ще гледаме ние съ евангелско смирение и прѣголѣмо удивление на тия велики духомъ хѫшове, на тѣхната неустрашимость, на тѣхнитѣ подвиги и чудновати дѣла; вѣчно ще идеализираме ние смѣлиятъ имъ примѣръ на самопожертвование за свободата и щастието на българскиятъ народъ. То се знае, че четитѣ иматъ особенно значение не само поради идеалътъ, който сѫ носили и популяризирали, не само по мисъльта за нашето национално събуждание, която сѫ прокламирали, но и по послѣдствията, които слѣдъ тия чети послѣдваха, по събитията, които се стекоха и по одѣлотворението на идеалътъ, за който се бориха, мѫчиха, страдаха и умираха тия наши борци и дѣйци.

Четитѣ, слѣдователно, сѫ една свѣтла страница въ нашата нова история и подробното тѣхно изучвание е необходимость за всѣкиго отъ насъ. Една съвършенно пълна история на българскитѣ чети още нѣмаме по причина, че твърдѣ малцина писатели сѫ се занимали съ тѣхъ, пакъ, ако щете, и по немарливость отъ страна на всички ни. Между другитѣ съчинения на покойниятъ Захария Стояновъ, който, безспорно бѣше единъ отъ талантливитѣ писатели по историята на въстанията у насъ, има и едно особенно съчинение за четитѣ, които сѫ навлизали въ България съ цѣль да подигнѫтъ народа противъ турскиятъ яремъ. Това съчинение, което, безъ съмнѣние, е познато на всички читатели, носи заглавие: „Четите въ България на Филипъ Тотя, Хаджи Димитра и Стефанъ Караджата (1867—1868)“, издадено въ Пловдивъ прѣзъ 1885 година. Въ прѣдговорътъ на тая книга, страница VII, четемъ: „Тукъ сѫмь длѫженъ да кажа, че освѣнъ помѣнатите погорѣ седемь души, които бѣха заточени до животъ въ

Аккийската крѣпость и освободени слѣдъ С. Стефанскиятъ договоръ. нѣма други живи лица, останали отъ Хаджи Димитровата чета“. Слѣдъ туй, на страница 158, Захария Стояновъ казва: „Знае са за положително само това обстоятелство, че единъ отъ борците, Христо Македончето, който билъ лѣгналъ нарочно между убитите, щомъ битката прѣстанала и турците са впуснали да рѣжатъ глави, той скочилъ на крака, и съ орѫжие въ рѫката, сполучилъ да избѣга къмъ западъ, само раненъ. Той слѣзалъ въ тунджанската долина, прѣгазилъ рѣката и умрѣлъ отъ раната си около Аджаръ, въ мѣстностьта називаема Кадрафилъ, гдѣто билъ погрѣбенъ отъ мѣстните овчари. Родителите и нѣкои сливенски граждани, неговите кости именно раскопали, послѣ десять години, и ги отнесаха въ Сливенъ, на мѣсто Хаджи Димитровите. Тие сѫ погрѣбени въ тамошната черква Св. Никола, надъ които се издига скромна постройка, въ форма на памятникъ“. Тия два цитата сѫ толкозъ ясни и изрични, щото непозволяватъ никакво прѣтълкувание. При туй, като се има прѣдъ видъ умѣнието на Захария Стояновъ да събира материалитѣ си за своитѣ съчинения, да провѣрява свѣденията самъ и чрѣзъ много други лица, мѫчно би могло да се повѣрва, че въ тия именно толкозъ изрични утвърждения, покойния Стояновъ не е досущъ вѣренъ, както ще се види отъ изложеното по-долу.

Една сутрина рано, 16 Юний 1896 година, дойде при менъ г. Арсения Костенцевъ, единъ старъ заслужилъ Македонски учитель, съ специалната цѣль да ми съобщи, че въ София е дошълъ Христо Николовъ Македонски, единъ отъ хѫшоветѣ въ четата на Караджата, извѣстенъ въ нея подъ името „Македончето“. Г-нъ Костенцевъ ми расправи не безъ ентусиазмъ впечатленията си отъ срѣщата съ стария хѫшъ, расказа ми на кратко и на бързо, че Македонски, съ други двама още отъ четата на Хаджи Димитръ и Стефанъ Караджата, сѫ могли, слѣдъ послѣдното сражение на тая чета, да се отърватъ живи, че Македонски е можалъ да вземе, избави и донесе съ себе си и знамето на Караджовата чета, че той и днесъ помни и расказва масса подробности за тая чета и пр. и пр.

— Като си помислихъ, прибави г Костенцевъ, че вие се интересувате съ работитѣ на нашето скорошно минѫло, дойдохъ да ви съобщѫ това. Господинъ Христо сега е въ кафене „Одесса“, кѫдѣто ще може да го видите, да прѣгледате бѣлѣжкитѣ му, които той е държалъ за всичко, що е вършилъ по „народнитѣ работи“, и на основание на тѣхъ да напишете нѣщо, ако желаете.

Азъ останѫхъ слисанъ. Какъ, казвахъ самъ на себе си, избѣгалъ живъ отъ четата на Караджата! Трѣбва да видѭ азъ непрѣменно тоя герой, да му се поклонѭ почтително, да стисна за рѫката тоя носитель и прокламаторъ на нашитѣ до скорошни народни идеали . . . Не знаѭ какъ е за другитѣ, но за насъ, по-младитѣ, които за четитѣ и въстанията знаемъ само по това, което сме чели по книгитѣ и вѣстницитѣ, героитѣ отъ оная епоха прѣдставляватъ се на нашето въображение въ свърхестественна сила и величие. Едно евангелско благоговѣние ни обгръща душата само при споменътъ или изговарянието имената на тия балкански юнаци. Караджата, Хаджи Димитръ и тѣхнитѣ другари — тѣ сѫ священни имена, имена съ непостижимо величие, съ високъ моралъ и грамадно значение. И прибързахъ азъ да видѭ Христо Македонски. Но прѣди да сторѭ това, намѣрихъ за добрѣ да прочетѫ отгорѣ — отгорѣ „Четите въ Бѫлгария“ отъ З. Стояновъ. Тамъ, въ списъкътъ на момчетата, които сѫ съставлявали четата на Х. Димитръ и Ст. Караджата, намирамъ записано името Христо Николовъ, изъ Кукушъ, на 28 години; но щомъ прочетохъ приведенитѣ по-горѣ цитати изъ книгата на Стояновъ, азъ се отчаяхъ да видѭ истински хѫшъ отъ четата, който дѣйствително да е минѫлъ Дунавътъ, да е взелъ участие въ цѣлиятъ походъ и всички сражения, които е имала тая чета, и най-сетнѣ да е избѣгалъ живъ и доживѣе до сега. Може ли умрѣлия Христо да оживѣе слѣдъ тридесеть почти години? И не е ли това, мислѣхъ си азъ, нѣкой неучтивъ бѣднякъ, който иска да продаде себе си за Христо Македонски съ нѣкаква цѣль, вѣроятно, за материални облаги? Слушалъ бѣхъ азъ отъ мои приятели расказзи за разни лъжепоборници, за тѣхнитѣ маниери да се прѣдставляватъ такива, припомнихъ си тия расказзи и се сѣпнѫхъ отъ измамата, на която можѣхъ да станѫ жертва. До освобождението ни, казва Захария Стояновъ, въ Румания можеше да намѣришъ въ всѣка крѫчма Хаджи Димитрови другари, отъ четата, но на тѣхъ ни най-малко не трѣбва да се вѣрва, защото гладътъ и тогавашнитѣ тѣжки обстоятелства принуждавали сѫ „мнозина слабодушни да лѫжатъ съ народното име“. Слѣдъ туй вече искахъ наистина да видѭ Христо Македонски и прибързахъ да направѭ това, но, исповѣдвамъ го искренно, очаквахъ да видѭ единъ лъжехѫщъ, който ще се мѫчи да се прѣструва, ще лъже нахално, но когото сигурно ще катурнѫ въ лъжата, защото запомнихъ изъ книгата на Стояновъ много подробности за походътъ и участьта на четата и съ тѣхъ щѣхъ да провѣрявамъ расказитѣ на Христо Македонски. Обаче, още първата ми срѣща съ тоя послѣдниятъ распръснѫ всички тия съмнѣния, и азъ видѣхъ, че имамъ работа съ истински участникъ въ четата на Караджата. Въ това ме увѣриха не само почти досущъ вѣрнитѣ му раскази за походътъ и сраженията на четата съ ония, описани отъ Захария Стояновъ, но и познанството му тукъ съ лица, които сѫ боравили съ подобни работи, като: Бойко Нешовъ, Тодоръ Пѣевъ, Симо Соколовъ, Ив. Хр. Кѫршовски и пр.

Въ продължение на 10 — 15 дни азъ успѣхъ да вземѫ нужднитѣ бѣлѣжки за всички дѣла, които Македонски е извършилъ прѣзъ периода отъ когато е станалъ „хайдутинъ“ до сърбско-турската война. Неговия животъ прѣдставлява цѣла одисея. Той е интересенъ да се опише между другото и по това, че сѫщо такъвъ почти, по всѣка вѣроятность, трѣбва да е билъ животътъ и на другитѣ хѫшове, които заедно съ него, или слѣдъ него, съ орѫжие въ рѫка сѫ въстанали противъ турската тирания, и сѫ се жертвували за народниятъ идеалъ. Почти сѫщитѣ причини, които сѫ накарали Христа Македонски да стане „хайдутинъ“ и послѣ бунтовникъ, сѫ накарали да станѫтъ такива и неговитѣ другари по хайдутлукъ и бунтовничество. Тия и много подобни на тѣхъ причини сѫ имали мѣсто въ цѣлото европейско турско царство, но не всички еднакво сѫ ги чувствували и усѣщали, не всички сѫ могли да възнегодуватъ, да почнѫтъ да си отмѫщаватъ зѫбъ за зѫбъ и не всички сѫ могли да бѫдѫтъ избрани да посвѣтѭтъ животътъ си за общото добро. Така щото причинитѣ, които сѫ накарали Христа Македонски да стане „хайдутинъ“, прѣдставляватъ въ миниатура несноснитѣ условия, въ които е билъ принуденъ да живѣе въ ония врѣмена безправниятъ български народъ. Ето защо азъ рѣшихъ, както показва и самото заглавие на настоящата брошура, да напишѫ тукъ цѣлия животъ на Македонски, т. е. неговитѣ дѣла и то ония, които иматъ общественъ характеръ и значение. Така, ние ще опишемъ неговото хайдутство, участието му въ Бѣлградската легия, въ четата на Караджата и най-послѣ войводството му въ сърбско-турската война, съ всички ония подробности, които е нуждно да се раскажѫтъ за всѣки единъ случай. Всичко това, вѣрвамъ, нѣма да бѫде безинтересно и безъ значение. Нѣкои отъ подробноститѣ за участьта на четата на Караджата и Хаджи Димитра ще изоставимъ и то само ония отъ тѣхъ до разбиването на тая чета, които на дълго и широко расказва покойниятъ Захария Стояновъ въ „Четите въ Бѫлгария“. Ще се спрѣмъ по-напространно само върху случкитѣ и участьта на тая чета, които никакъ не се споминать у Стоянова, особенно върху избавлението на Македонски и двамата му другари отъ смъртьта слѣдъ окончателното поражение на четата и бѣгството имъ по гори и планини, като запазимъ при това и една извѣстна пълнота и непрѣкъснатость въ расказътъ си за цѣлиятъ походъ на тая чета, та по такъвъ начинъ трудътъ ни да прѣдставлява една цѣла и завършена работа.

Тукъ намирамъ за нуждно да кажѫ нѣколко думи за самия Христо Николовъ Македонски, повечето бѣлѣжки изъ неговата биография, които прѣдставляватъ извѣстенъ интересъ и които не ѐ възможно да направимъ на друго мѣсто въ книгата ни.

Христо Николовъ Македонски е роденъ на 1835 година въ село Горни-Тодоракъ, Кукушко, Македония, отъ родители чисти българи. Въ списъкътъ на момчетата, които сѫ образували четитѣ на Хаджи Димитра и Стефанъ Караджата, Македонски се е записалъ, че е родомъ отъ Кукушъ; това нарочно е направилъ той, за да прикрие домашнитѣ отъ прѣслѣдванията на турцитѣ и турското правителство въ случай че се хване живъ, или пакъ списъкътъ стане достояние на Цариградското правителство. Сѫщото това сѫ направили и други нѣкои отъ момчетата. Македонски е близнакъ съ брата си Стояна. Още когато е билъ на една година, баща му се поминѫлъ и той останѫлъ на грижитѣ и попечението на майка си, която била доста разумна жена. Другитѣ му по-голѣми братя и сестра помагали въ работата на баща му, който се занимавалъ съ платнарство и сапунджилъкъ. Въ това врѣме търговията съ платна и въобще съ памучени издѣлия е била въ цвѣтуще положение, понеже такива издѣлия сѫ се испращали чакъ въ Босна и Ерцеговина, Албания и даже Азия, отъ гдѣто сѫ дохаждали търговци да ги копуватъ и занасятъ за продань по изброенитѣ страни. И памучната култура въ Солунския вилаетъ тогава се намирала въ твърдѣ завидно положение, защото по̀-късно се яви конкуренцията отъ вънъ съ платна и памукъ. Седъмъ години наредъ Македонски е ходилъ на училище въ родното си село, гдѣто сѫ го учили на гръцки, защото по тия страни тогава, особенно по селата, още българската книга не бѣше наддѣляла надъ гръцката. Всичката наука се състояла въ изучването на църковни нѣкакви си псалми и четението на псалтиря, които никакъ не разбирали ученицитѣ, въ това число и нашия Христо. Въоржженъ съ такива знания, които се равняватъ на нула, Христо не е можалъ да бжде годенъ за друго, освѣнъ да помага въ работата на братята си, която наслѣдили отъ баща си. И друго не е мечтаялъ. Той скоро се научилъ да говори на гръцки и да пише съ славянски черковни букви, съ каквито пише и понастоящемъ. Повече не е можалъ да научи, защото, както ще видимъ по-долу, не е ималъ нито врѣме, нито възможность. Майка му, като добра домакина и умна жена, слѣдъ смъртьта на бащата, запазила всичкото оставено отъ послѣдния наслѣдство, което отъ послѣ е дало възможность на братята на Македонски да подкачжтъ бащината си търговия и по такъвъ начинъ да си поминуватъ колко-годѣ добрѣ. Нещастията само Христа сж прѣслѣдвали отъ година на година все повече и повече, до като най-послѣ тия нещастия направятъ отъ него единъ „хайдутинъ“, послѣ бунтовникъ и най-послѣ войвода, сирѣчъ тия нещастия сж причината, гдѣто Христо Македонски се прѣдава на „народнитѣ работи“ и е посвѣтилъ повече отъ 25 години отъ живота си за „народа“.

Защо станѫхъ хайдутинъ.

Връщанието ми отъ пазаръ. — Опръскванието на турцитѣ. — Животътъ ми въ опастность. — Моето криение. — Убиванието на Хаджи Гого. — Нещастната случка съ Георги Сърбакътъ. — Останѫхъ безъ скривалище. — Бѣгството ми въ Солунъ и моето връщание въ село. — Първото ми обирание. — Другаруванието ми съ Манолъ Наковъ. — Второто ми обирание. — Рѣшението ми да станѫ хайдутинъ — Сбогомъ роденъ край. —

Бѣше на 24 Мартъ 1852 година, казва Христо Николовъ Македонски, т. е. бѣхъ встѫпилъ въ 18 година, когато братята ми, както обикновенно ставаше това, ме испратиха да продавамъ сапунъ на Джумайския пазаръ (Штемница-Джумая, околийски градъ). На пазарътъ направихъ доста хубава работа, сирѣчъ продадохъ сапунътъ и се стъкмихъ да се върнѫ въ село, у дома си. Бѣхме тръгнѫли нѣколцина другари, съ насъ бѣше и съселянина ни Хаджи Гого, человѣкъ доста възрастенъ, може да имаше 50 до 55 години. Заприказвахъ се съ тоя послѣдниятъ нѣщо, другитѣ ми другари вървѣха доста напрѣдъ прѣдъ насъ. Когато наближихме турското село Раяново, прѣзъ дѣто трѣбваше да минемъ, силенъ дъждъ заваля и ние стѣгнахме коньетѣ да вървѭтъ по-бърже. Коньетѣ ни, които не бѣха кираджийски, а наши собственни и хранени коньe, се разлютиха, разиграха се като левове и никакъ неможахме да ги укротимъ и спрѣмъ да вървѭтъ по-кротко. Трѣбваше да минемъ, слѣдователно, съ разярени коньe прѣзъ с. Раяново и тъкмо прѣдъ сборището на турскитѣ аги въ това село, извѣстно подъ името: „Кьошкътъ на есиръ Али“. Есиръ Али се викалъ той, защото билъ есиръ, заробенъ отъ русситѣ. Съ бързото прѣминувание на коньетѣ прѣзъ тоя кьошкъ, безъ да искаме, опръскали сме съ кальта, образувана отъ дъждътъ, агитѣ, които въ това врѣме сѣдѣли на кьошкътъ. Азъ, естественно, и несъгледахъ това. Ядовити и безобразни псувни, пуснѫти по нашъ адрессъ, долѣтяха до ушитѣ ни, нѣколко пищове изгърмѣха подирѣ ни, Хаджи Гого моментално се обърнѫ назадъ и полууплашено ми извика:

— Христо, не спирай коньтъ, ами върви по-бърже, че всичко това става за насъ.

Поотпуснахме юздитѣ на коньетѣ и за единъ мигъ се изгубихме отъ прѣдъ очитѣ на турцитѣ, на които случайно и не по наша вина бѣхме за минути развалили *мухабетътъ*. Слѣдъ като изминѫхме едно доста почтително растояние далечъ отъ тоя фаталенъ вече за насъ кьошкъ, Хаджи Гого позапрѣ коньтъ си и дълбоко ахна.

— Спечелихме си *бела* на главата, каза той, който познаваше твърдѣ добрѣ суровитѣ нрави на нашинскитѣ турци.

Отъ тукъ дори до нашето село говорихме само за станѫлата случка и за лошитѣ послѣдствия, които можѣха да ни сполѣтѭтъ. Говорихме, расправяхме, тълкувахме и найсетнѣ се раздѣлихме съ съвѣтъ единъ къмъ други, че трѣбва до нѣкое врѣме да се прѣдпазваме отъ опрѣсканитѣ турци. И наистина, дивитѣ тия аги счели случайното туй опрѣскване за кръвна обида и рѣшили жестоко да отмъщаватъ. За такива нищо и никакви случки и днесъ българитѣ въ Македония се биѭтъ и убиватъ отъ турцитѣ. Отмъщението незакъснѣ. На другия день още — щастие, че се случихъ тогава вѫтрѣ въ кѫщи, — дохажда въ дворътъ на нашата кѫща Дели-Мехмедъ Индже Алиевъ, единъ извѣстенъ по лошотията и извършенитѣ отъ него пакости турчинъ. Майка ми и сестра ми, които знаеха още отъ вечерьта за случката съ опрѣскването на турцитѣ въ с. Раяново, по единъ неусѣтенъ за турчинътъ начинъ ми съобщиха това. Нѣмаше нужда да ме прѣдупрѣждава нѣкой, за да разберѫ, че тоя неканенъ гостъ за менъ дохажда да тѣрси и да се подсѣтѭ, че азъ именно него съмъ билъ опрѣскалъ. Нѣмаше какво да се прави: безъ да се явявамъ прѣдъ любезниятъ гостъ, съ бързината на дива котка скокнѫхъ на крака, избѣгнѫхъ изъ кѫщи и отидохъ да се скриѭ въ кѫшлата на нашиятъ сватъ, Георги Сърбакътъ, която се намираше въ полето и която служеше за скривалище на цѣлото ни семейство въ подобни опасни за животътъ ни минути. Понеже не ме намѣри въ кѫщи, турчинътъ си излѣлъ и невидѣлъ. Азъ стояхъ въ кѫшлата на Сърбакътъ.

Слѣдъ десетина — петнадесеть деня Хаджи Гого не бѣше вече между живитѣ: нѣколцина кръвопийци, поставени отъ опръсканитѣ турци, хванали Хаджи Гого на височината „Джаглано“, надъ Дерменъ Дере, когато се е връщалъ отъ Кукушкиятъ пазаръ. Тѣ го били, мѫчили, отрѣзали му ръцѣтѣ и като му извадили очитѣ, завлѣкли го въ планината „Стръвница“, Раяновско землище, гдѣто го съсѣкли на парчета. Слѣдъ нѣколко дена останкитѣ му били намѣрени въ тая планина червясали. Това извѣстие покърти душата ми. Ужасъ ме обземаше, когато си помислѣхъ, че само едно случайно и безобидно опръскване струва животътъ на Хаджи Гого, а ще отиде, може би, и моятъ. Криехъ се азъ при Сърбакътъ, а негодуванието ми отъ денъ на день, отъ часъ на часъ се увеличаваше. Трѣбва да се отмъсти, казвахъ си азъ, за невинниятъ Хаджи Гого, но какъ, какво могѫ да направѭ самъ? Слѣдъ Хаджи Гого дохаждаше вече моятъ редъ, мислѣхъ си азъ, и косата ми настръхваше. Сърбакътъ, подъ покрива и покровителството на когото се намирахъ, старателно ме криеше, хранеше ме и пазеше като баща да ми бѣше — толкозъ добръ бѣше той. Но скоро постигнѫ нещастие и Сърбакътъ, а заедно съ него изгубихъ и азъ своето удобно и сигурно скривалище. И ето какъ стана това.

Въ онова врѣме по нашитѣ мѣста ходеше като Кѫрсердаръ, съ двадесетъ мина конници, нѣкой си Хайдараа, арнаутинъ по происхождение, настоящи разбойникъ, човѣкъ що можеше всичко безнаказано да върши. Единътъ отъ двамата му синове бѣше субаша, а другиятъ — полякъ, пазачъ въ селото Долни-Тодоракъ. Двамата тия Хайдарови синове почти всѣки день ходѣха въ кѫшлата и въ кѫщата на Георги Сърбакътъ, отъ гдѣто взимаха и завличаха сиренье, млѣко, масло, агнета, разбира се, безъ пари. Сърбакътъ е търпѣлъ това приятелство на двамата братя, хранилъ е тия своего рода разбойници, но като видѣлъ, че стоката му скоро ще се свърши и той, съ пълна кѫща хора, ще остане само съ голи ръцѣ, намислилъ да не имъ дава вече нищо. И го направи. Бѣше, помнѭ като днесь, 1 ий Августь 1852 година. Понеже бѣше заговѣзни, вечерьта съ цѣлото семейство на Сърбакътъ се прибрахме въ село, азъ отидохъ въ кѫщата си, въ Горни-Тодоракъ, а тѣ въ своята, въ Долни-Тодоракъ. И двѣтѣ тия села се намиратъ на 1—2 километра далечь едно отъ друго.

На слѣдующиятъ день, разбира се, азъ мислѣхъ пакъ да се върнѫ въ кѫшлата на Сърбакътъ, кѫдѣто щѣше да бѫде и той съ домочадието си. Но това неможа да стане. Още сѫщата вечерь, двамата Хайдарови синове, очевидно докачени отъ отказа на Сърбакътъ, влизатъ внезапно въ кѫщата му и тъкмо въ това врѣме, когато добриятъ българинъ е заговѣвалъ. Единиятъ отъ тѣхъ измъкнѫлъ сабята, що носилъ, отправилъ се право къмъ мѣстото, гдѣто е вечеряло семейството и извикалъ на Сърбакътъ да се приготви за умирание. Сърбакътъ позналъ и двамата синове на Хайдараа, пакъ и твърдѣ добрѣ разумѣлъ това тѣхно нощно посѣщение. Залъкътъ му се спрѣлъ въ гърлото и той го исплулъ. За единъ мигъ той е взелъ рѣшение какво да прави. Не е искалъ да умре мърцина безъ да покаже на неприятелитѣ си, че и той има рѫцѣ, че и неговата пушка може да убива. Като прободенъ скокнѫлъ отъ софрата, грабнѫлъ пушката, която се намирала въ другата стая и гръмнѫлъ срѣщу турчинътъ съ голата сабя. Всичко това е станѫло съ такава бързина, щото турчинътъ, който едва билъ успѣлъ да направи нѣколко крачки по направление къмъ Сърбакътъ, испуснѫлъ сабята си и се захлупилъ прѣдъ софрата.

— Хубави заговѣзни, продумалъ инстиктивно Сърбакътъ, и прѣзъ трупътъ на падналиятъ, излѣлъ изъ кѫщата си и оставилъ домочадието на произвола на сѫдбата, което се распищяло, разрѣвало и незнаяло какво да прави.

Слѣдъ туй на нашитѣ врата нѣкой почука прѣдпазливо и необикновенно полека. Отваряме и какво да видишъ? — Сърбакътъ, пожълтялъ като восъкъ.

— Сега е редъ пакъ вие менъ да пазите и криете, каза той, и ни расправи подробно за станѫлото.

Отъ нашитѣ нѣмаше кой да се противи, не само защото Сърбакътъ въ дадения случай търсеше услуга за направена услуга, но защото той бѣше българинъ, рая, беззащитенъ и безправенъ человѣкъ, който, като се е защищавалъ, по тоя начинъ е отмъщавалъ и за насъ. Освѣнъ туй просто човѣщината го изискваше да му помогнемъ. Слѣдъ туй Хайдараа, като се научилъ за станѫлото, дойде въ кѫщата на Сърбакътъ, обра гдѣ що имаше и откара цѣлото му стадо овце. Той не забрави да прѣбие старата му майка и дѣцата му даже. Майка му се помина слѣдъ нѣколко часа вслѣдствие на нанесениятъ й бой. Що се отнася до самиятъ Сърбакъ, нашитѣ се погрижиха и по единъ най-безопасенъ начинъ го испратиха къмъ Св. Гора, отъ гдѣто да върви кѫдѣто му очи гледатъ. Струва ми се, че той станѫ тамъ калугеръ, живѣлъ още много години и умрѣлъ отъ своя естественна смърть.

Ето по какъвъ начинъ се лишихъ азъ отъ защитата, гостоприемството и скривалището на добриятъ Сърбакъ. Приключението съ тоя послѣдниятъ още единъ излишенъ пѫть ми напомнюваше за несигурностьта на животътъ ми. Оставяше ми или да се крињ у дома си, безъ опрѣдѣленъ срокъ, или пакъ да послѣдвамъ Сърбакътъ, но бѣхъ още твърдѣ младъ, за да прѣдприемѫ послѣдното, макаръ то и да ми се виждаше спасително. Най-сетнѣ слѣдъ дълги съвѣщания, домашнитѣ ми намѣрихѫ за добрѣ да отидѫ въ Солунъ и тамъ да се заловя за нѣкоя работа, да прѣстоѭ нѣколко години, до като на опрасканитѣ турци мине ядътъ или ме забравѭтъ съвсѣмъ. Съ мнозина другари азъ се отправихъ за Солунъ. Съ менъ дойде и братъ ми попъ Георги и ме цѣни на единъ ханъ. Въ Солунъ прѣстояхъ цѣли четири години, до ключването миратъ на Севастополската война прѣзъ 1856 година, когато се върнѫхъ въ село. Съ една малка сумма за капиталъ, която даде майка ми, почнѫхъ съ брата си Стояна бащиниятъ занаятъ – да продаваме платна и памукъ. Баща ми е ималъ до 42 разбоя за платно, продавалъ е и прѣжда. Чакъ отъ Албания и Корча дохаждали търговци да купуватъ, но скоро излѣзнѫ американътъ и съсипа нашата тая индустрия и търговия Съ голѣми прѣдпазвания работихме и въ скоро врѣме уголѣмихме капиталътъ. Прѣзъ 1859 година, когато съ Георги Балабановъ отивахме въ село Сармусаклий, Сѣрско, да купимъ, товаримъ и донесемъ памукъ, прѣсрѣщнѫха ни трима турци кеседжии тъкмо между селото Календра и гр. Сѣръ, и слѣдъ като ни безчеловѣчно истѣзаваха и мѫчиха, ограха ни всичко що носѣхме. А у менъ бѣше тогава почти цѣлиятъ капиталъ, що имахме съ брата ми. Ние съ Балабанова, безъ никакво орѫжие, оставихме се да правѭтъ съ насъ каквото искатъ. Азъ даже положително въ нищо не имъ се въспротивихъ, само живъ да останѫ, казвахъ си, че да могѫ да си отмъстѭ. Азъ бѣхъ вече доста възрастенъ и се чувствувахъ твърдѣ силенъ, за да могѫ успѣшно да се борѭ съ такива кеседжии. Върнѫхъ се въ кѫщи безъ петъ пари, попаренъ и посърнѫлъ отъ мѫки и ядове. Домашнитѣ прибързаха да ме посъвѣтватъ да съмъ се билъ пазилъ отъ опръсканиятъ отъ менъ турчинъ, защото работата не била твърдѣ чиста; но като имъ казахъ, че сѫ ме обрали, тѣ се разсърдиха, гълчаха ме, хокаха ме и се очудваха нѣкакъ съмнително, защо само съ мене се случватъ подобни работи. Майка ми, която не по-малко отъ другитѣ ми братя обичаше и менъ, прибърза да ми даде новъ капиталъ, за да работѭ пакъ съ брата си Стояна.

Въ това врѣме азъ другарувахъ съ съсѣдътъ ни въ Долни-Тодоракъ, Манолъ Наковъ, когото така сѫщо бѣха обрали турцитѣ на Амбаръ-кьой, Кукушко, и положението на когото въобще не бѣше по-добро отъ моето. Другарувахъ азъ съ него твърдѣ братски, интересувахме се само съ въпросътъ: какъ може да се смачка носътъ на тия развилнѣли турци, и какъ може да бѫдемъ по-сигурни за животътъ си. Завиждахме и обожавахме Стоймена и Илю войвода, които задаваха страхъ и трѣпетъ на мръснитѣ. Често единъ други си расказвахме разни подвизи на тия войводи, слушани отъ тогозъ-оногозъ. Ние станахме тъй интимни и така добрѣ се разбрахме, щото взехме да се приготовляваме при сгоденъ случай да хванемъ гората. Обикновенно се раздѣляхме съ думитѣ: бѫди готовъ на всѣки часъ. И тоя часъ не закъсня да дойде, а именно прѣзъ 1860 година, едва една година отъ както ме бѣха обрали, трѣбваше да отидѫ на пазаръ въ с. Порой, находяще се при политѣ на планината Бѣласица, да продавамъ памукъ и сапунъ. Пѫтувахъ, разбира се, безъ орѫжие, като всѣки вѣренъ на Султана рая. На връщание отъ тамъ, като стигнѫхъ при селото Кеседжичифлий, излѣзоха изъ находящата се тамъ на близо гора трима турци, между които познахъ хайдукъ Рахманаа. Самото му име показва любимата му професия. Азъ скърцнѫхъ съ зѫби, но нѣмаше какво да правѭ самъ и безъ никакво орѫжие. Рѣшихъ да се непротивѭ, за да се избавѭ живъ, като се заклѣхъ въ душата си, че нѣма вече да търпѭ такъвъ животъ и подобна търговия. Тримата турци, твърдѣ опитни въ занаята си, обраха ме по всичкитѣ правила на искуството — не оставиха въ джебътъ ми ни счупена пара, взеха ми новия ямурлукъ и ме пуснѫха да си идѫ. Срамувахъ се азъ отъ себе си и мѫчно ми бѣше, унизително до оня край ми се виждаше до отидѫ у дома и да кажѫ, че пакъ сѫ ме обрали. „Все тебъ обиратъ, все съ тебъ се случватъ подобни работи“ — ще ми кажѫтъ домашнитѣ, ще ме исхокатъ и азъ, коскоджамити мѫжъ, ще се червѭ и унижавамъ. Турцитѣ, които ме обраха, нито ме биха, нито ме раниха и азъ нѣмахъ по тѣлого си никаква рана, за да я прѣдставѭ на домашнитѣ си като вещественно доказателство за истиностьта на тоя втори обиръ. Не ми се щеше да се връщамъ даже въ кѫщи, а искахъ да може нѣкакъ на право да тръгнѫ за гората. Връщамъ се азъ у дома, но убитъ духомъ и безъ всѣко вече прѣдпазвание и страхъ отъ напръсканиятъ турчинъ. Вървѣхъ и рѣшавахъ сѫдбата си. Отмъщение, отмъщение и само тая дума се търкаляше изъ устата ми. За нищо вече не мислѣхъ. Родното село ми се виждаше като пъкълъ и тѣжко ми бѣше да гледамъ смирената българска рая, да работи денонощно за грабителитѣ си, безъ да бѫде сигурна за животътъ и имотътъ си. Пиринъ и Рила е мойто отечество, казвахъ, повтаряхъ и потретвахъ на себе си, тамъ азъ ще се намѣрѭ поне една минута на волность и ще се броѭ господаръ на себе си. И прѣдъ въображението ми прѣминаваха величественнитѣ върхове на тия планини, непристѫпнитѣ гори и канари, гдѣто безопасно и свободно се расхождатъ юнацитѣ на Илю войвода и Стойменъ войвода, и за гдѣто душата ми вече копнѣе. Нѣмаше другъ исходъ, не ми оставяше вече друга кариера. Азъ се усѣщахъ толкова чувствителенъ отъ всѣка и най-малка даже обида, щото мислѣхъ, че ще се пръснѫ, ако още днесь не се махнѫ отъ селото и нестанѫ воленъ планински гражданинъ и вѣренъ подданикъ на единъ отъ войводитѣ. Върнѫхъ се у дома азъ късно развалнуванъ и умисленъ. Расправихъ на кратко на домашнитѣ си за втория обиръ и безъ да чакамъ мъмранията и гълчанията на майка си и братята си, ако дѣйствително тѣ сѫ мислили да ме мъмрѫтъ и гълчѫтъ, стѣгнахъ се на двѣ на три, грабнахъ бащиното си Сливенско шишане, което той кѫталъ като антика, шопнахъ въ поясътъ си два пищова, взехъ отъ майка си нѣколко гроша, изрѣвахъ едно отчаяно „Сбогомъ“ на всички въ кѫщи и припнѫхъ у Манолъ Наковъ въ Долни-Тодоракъ.

— Азъ вече немогѫ да търпѭ, бай Маноле, стѣгай се да вървимъ.

И Манолъ Наковъ бѣше дѣйствително готовъ за всѣка минута. Азъ го намѣрихъ въ лозята. Още вечерьта се обявихме ние свободни планински юнаци и въ тъмно оставихме селото и неговитѣ жители, да се валятъ въ своитѣ тжги и неволи. Сбогомъ Тодоракъ, Сбогомъ роденъ край — тия бѣха послѣднитѣ ни думи, когато излѣзохме отъ селото и се опжтихме да търсимъ войводата Илю или Стойменъ, за да се запишемъ въ една отъ тия двѣ чети.

Ето какъ станжхъ хайдутинъ.

Хайдутуването ми.

Думата хайдутинъ не бѣ тогава позорно название. — Скитание по планината Бѣласица. — Присъединяването къмъ насъ на още четирима хайдути. — Намирането на Стойменъ войвода, който ни приема въ дружината си — Слѣдъ два мѣсеца раздѣля. — Случката на Кресненскитѣ ханове — Тръгването ни за Рила. — Потерата убива Стоймена.

По ония врѣмена, пакъ и сега даже въ Македония, думата „хайдутинъ“ не само не се считаше за нѣщо позорно и въобще лошо, но хайдутството се смѣташе като съвършенно почтенно, възвишено занятие. Дѣлата на хайдутинътъ, или по-добрѣ, цѣлитѣ, които той си е опрѣдѣлялъ да прѣслѣдва, бѣха оморализирали тая дума. Притиснѫтитѣ и съсипанитѣ материално и морално българи, особенно по селата, ограбвани отъ разнитѣ паши, мѣстни султани, бегове и даже отъ всѣки бездаренъ, глупавъ и за нищо некадѫренъ ага, неможеха да гледатъ на тия хайдути съ лошо око, защото тѣхната цѣль бѣше да убиватъ лошитѣ и золумджии мусюлмане и въобще да гонѭтъ турцитѣ, тия мѫчители на християнитѣ. Всичката дѣятелность, слѣдователно, на тия хайдути се е считала като българско народно отмъщение противъ една друговѣрна владѣюща нация, която не държи смѣтка за всичко, що върши надъ беззащитната рая и не знае прѣдѣлъ на безобразията и безчеловѣчнитѣ си дѣла противъ българитѣ. Българскитѣ хайдути бѣха една юзда за развилнѣлата власть и турско население; тѣ поддържаха духътъ на нашиятъ народъ и всѣха вѣра въ неговата мощь, въ неговата численность, въ неговото право. По тия причини българското население винаги и всячески е помагало на тия хайдути, почитало ги, въспѣвало ги, и ги е приравнявало въ безгрѣшностьта имъ съ свѣтцитѣ на нашата църква. Хайдутинътъ бѣше человѣкъ, който се занимаваше съ „народнитѣ работи“, за които бѣше посвѣтилъ и животътъ си. Хайдутството е имало дѣйствително национални, но тѣсни мѣстни цѣли, които сѫ имали за центръ главно отмъщението за нанесени обиди, грабежи, обезчестявания, убивания на родители, братя, сестри и пр. Но отпослѣ, хайдутинътъ, при испъкванието, благодарение на народното самосъзнание, на мисъльта за единъ по-честитъ и по-свободенъ животъ, се е метаморфозиралъ въ бунтовникъ, съ широки национални цѣли, строго опрѣдѣлени искания противъ турского владичество въ полза на българскиятъ народъ. По такъвъ начинъ, както казахъ и на друго мѣсто по горѣ, хайдутинътъ се явява прототипъ на бунтовникътъ. Но нека да продължимъ расказътъ си.

Като излѣзохме отъ селото, и двамата рѣшихме да хванемъ планината Бѣласица. Вървѣхме ние по това направление и азъ се радвахъ, че скоро ще стигнемъ на желаемото мѣсто, но въ сѫщото врѣме като че сърдцето да ми се стискаше отъ скърбь за домашнитѣ, за селото. За всичко мислѣхъ сега: и за майка, и за братя, даже за оборътъ и за нищо и никакви прѣдмети, за които можахъ да си спомнѭ тогава. Една особенна тѫга навѣваше душата ми отъ мисъльта, че азъ се отдѣлямъ отъ всичко менъ мило и скѫпо въ родината за винаги. Немогѫ сега да опрѣдѣлѭ това, що тогава съмъ чувствувалъ и усѣщалъ; но щомъ забравяхъ за минута тия чувства за домашни и за родниятъ край, азъ моментално ставахъ веселъ, бързахъ да стигнѫ по-скоро планината и да подкачѫ работата, за която се бѣхъ рѣшилъ и тръгнѫлъ. Съ Манола говорихме за послѣдствията, които можѣха да ни дойдѫтъ до главата, като резултатъ на нашата опасна дѣятелность и въобще новъ животъ. Къмъ Бѣласица тръгнѫхме ние нарочно, защото, спорѣдъ свѣденията, които всѣки българинъ тогава можеше да има, прѣзъ тамъ трѣбваше да минемъ за къмъ Малешевско, гдѣто се намираше Стойменъ войвода съ своята чета, която броеше всичко десетъ души. Като по-близо, ние рѣшихме да търсимъ Стоймена. Въ Бѣласица не намѣрихме Стоймена, затуй прѣминѫхме въ Малешевско. По пѫтътъ срѣщахме ние разни хора и спорѣдъ случая се прѣдставлявахме: или за нѣкакви търговци, или право за хайдути. До като стигнемъ до Малешевско, ние намѣрихме още четирма братя отъ нашата черга, които бѣха тръгнѫли и тѣ да дирѭтъ Стоймена и които по сѫщо такива или други подобни причини бѣгаха да се спасяватъ или отмѫщаватъ за братъ, сестра и пр. Имената на тия наши нови четирма другари немогѫ да си припомнѭ сега; само знаѭ името на едного отъ тѣхъ, който се казваше Георги Ковачлиятъ, отъ село Ковачево, но и четирмата бѣха отъ Неврокопско. Като станѫхме шестъ души, работата ни се улѣсни, но бъркаше ни нашата неопитность въ новото занятие, затова чувствувахме голѣма нужда отъ единъ вѣщъ въ работата човѣкъ, отъ единъ смѣлъ водитель, какъвто бѣше Стойменъ войвода. Понеже Ковачлиятъ казваше, че познава лично Стоймена, то и шанситѣ за намирането на послѣдниятъ се увеличаваха или поне бѣха по-голѣми, отъ колкото ако да бѣхме били само двамата съ Накова. Намѣрихме ятаци на Стоймена и ги замолихме да му кажѫтъ, че го диримъ и искаме да се запишемъ въ неговата дружина.

Вървѣхме ние по Малешевско, любувахме се на природнитѣ хубости, скитахме се по усамотенитѣ степи и гори, пихме студената балканска вода, разваляхме спокойствието на планинскитѣ птици и животни, разгледвахме отъ всѣки баиръ, отъ всѣка височина и търсѣхме да видимъ хвъркатиятъ Стойменъ и неговата дружина. Услушвахме се на всѣки шумъ, при всѣки изворъ и при всѣка хайдушка почивка търсѣхме да намѣримъ слѣди отъ тая дружина. Незнаѭ наистина колко дни се проточи това търсение безъ успѣхъ. Въ безгрижието, което въ такъво положение естественно дохажда и ни налѣгнѫ вече, ние имахме само грижата да намѣримъ Стоймена и това вършѣхме всички безъ исключение, денонощно, безъ почивка. Дотегнѫ ни. Добрѣ, че не стоехме на едно мѣсто, а ходѣхме постоянно, та се залисвахме и размайвахме съ новитѣ пейзажи, извори и рѣкички, спѣхме неопрѣделено врѣме и по такъвъ начинъ губѣхме днитѣ си въ пълно бездѣйствие, но и по-леко ги прѣкарвахме, като се калехме въ новиятъ си занаятъ. Най-сетнѣ стигнѫхме въ мѣстностьта Кресненскитѣ ханове, която тогава бѣше като пустиня, а днесъ има хубавъ пѫтъ. Ние се установихме отъ къмъ Малешовска страна, почти при политѣ на гората, близо до р. Струма. Тамъ прѣстояхме нѣколко деня, безъ да ни прѣслѣдва нѣкой. Една сутрина, още прѣзъ зори, чуваме шумъ. Трѣбваше, естественно, да прѣдположимъ, че тоя шумъ е отъ хора, които ходѫтъ като насъ по тия пусти мѣста, или пакъ ни гони нѣкоя потера. Може да е Стойменъ войвода, казвахме си. Всички опулихме очи къмъ онова направление, отъ гдѣто дохаждаше тоя шумъ. Десетина души, въ турско облѣкло, въоружени добрѣ, спрѣха се горѣ въ гората, но малко на страна, не много далечъ отъ насъ — не ще да имаше повече отъ единъ километръ. Ние се погледахме единъ други. Хората въ турско облѣкло се спрѣха на едно мѣсто и очевидно се расположиха на почивка. Слѣдъ едно нѣколко минутно съвѣщание, ние рѣшихме да отидемъ малко по-близо до тѣхъ и ако видимъ, че това е Стойменъ войвода съ четата си, да му се обадимъ, ако ли сѫ дѣйствително турци, да имъ хвърлимъ по единъ куршумъ. И бѣше ни омръзнѫло вече да ходимъ като баби; трѣбваше вече да захванемъ да правимъ нѣщо. На твърдѣ близко до насъ растояние дружината си постави едного за стража и слѣдъ туй ние не чувахме вече никакъвъ шумъ, нито приказвание. Намѣрихме за добрѣ, да заградимъ отъ тритѣ страни стражата и отъ нея да узнаемъ чия е и каква е тая дружина. Когато ние се доближихме и поставенията на стража ни съгледа, извика ни на турски да застанемъ и дигнѫ пушката си да стрѣля върху насъ. Отъ наша страна шестъ шишанетски гърла, готови да изревѫтъ за първъ пѫтъ, моментално бѣха насочени срѣщу нашиятъ противникъ. На неговата покана да се спрѣмъ, ние му извикахме на български да не стрѣля, че не сме турци и лоши за него хора. Като чу, че говоримъ български и съ такъвъ фамилиаренъ тонъ, той свали пушката си и радосно извика:

— Хѫ добрѣ, знаемъ вече за васъ. Стойте тамъ. Шестима ли сте?

— Да, отговорихме.

— Само единъ отъ васъ да дойде при менъ.

Опрѣдѣлихме Георги Ковачлиятъ, защото той бѣше познатъ съ Стоймена. Другитѣ тръгнѫхме слѣдъ тѣхъ да вървимъ. Стойменъ войвода ни прие доста любезно. Четата станѫ отъ 16 души. Шестимата ние неопитни се размѣсихме между десетъ души алисъ хайдути, печени и калени въ занаятътъ. Сега вече има надѣжда да усвоимъ цѣлата майстория на новата ни кариера, като чиракуваме малко врѣме. И ние искренно се радвахме. Дадоха ни нѣкои упѫтвания по прѣдстоящата ни работа и понеже имаше опасность отъ потеритѣ, които бѣха почнѫли да дирѭтъ и гонѭтъ Стоймена, тръгнѫхме да търсимъ друго по-удобно мѣсто и въобще да промѣнимъ мѣстото Два мѣсеца наредъ 16-членната дружина ходи по Разложкитѣ и Рилски планини. Потеритѣ не ни оставяха мирни, та по тая причина, и защото бѣше доста многочислена, дружината ни мѫчно си искарваше храна. Освѣнъ туй и есеньта настѫпваше и трѣбваше да се загрижимъ за прѣкарвание на зимата. По прѣдложение на самия Стойменъ, ние, шестимата новодошли, се раздѣлихме отъ дружината и образувахме особенна чета, подъ мое войводство. Ние си опрѣдѣлихме за зименъ пунктъ Рилскиятъ манастиръ, а Стойменъ щеше да ходи къмъ Разложко на нѣкѫдѣ. Раздѣлихме се на единъ върхѣ отъ Разложкитѣ планини, слѣдъ братски прѣгръщания и цалувания.

Слѣдъ раздѣлата, ние се опѫтихме за Кресненскитѣ ханове, съ цѣль да се снабдимъ съ хлѣбъ достатъчно и да се научимъ нѣщо отъ ханджиитѣ, които ни бѣха вече познати. Пристигнѫхме късно вечерьта, прѣпорѫчихме се за търговци и поискахме храна. Ханджията прѣсторено ни запитваше за туй-онуй изъ търговскиятъ животъ и припкаше да ни приготви вечеря и въобще да ни угоди, като на тѣжки търговци. Бѣхме вечеряли вече, когато въ ханътъ влѣзнѫ единъ старъ, съвсѣмъ бѣденъ человѣкъ и плачешкомъ се молеше на ханджиятъ да му даде единъ бешликъ въ заемъ. Человѣкътъ бѣше ужасно бѣденъ: на много мѣста по съвършенно вѣхтитѣ му, гнили, и на всѣкѫдѣ кърпени дрѣхи зѣехѫ дупки, които, очевидно, неможѣха вече да се закърпѭтъ и прѣзъ които се подаваха мускулитѣ на тоя бѣднякъ. Нигогажъ не съмъ видвалъ повече бѣденъ человѣкъ, повече испокъсанъ, унилъ и убитъ духомъ. Лицето му сухо, почерняло отъ слънцето и пожълтяло отъ лошавъ животъ. Поразително впечатление ни направи тоя човѣкъ. Ние се считахме за щастливи прѣдъ тоя старецъ, съжалихме го и се заинтересувахме за неговото положение, като го запитахме за причинитѣ, които сѫ го заставили да дири нощно врѣме пари въ заемъ. Старецътъ се приближи до насъ, съ сълзи на очи, полека и съ единъ тѫжовенъ старешки гласъ ни расказа, че трима турци сѫ дошли въ кѫщата му, зли като псета, нагостилъ ги съ що ималъ, но тѣ, недоволни отъ гостоприемството, искали отъ него да плати на едного отъ тѣхъ *дишъ парасѫ* (възнаграждение за трудътъ му, дѣто е ялъ и си хабилъ зжбитѣ), споредъ обичаятъ му; и понеже старецътъ нѣмалъ пари, моли ханджиятъ да му заеме, за да се отърве отъ бела, защото инакъ щѣли да го убиѭтъ. Ние се посбутахме и съ намигания се съгласихме да поотупаме гърбътъ на тия зли турци. Дадохъ на старецътъ петъ гроша, почерпихъ го съ една-двѣ чаши ракия и му поржчахъ да дойде пакъ при насъ, слѣдъ като плати на турцитѣ 5-тѣ гроша. Щомъ старецътъ си излѣзнж, ние скокнахме да се приготвимъ за прѣдстоящата операция.

Около единъ часъ слѣдъ това, старецътъ, който, очевидно, никакъ неподозираше и не разбираше сжщинската цѣль на моето повикване, дойде пакъ при насъ и ни расправи подробно за турцитѣ: какъ сж му додѣвали, какъ ги е нахранилъ, какво сж говорили и какъ сж се расположили. Тѣ и тримата били на золуме въ три разни кжщи, та слѣдъ туй се сбрали въ кжщата на старецътъ. Слѣдъ като се увѣдомихме отъ старецътъ за оржжието на тримата турци, поканихме го да ни покаже кжшата си и стаята, гдѣто се бѣха расположили турцитѣ. Старецътъ се поуплаши, но тръгнж съ насъ, като му хвърли още една-двѣ чашки ракия. Георги Ковачлиятъ, Манолъ Наковъ и азъ влѣзохме въ кжщата, а другитѣ ни другари останжха за стража отъ вънъ. Бутнжхме вратата, обърнжхме пушкитѣ си срѣщо спокойно налѣгалитѣ турци, които и оржжието си бѣха сложили на земята, и ги поканихме да не мръднжтъ и да не си позволяватъ да се противѭтъ. Тѣ прѣкъснжха сладкия *мухабетъ*, поизгледаха ни уплашено, покориха се и се прѣдадоха безъ никакво съпротивление и безъ да продуматъ дума. Така ненадѣйно ги нападнжхме и въ такъвъ каяфетъ, щото тѣ бѣха смързнжли отъ страхъ. И имаше защо да се страхуватъ, понеже съ своитѣ золуми, обири и убийства, тѣ се бѣха прочули по цѣлата околность отъ Пиринъ-Планина до Солунъ. Единиятъ отъ тѣхъ бѣше Рахманаа, който, съ двама още другари, ме обра до с. Кеседжи-чифлий, вториятъ бѣше останжлиятъ живъ синъ на кжрсердаръ Хайдараа, а третиятъ единъ лошъ и прочутъ разбойникъ, който се именуваше Помакъ Мустафа Пехливанъ отъ с. Кремене. Огмъщение искахме — ето случай да си отмъстимъ. Завчасъ Георги Ковачлиятъ и Пенко Маджаровъ влѣзоха, вързаха имъ ржцѣтѣ старателно, а ние стоимъ съ обърнжти срѣщу тѣхъ пушки, до като ги вържжтъ. Слѣдъ туй ги откарахме още сѫщата нощь въ Пиринъ-Планина, гдѣто щѣхме да ги сѫдимъ и рѣшимъ, какво да правимъ съ тѣхъ. Отъ изслѣдванията, които направихме надъ тия турци, се указа, че тѣ сѫ извършили безброй обири, грабежи, обезчестявания, и всѣки единъ е убилъ по нѣколцина българи. Тая тѣхна исповѣдь бѣше така чистосърдечна и истинна, щото ние се смаяхме. Нищо не скриха. Азъ ги съжалихъ даже, но пакъ казвахъ си, че трѣбва примѣрно да се накажѫтъ. Като таково наказание азъ прѣдложихъ да имъ отрѣжемъ по едно ухо и да ги пуснемъ да си вървѭтъ, като ги заплашимъ съ смърть, ако продължаватъ да вършѫтъ подобни работи. Това, мислѣхъ азъ, че ще бѫде голѣмо наказание за такива бабаити и калени разбойници, но дружината исказа желание да се накажѫтъ по строго, а именно: Рахманаа и Помакъ Мустафа Пехливанъ да се накажѫтъ съ смърть, а на Хайдаровия синъ да се извадѫтъ зѫбитѣ, за да нѣма право да иска дишъ-парасѫ, като му се плати обаче за зѫбитѣ двадесетъ гроша, за да му се не развали обичаятъ, а слѣдъ туй да се освободи. По поводъ на това се повдигнѫ голѣма потера противъ насъ, но ние тутакси заминѫхме за къмъ Рилската планина, а потерата, споредъ както се научихъ отпослѣ, срѣщнѫла Стойменовата дружина, направили едно отчаяно сбивание, въ което паднѫлъ убитъ и самъ Стойменъ войвода.

Какъ станѫхъ бунтовникъ.

Трѣбваше да се криемъ въ гората. — Противъ студътъ колиба.— Бѣхме станѫли мѣсоядни.—Отиванието ни въ Рилския Манастиръ.—Постникътъ дѣдо Данаилъ. — Той ни направи постници и ни облича въ калугерски вѣхти дрѣхи. — Раковски въ манастирътъ. — Цѣльта на неговото тамъ дохаждание. — Нашата срѣща съ него. — Слѣдъ туй станѫхме бунтовници. — Тръгвание за Сърбия да диримъ Раковски.—

Тръгнѫхме дѣйствително за Рила, но при такава силна потера не бѣше безопасно да се пѫтува, за туй рѣшихме да се криемъ на нѣкѫдѣ въ гората и да се неявяваме повече врѣме, до като потерата попрѣстане и стане по-малко рисковано нашето прѣминавание до Рила. На едно мѣсто, между Разложкитѣ и Рилски планини, спрѣхме се въ една долчинка. Цѣлата мѣстность наоколо ни се виждаше непристѫпна и слѣдователно безопасна отъ потери. Слѣдъ дълги съвѣщания помежду си, слѣдъ едно повръхностно запознанство съ мѣстностьта и избиранието стратегически пунктове, особенни мѣста за криение и избѣгвание отъ ненадейно нападание, ние си свалихме товарътъ и се расположихме на дълга почивка. Разбира се, че по-рано отъ това ние не забравихме да се снабдимъ съ достатъчно провизия: бѣхме надигнѫли и донесли тамъ хлѣбъ, брашно, сирене, солъ и други нѣкои лакомства, каквито можахме да намѣримъ у овчаритѣ, що срѣщнахме. За вода нѣмаше нужда да се грижимъ, защото наблизо до мѣстото, гдѣто се спрѣхме имаше студена вода. Отъ къмъ тая страна бѣхме добрѣ. Едно само ни безпокоеше — то бѣше студътъ. Есеньта бѣше одавна настѫпила и по балканскитѣ усои, за хора като насъ: безъ дрѣхи и безъ покривъ, не бѣше особенно приятно. Слѣдъ полунощь ние неможахме да заспимъ отъ студъ, трѣперяхме чакъ до изгрѣванието на слънцето, като че това послѣдното да се нуждаеше отъ нашето трѣперяние. Като не бѣше възможно да се снабдимъ съ по-дебѣли дрѣхи, ние намислихме да направимъ една скрита колиба и въ нея да се прибираме нощно врѣме. Насѣкохме дърва завчасъ и ги наредихме въ гората, на едно съвършено скрито и затулено мѣсто, по такъвъ начинъ, щото да не изглеждатъ като колиба, направена за хора, а като натрупани едно връзъ друго и безцѣлно дърва. То бѣше една прѣдпазлива мѣрка за всѣки случай. И въ тая така построена колиба се въвирахме вечерь и прѣкарвахме нощитѣ доволно запазени отъ студътъ. Правихме си хлѣбъ въ колибата отъ брашното, и тестото печехме въ огъньтъ, поставено на камъкъ. Всичко туй изглеждаше, както вижда читательтъ, първобитно, като да бѣхме хора отъ срѣднитѣ вѣкове.

Но нѣколко дена, слѣдъ като направихме колибата, ние трѣбваше да се загрижимъ за друго по-важно и по-сѫществено нѣщо за насъ, отъ колкото бѣше колибата: храната привършихме и стоението ни тамъ безъ хлѣбъ бѣше положително невъзможно, макаръ и да бѣхме на безопасно мѣсто и съ колиба, която ни се виждаше величественъ палатъ и въ която тъй искусно се въвирахме, така безгрижно почивахме. Гладенъ човѣкъ неможе да стои. Тръгнѫхме да биемъ сърни и диви кози, но наша работа ли бѣше да припкаме по дивечътъ, да пушкаме изъ гората и да искарваме по такъвъ начинъ нашето присѫтствие въ едно мѣсто, което служеше за наше скривалище и неподозрителностьта на което ни спасяваше отъ гоненията на потерата и ни запазваше животътъ? Това е работа, казвахме си, на ловджии, непрѣслѣдвани отъ никого; но гладътъ, тоя изворъ на много злини, не ни оставяше на мира и ние бѣхме станѫли настоящи ловджии. Това се проточи нѣколко дена и ни дотегнѫ. Бѣхме станѫли мѣсоядни животни, а отъ хлѣбъ и човѣшка храна чувствувахме особенна нужда. По тая причина и понеже до тогава несъгледахме никаква потера или други човѣкъ да мине прѣзъ нашиятъ районъ, рѣшихме, че трѣбва да отиде въ Рилскиятъ манастиръ нѣкой отъ насъ, да вземе хлѣбъ и въобще да намѣри едно по-добро за всички ни положение, защото зимата приближава и нашето тамъ стоение въ балканътъ бѣше положително невъзможно. Припомнихме си ние тогава за доброто расположение, за което бѣхме чували по рано да се говори, на постника при Рилскиятъ манастиръ, дѣдо Данаилъ, къмъ такива хора като насъ. Дружината менъ опрѣдѣли.

Въ тъмни зори още азъ тръгнѫхъ и едва на пладнѣ можахъ да слѣзнѫ до рѣката, която тече прѣдъ манастирътъ. Съгласно упѫтванията, които ми дадоха за мѣстото, гдѣто трѣбваше да дирѭ постницата, азъ вървѣхъ не безъ прѣдпазвание. Но щастието ми помогнѫ. Тъкмо прѣдъ постницата сѣдеше на слънце единъ калугеръ, не много старъ, и четеше нѣкаква книга. Ми се видѣ много сериозенъ и добръ човѣкъ, и азъ изведнажь рѣшихъ да му се откриѭ и да искамъ неговата помощь и сѫдѣйствие. Щомъ ме видѣ той, станѫ правъ, и азъ прибързахъ да го поздравѭ почтително, цалунѫхъ му рѫката и попросихъ благословенията му.

— При васъ нарочно дохождамъ, отче, казахъ азъ, и наблюдателно гледахъ добриятъ калугеръ.

— Тъй ли? Добрѣ сте дошли, кой сте, отъ кѫдѣ дохаждате? запита дѣдо Данаилъ, като ме изгледа отъ петитѣ до главата и като да искаше да познае нѣкого.

Слѣдъ туй прибрахме се въ постницата и се обяснихме на дълго и на широко. Чудесенъ постникъ бѣше дѣдо Данаилъ. Подъ калугерското расо на тоя человѣкъ се криеше единъ добъръ българинъ, единъ пламененъ патриотъ. Той отъ всичко се интересуваше. Знаеше за сѫществуванието на много хайдушки чети, даже и за тая на Стойменъ войвода. Обѣдвахме заедно и си приказвахме така интимно, щото човѣкъ би помислилъ, че сме двадесетгодишни приятели. Особенно се смѣеше като му расказахъ за изваждането зѫбитѣ на Хайдаровиятъ синъ и дѣто сме му платили двадесетъ гроша *дишъ парасѫ*, за да му не развалимъ обичаятъ.

— Що ви е трѣбвало да го мѫчите по тоя начинъ, казваше дѣдо Данаилъ, и затананикваше, съ тихъ и мелодиченъ гласъ, нѣкоя хайдушка юнашка пѣсень.

На другиятъ денъ рано азъ мъкнѣхъ на гърбътъ си една доста голѣма торба брашно, до 30—40 оки. По тоя начинъ се хранехме ние отъ постницата на манастирътъ и чекахме заповѣдитѣ на любезниятъ постникъ, който ми казваше да се криемъ въ нашата колиба още малко, до като поутихнѫтъ разнитѣ потери и стане по-безопасно за нашата кожа. Найсетнѣ, по покана на дѣда Данаила, прибрахме се въ килията на нашия спаситель, по съвѣтитѣ на когото Манолъ Наковъ и азъ надѣнѫхме калугерски дрѣхи, обявихме се за постници и останѫхме да живѣемъ въ килията. Тамъ често дохаждаха манастирски и правителственни стражари и запитваха дѣда Данаила за насъ.

— Тѣ сѫ постници, бѣгатъ отъ мирски хора, за туй недѣйте ги закача, отговаряше имъ калугера, и тѣ ни зяпаха отъ далечъ.

А ние, подучени прѣдварително, дѣйствително бѣгахме отъ всѣки други човѣкъ и се кръстехме, както трѣбваше да правѭтъ обикновенно постницитѣ. Това бѣше хубаво срѣдство, за да се несрѣщаме съ други хора и по сигурно да прикриваме своята подозрителность. Други пакъ, повече любопитни, тичаха слѣдъ насъ да ни видѭтъ, а ние бѣгаме ли бѣгаме въ гората, да се криемъ.

— Оставете ги, викаше дѣдо Данаилъ, ще ги изгоните на далечъ, та ще се изгубѭтъ и не ще могѫтъ да се върнѫтъ

Понѣкога той се ядосваше и не имъ даваше да се доближѫтъ до насъ или пѫкъ щомъ видимъ да дохожда нѣкой при насъ, той ни казваше да се скриемъ било въ постницата, било вънъ отъ нея. И Манолъ се много ядосваше въ подобни минути и му ставаше мѫчна ролята въ тия калугерски дрѣхи.

— Дохажда ми, шепнешката ми говореше Манолъ, да взема единъ камъкъ и да цапнѫ по-главата тоя вагабонтинъ, гдѣто ни гони, да ни види, но пакъ се въздържаше, като прибавяше шеговито: — нейсе, мѫчно е, но все е по-добрѣ, отъ колкото въ балканътъ, гладенъ и замръзнѫлъ.

Другитѣ ни другари се пръснѫха по разни мѣста: нѣкои съ манастирскитѣ овце, като овчаре, други съ кравитѣ, а трети се настаниха по бичкиджииницитѣ, съ една речь всички се приготвихме да прѣкараме зимата на 1860/61 година Ние при дѣдо Данаила бѣхме най добрѣ. Понеже нѣмахме никаква работа, постоянно приказвахме за всевъзможни работи и почти винаги свършвахме разговорътъ съ това, че трѣбва да има повече българи хайдути, да работѭтъ задружно и по единъ опрѣдѣленъ начинъ. Азъ много съжалявамъ сега, гдѣто не съмъ запомнилъ добрѣ нѣкои отъ нашитѣ разговори съ дѣдо Данаила и за дѣто незнаѭ нѣщо повече за него самиятъ. Тоя мнимъ постникъ заслужва нѣщо повече отъ едно споменувание на името му. И двамата ние се намирахме подъ обаятелното влияние на тоя уменъ калугеръ, гълтахме расказитѣ му за нѣкогашното българско царство, за нашитѣ завоеватели, противъ които негодованието ни се увеличаваше. Тамъ, въ килията дѣдо Данаилъ ни съобщи за злата участь на Стойменъ войвода.

Прѣзъ пролѣтьта на 1861 година, непомнѭ точно, кой мѣсецъ и день бѣше, дѣдо Данаилъ ни каза, че въ манастирътъ дошълъ единъ българинъ и искалъ билъ да ни види. Той билъ търговецъ, „харенъ търговецъ“ и забѣлѣжителенъ человѣкъ.

— Той иска, каза дѣдо Данаилъ, да ви распита за четитѣ на Илю и Стойменъ войвода и понеже тоя човѣкъ трѣбва всичко да знае, вие му расправете отъ начало и до край всичко, каквото знаете, каквото сте видѣли и вършили до сега.

Никой отъ насъ неможеше да се усъмни въ искренностьта на думитѣ му, и дадохме съгласието си. Слѣдъ нѣколко минути прѣдъ насъ се яви единъ високъ человѣкъ, съ черно лице, дълги черни мустаци и твърдѣ добрѣ облеченъ, като важенъ и богатъ търговецъ. Той ни стиснѫ приятелски рѫцѣтѣ, а ние му расправихме подробно цѣлата тая история, която расказахъ до тукъ, както и за причинитѣ, които сѫ ни накарали да тръгнемъ по гори и планини и да отмъщаваме. Прѣди всичко той записа имената ни, удобри и ни похвали всичко извършено до тогава отъ насъ, съ твърдѣ ласкателни думи ни насърдчи, да не се отчайваме и отказваме отъ да работимъ въ полза на беззащитната рая и ни порѫча да заминемъ въ Сърбия, и го намѣримъ въ Бѣлградъ. Особенно впечатление му направи това, гдѣто азъ, толкова младъ, съмъ билъ войвода на малката ни четица.

— Тамъ ще се приготвимъ, каза мнимия търговецъ, за голѣма една работа, за високо едно народно дѣло. Не чета отъ шестъ души ще може да принесе на народътъ облагитѣ, които той чака и отъ които има нужда, макаръ и съ четитѣ да се помага доста, защото се трѣбѭтъ поне най-злитѣ, пакостницитѣ и кръвопийцитѣ турци. Ние можемъ да направимъ нѣщо по голѣмо, нѣщо по-сѫществено, а това нѣщо ще се сполучи само когато всички работимъ, знаемъ що работимъ и за кого. Планътъ е готовъ, условията благоприятствуватъ сега по-добрѣ отъ всѣки други пѫтъ, момчета безъ брой се записватъ отъ всички крайща на нашето отечество и скоро ние ще строшимъ робската верига, и не като хайдути, а като бунтовници ще въскресимъ България.

Той говореше на тая тема така авторитетно, така убѣдително и увлѣкателно, щото ние съ Манола се бѣхме обърнѫли само въ слухъ. Стройното тѣлосложение, твърдѣ сериозниятъ изразъ на лицето и енергичниятъ тонъ придаваха на думитѣ му особенна тяжесть и вѣра. Приказвахме доста дълго врѣме за много нѣща. Той говореше почти безъ прѣдпазвание прѣдъ насъ, защото нѣмаше кой други да ни слуша, освѣнъ добриятъ дѣдо Данаилъ. Слѣдъ тая ни срѣща съ търговецътъ, ние като да научихме нѣщо ново, нашиятъ крѫгозоръ като да се разшırочи, ние разбирахме вече нѣщо повече, отъ колкото знаехме до днесь. До вчера ние смѣтахме, че крайната наша цѣль е да станемъ хайдути и да си отмъщаваме за частни или же локални обиди, оскърбления, злоупотрѣбления и убийства; сега ние видѣхме и разумѣхме, че имало и друга по-широка дѣятелность, че е възможна такава дѣятелность, че има други и твърдѣ сериозни хора, посвѣтени да прѣдприематъ и вършѫтъ дѣла отъ по неограниченъ, по широкъ и по-общъ характеръ. Думата бунтовникъ се запечати въ главата ми. Азъ не искахъ вече да съмъ простъ хайдутинъ — да отмъщавамъ за себе си, за домашни и приятели, — а искахъ да станѫ бунтовникъ — да помогнѫ на народа, да се избави отъ ярема, що го притискаше и мачкаше. Хайдутинъ — това ми се виждаше вече твърдѣ малко отъ това, що азъ усѣщахъ сега, че трѣбва да се върши, че трѣбва да се прави отъ ония, които се посвѣщаватъ на народнитѣ дѣла, между които азъ гордо и самодоволно причислявахъ и себе си.

— И така, прибави търгвецътъ, ще ви чакамъ въ Бѣлградъ. Менъ ме казватъ Раковски, запомнете добрѣ. Като дойдете и слѣзнете въ Сърбия, още на първата погранична или полицейска власть обадете, че при менъ дохаждате и каквото ви каже тя, направете го—тя ще ви улесни и съдѣйствува, за да ме намѣрите. Така, идущата зима ще прѣкараме заедно въ Сърбия. Пазете да не убивате мирни турци, българи не закачайте, а безпощадно гонете само лошитѣ турци. За сега Сбогомъ!

Слѣдъ това Раковски ни даде петъ жълтици и ни остави, като влѣзнѫ и се изгуби въ манастирътъ. Ние веднага заобиколихме дѣда Данаила и го молихме да ни раскаже нѣщо повече за „търговецътъ“ Раковски. Калугерътъ неможеше да не удовлетвори любопитството ни. Прѣди всичко той ни расправи, че Раковски не е никакъвъ търговецъ и че съ това само се прикрива незабѣлѣзано и безопасно да пѫтува. Въ Рила той дохождалъ винаги като търговецъ.

— Цѣльтэ на сегашното му дохаждание тукъ, каза дѣдо Данаилъ, е да събира такива момци, като васъ, за да принесе голѣма полза на народътъ. Ехъ, защо не съмъ азъ сега на вашитѣ години, прибави калугерътъ, като климна нѣколко пѫти съ главата си. Има чудеса да станѫтъ, бързайте момчета, тичайте юнаци!

Съ особенно въодушевление говорѣше дѣдо Данаилъ, а ние, покъртени и слисани отъ всичко, което видѣхме и чухме, мълчахме вече и всѣки на себе си и за себе си мислѣше и разсѫждаваше.

Щомъ настѫпи лѣтото на 1861 година, ние съблѣкохме калугерскитѣ дрѣхи и като се добрѣ въорѫжихме и стѣгнѫхме, тръгнѫхме къмъ Стара Планина за въ Сърбия. Не можеше да стоимъ повече въ манастирътъ, зашото прѣзъ лѣтото дохаждатъ повече външни хора, а искахме да освободимъ вече дѣдо Данаила отъ грижитѣ му за насъ, пакъ и трѣбваше да идемъ въ Сърбия и да диримъ Раковски. Цѣло лѣто ходихме по Стара-Планина, като избѣгвахме да срѣщаме когото и да било, освѣнъ овчаре, отъ които взимахме хлѣбъ. Потера подирѣ ни нѣмаше, но и ние се пазехме и не се явявахме на всѣкѫдѣ. Вървѣхме полека, а повече почивахме. Никакво особенно приключение не се случи, пакъ и ние не дирехме приключения, защото бѣхме прѣстанѫли да бѫдемъ хайдути; ние бѣхме вече бунтовници, които отивахме да се приготвимъ за открито да се сражаваме. Това ни се виждаше вече по-кавалерско, по-мѫжественно, по-нравственно; по тоя начинъ ние се обявявахме да дѣйствуваме не сами за себе си, а отъ името и за полза на всички българи, отъ името на цѣла България. То е наистина по-рисковано за нашия животъ, но ние бѣхме вече убѣдени патриоти, достатъчно силни и поносливи, за да можемъ да прѣодолѣемъ всички мѫчнотии и да помогнемъ на дѣлото. Отъ насъ се искаше силни мускули, пъргавость, лекость и рѣшителность, а това ние имахме въ изобилие и можехме да го дадемъ. И така, безъ да се биемъ и гонимъ съ нѣкого, ние стигнѫхме на сръбската граница благополучно.

Въ Бѣлградъ.

Пристиганието ми въ Бѣлградъ. — Тамъ се запознахъ съ Стефанъ Караджата. — Записахъ се въ четата на Илю войвода — Смущението въ турскитѣ махали и влизанието въ кѫщата на бинбашиятъ. — Срѣщанието на ходжата. — Турцитѣ избѣгватъ въ калето. — Бомбардиранието на градъдъ — Примирието — Растурянието на българскитѣ чети. — Тръгванието ми за въ Румания.

Едва прѣзъ есеньта стигнѫхме въ Сърбия. На границата, мѣстностьта Иванова-Ливада, пазеше сърбска стража. Явихме се на единъ отъ стражаритѣ, съобщихме му цѣльта на нашето дохаждание въ Сърбия, споменѫхме му нѣколко пѫти за Раковски и той, безъ да ни остави да чакаме тамъ, покани ни и заедно съ него отидохме въ Княжевацъ, гдѣто ни прѣдстави на началникътъ, който се оказа твърдѣ любезенъ господинъ. Той ни каза, че трѣбвало до оставимъ орѫжието си при него и невъорѫжени да заминемъ за Бѣлградъ. Ние, естественно, тъй направихме, слѣдъ като ни записаха имената. Щомъ стигнѫхме въ Бѣлградъ, дадоха ни орѫжието. Тамъ прѣстояхме цѣлата зима. Въ Сърбия едноврѣменно съ насъ дойде и дѣдо Илю съ четата си, въ която се записахме съ Манолъ Наковъ. Въ Бѣлградъ ние видѣхме Рилскиятъ търговецъ Раковски, който не пропуснѫ случая да ни похвали, за дѣто сме се отзовали на поканата му. Тамъ се запознахъ най-напрѣдъ съ Стефанъ Караджата, който бѣше малко по-младъ отъ менъ, но бѣше страшна хала, такъвъ рѣшителенъ и неустрашимъ человѣкъ, какъвто не съмъ срѣщалъ и до тоя часъ. Караджата и азъ, който тоже не бѣхъ съвсѣмъ цвѣте за мирисание, станѫхме доста добри приятели.

Въ Бѣлградъ ни прѣдстоеше важно дѣло: сърбитѣ се приготовляваха да се освободѭтъ и истикатъ турската военна сила изъ столицата, а ние, едноврѣменно съ тѣхъ, трѣбваше да прѣминемъ въ България, подъ прѣдводителството на Раковски. Сърбитѣ чакаха и най-малкиятъ поводъ, за да подкачѫтъ неприятелскитѣ си срѣщу турцитѣ дѣйствия. Сърбитѣ почнѫха първи, като даде Раковски на насъ още вечерьта заповѣдь да навлѣземъ въ турскитѣ махали и да произведемъ сериозно смущение и въобще да колимъ и убиваме, защото смущението вече бѣше захванѫло. А захванѫло по една такава причина: едно сърбче отишло на една чешма въ Ясиолъ, дошли турски солдати, скарали се съ сърбчето и го убили. Азъ тръгнѫхъ съ Караджата и други 6 души. Влѣзохме въ първата турска кѫща, въ която, споредъ както ни казваха, живѣлъ турскиятъ бинбашия. Бутнѫхме прозорецътъ, гдѣто свѣтеше свѣщь, той се отвори и първъ Караджата, а слѣдъ него азъ, Юрданъ Планински, Тоше Пантелѣевъ отъ Свищовъ и пр. влѣзохме въ стаята. Прѣдъ насъ една семейна картина: единъ турчинъ, въ военни дрѣхи, сѣднѫлъ на земята, вечеряше на една софра съ семейството си. Турчинътъ, щомъ ни видѣ въ стаята си съ орѫжие въ рѫка, моментално скокнѫ на краката си и грабнѫ сабята, която бѣше окачена въ сѫщата стая на стената и по единъ воененъ манеръ дохаждаше право при насъ. Ние, които по рано не бѣхме си опрѣдѣлили какво мислимъ да правимъ, като влѣзнемъ въ кѫщата, се намѣрихме въ очудвание отъ дързостьта на тоя воененъ човѣкъ. Семейството, което се състоеше отъ 5-6 члена и ядеше баклава, испищя, изрѣва, нѣкои отъ тѣхъ паднѫха на подътъ отъ страхъ, други избѣгаха на вънъ отъ стаята. Турчинътъ, който необрѫщаше никакво внимание на всичко, що ставаше съ семейството, опулилъ бѣше очи въ насъ и чакаше сгоденъ моментъ, за да ни нападне, защото виждаше и разбираше, вѣроятно, че отбранително положение и да пази, нѣма да бѫде спасително за него. Ние за минута останѫхме въ недоумѣние: да се върнемъ назадъ, слѣдъ такова озъбвание отъ страна на единъ турчинъ, не бѣше по обичая ни; омразата ни противъ турцитѣ бѣше достатъчно, даже извънмѣрно голѣма, за да не скръстимъ рѫцѣ като покорни раи. Пакъ и връщанието ни не бѣше съвсѣмъ безопасно поне за едного отъ насъ. Турчинътъ, който гледаше право въ Караджата и слѣдеше и най малкитѣ му движения, защото той стоеше по-близо до него, скокнѫ изведнѫжъ върху

Караджата, а той дръпнж се на страна, завъртя сабята си и турчинътъ се повали на земята. Слѣдъ туй исхвръкнжхме на улицата и счетохме това достатъчно, за да можемъ да кажемъ на началството си, че сме взели добро участие въ произвеждание на исканото смущение и прѣдизвикване. Ние не влизахме вече въ друга кжща прѣзъ тая нощь.

На улицата останжхме сами съ Караджата. Вървимъ и приказваме разярено за турцитѣ. На срѣща ни припка единъ ходжа и бѣга къмъ калето, като носеше съ себе си нѣщо. Азъ попрѣчихъ пжтьтъ му и на турски го попитахъ кждѣ ходи. Той ни испсу по турски и хванж дръжката на палата, що носеше. Караджата, безъ да му мисли много, дръпнж сабята и, като удари, съ единъ замахъ му отрѣза главата. Ходжата носеше двѣ гърнета, едното съ медъ, а другото съ масло, и всичко туй се смѣси съ неговата кръвь. Караджата неможеше хладнокръвно да гледа турчинъ, тоя мжчитель на нашиятъ народъ.

Турцитѣ, които неможеше да не знаятъ за намѣренията на Сърбитѣ, особенно турската войска, разбраха значението на това нощно нападание турскитѣ махали и се приготвиха хубаво да ни посрѣщнжтъ. Понеже сърбитѣ неможаха да удържжтъ настжпътъ си противъ турцитѣ, Раковски събра въ едно четата на Илю войвода и своята, та подъ негова команда тръгнжхме да подкрѣпимъ сърбитѣ на Кале-Мегданъ. Ние, които се готвехме да навлѣземъ въ турското царство и да се биемъ съ войската на султанътъ, трѣбваше, при тоя случай въ Бѣлградъ, да направимъ една репетиция, единъ опитъ. Нападението бѣше отчаяно, и турцитѣ, заедно съ турската войска, като неможаха да устоятъ, прибраха се въ калето, гдѣто ги забихме заедно съ сърбитѣ отъ направениятъ на улицата окопъ по указание на Раковски. Ние бѣхме въоржжени съ белгийки пушки, които се пълнѣха отгорѣ. Окопътъ бѣше тъкмо прѣдъ входътъ на калето, отъ гдѣто бѣше твърдѣ удобно да се обстрѣлва послѣдното. Щомъ се окопахме по такъвъ начинъ, сърбитѣ се върнжха незнаж кждѣ и защо. Турцитѣ стрѣляха отъ калето съ топове, но безъ успѣхъ; намѣрили се обаче между тѣхъ и австрийски инжинери, по указанието на които топоветѣ се свѣха, за да се бие добрѣ и непрѣхвърля градътъ. Турцитѣ и това не сж умѣли да направятъ. Скоро тѣ обаче захванаха да биятъ и разрушаватъ градътъ, а ние биехме съ пушки солдатитѣ, които стрѣляха съ тия топове, защото не бѣше много далечъ. Та по тая причина или по други дипломатически съображения, пристигнѫ на Кале-Мегданъ първъ Английскиятъ консулъ, заби на мегданътъ Английско знаме и на сѫщото мѣсто раствори единъ чадъръ. Тутакси слѣдъ това на сѫщото мѣсто се събраха Рускиятъ, Францускиятъ и консулитѣ на другитѣ сили; тамъ се рѣши да се спрѣ бомбардиранието на градътъ, което и станѫ. По настояване на консулитѣ, всичкитѣ турци граждани, които бѣха побѣгнѫли въ калето, излѣзоха отъ него и слѣдъ нѣколко дена властьта ги распрати по разни мѣста вънъ отъ Сърбия.

Слѣдъ примирието, т. е. слѣдъ като турцитѣ се прибраха у дома си и оставиха Сърбия, нашето положение като че се влоши. Свършихме работата на сърбитѣ и тѣ слѣдъ това искаха да ни растурѭтъ, защото, види се, не бѣше износно вече за Сърбия да ни пусне въ България за цѣльта, за която се бѣхме и сбрали, и защото нѣмаше нужда вече тя да разваля отново добритѣ си вече отношения съ Турция. Ние като да бѣхме изиграни и измамени, но не се отчайвахме. Илю войвода пратиха за Крагуевацъ, съ около 400 момчета, гдѣто ги распуснѫ, а той самъ се завърнѫ въ Бѣлградъ, ако помнѭ добрѣ, на пенсия. Около него се навъртаха и нѣколко отъ момчетата му. Азъ съ Манолъ Наковъ взехме страната на Раковски, защото той нерачи да се откаже отъ да дѣйствува и за напрѣдъ на друго мѣсто и при други условия. Раковски единъ денъ ни свика и ни каза да заминемъ за въ Румѫния, като даде всѣкиму отъ насъ по два минца. Всичкитѣ българи тамъ бѣха приблизително 5 до 600 души. За въ Румѫния канеше той по-здравитѣ, по-пъргавитѣ и по-рѣшителнитѣ; на другитѣ, които добрѣ познаваше, казваше да си идѫтъ , кѫдѣто искатъ.

— Всѣки человѣкъ не е за всѣка работа, казваше той; тукъ, за нашата прѣдстояща работа, която ще наредимъ въ Румѫния, трѣбва печени и калени момчета.

И дѣйствително, за въ Румѫния потеглихме до 200, но все отборъ момчета. Слѣдъ насъ трьгнѫ и Раковски.

Много скитание за малка полза.

Прѣминавание съ малка чета въ Турция. — Разбиванието на Асанъ-Пехливановата разбойническа шайка. -- Прѣполовяване на четата ни. — Въ Св. Гора и връщание назадъ. — Неуспѣхътъ да минемъ слѣдъ Филипъ Тотя прѣзъ 1867 година. — Приготовление за другъ такъвъ опитъ. — Въ българската легия въ Бѣлградъ. — Обучението ни тамъ на военно учение. — Връщанието ни обратно въ Румѫния.

Момчетата въ Румѫния се пръснѫха по разни мѣста: нѣкои се установиха въ Букурещъ и Галацъ, а други въ Браила, Гюргево и пр. Азъ се спирахъ повече въ Калафатъ. Прѣзъ пролѣтьта на 1864 година, по порѫка на Раковски, азъ, заедно съ Петръ Стояновъ отъ Джумая (Дубнишка), организирахме една чета, цѣльта на която бѣше: да навлѣзе въ Турция, да поочисти и истрѣби турскитѣ шайки, които свърлуваха тогава и да събере юнаци момчета отъ къмъ Софийскиятъ окрѫгъ, каквито се прѣдполагало, че щѣли да се намѣрѭтъ. Тая чета имаше една нова организация: бѣше раздѣлена на двѣ и всѣка една половина си имаше войвода; войводитѣ бѣха Петръ Стояновъ и азъ. Както за храна на всички момчета, що бѣха дошли отъ Сърбия въ Румѫния, така и за всички приготовления, що ставаха, — орѫжие и пари ни даваше Раковски. Ангелъ Митовъ отъ София, чрѣзъ разни лица прѣнесе орѫжието и другитѣ принадлежности за четата въ селото Видболъ (Видинско), а момчета прѣминѫха отъ Калафатъ: едни — прѣзъ Ломъ, други прѣзъ Видинъ, а азъ и Петръ Стояновъ — направо въ Видболъ. Всичко това се извърши благополучно и отъ никого никакво подозрѣние. Събрахме се въ Видболъ незабѣлѣзано отъ властьта, а това бѣше въ наша полза, туй бѣше необходимо за успѣхътъ на нашата малка четица, която броеше всичко дванадесетъ души.

Стѣгнѫхме се ние добрѣ и отъ Видболъ, въорѫжени, се отправихме една нощь за Берковскитѣ планини, гдѣто трѣбваше да намѣримъ нови другари. Скитахме се ние по планинитѣ и търсимъ да видимъ хора като насъ. Тукъ момчета, тамъ момчета — нѣма. Много ни дотѣгнѫ туй дирение; распитвахме овчаре, рискувахме и се явявахме на много мѣста, но нищо неизлѣзнѫ. По общо съгласие на четата, ние се топравихме за Пиринъ-Планина и се отказахме да намѣридм момчетата. Като минѫхме прѣзъ Рила, ние незабравихме ъсе спрѣмъ повече врѣме и да посѣтимъ добриятъ постникъ на Рилския манастиръ, дѣдо Данаила, който, както винага ни посрѣщнѫ любезно, гощава ни и ни улесни, както съ хлѣби и брашно, тъй и съ цървули и други нѣща, отъ които имахме нужда.

Другарьтъ ни Петръ Стояновъ първъ прѣдложи да прѣсрѣщнемъ и разбиемъ шайката на единъ разбойникъ турчинъ, който се именувалъ Асанъ Пехливанъ и който върлувалъ съ още двама само другари. Това влизаше въ нашата цѣль и трѣбваше да го направимъ, за да прокудимъ турцитѣ отъ горитѣ и планинитѣ, да останѫтъ послѣднитѣ достояние само на българскитѣ юнаци. Карахачанитѣ и други овчари ни дадоха нужднитѣ свѣдения за разбойническата шайка на Асанъ Пехливанъ, която е вършила пакости, обири п даже убийства. Завардихме пѫтищата, сѣдвѫхме на позиция и чакахме нѣколко дена показванието на шайката. Нѣмаше нужда да излизаме на явна борба, когато цѣльта ни бѣше да ги разбиемъ и смажемъ. Единъ денъ попаднѫ шайката въ нашитѣ позиции; нашитѣ момчета, които бѣха на това мѣсто, изгърмѣха по веднажъ и отъ тримата разбойници само единъ можа да се избави живъ. Паднѫ, значи, Асанъ Пехливанъ и единъ отъ двамата му другари.

Още когато напуснѫхме Берковскитѣ планини, ние бѣхме рѣшили да посѣтимъ повечето планински пунктове и да съберемъ разни свѣдения, както за българскитѣ чети, които се намиратъ по тѣхъ, тъй и за момчетата, които се прѣдполага да се явѫтъ прѣзъ това лѣто или на слѣдующето. Слѣдъ унищожението на Асанъ Пехливановата шайка, шестима отъ нашата малка четица пожелаха да се отдѣлѫтъ и по разни пѫтища и способи да се върнѫтъ у тѣхъ. Не трѣбва да се забравя това обстоятелство, че още когато Раковски ни поржча образуванието на четата, като conditio sine qua non бѣше това, щото всички момчета да бждлтъ отъ къмъ нашитѣ страни и такива, които не първъ пжтъ сега да излизатъ за подобна работа, да сж опитни и балканитѣ да имъ сж извѣстни. На исканието на нашитѣ другари, ние не се въспротивихме, защото нашата работа бѣше прѣдприета по добра воля и всѣки въ четата се ползуваше съ еднакви права. Пакъ и не бѣше възможно, нито тактично и полѣзно да ги спираме и да ги държимъ, противъ волята имъ. Освободихме ги. Нашата чета останж само отъ шестъ души, а именно: Петръ Стояновъ отъ Джумая (Дубнишка), Манолъ Наковъ отъ с. Долни Тодоракъ (Кукушко), Пано Стояновъ отъ Берово (ако помнж добрѣ), Илия Минчевъ отъ Неврокопско, Ангелъ Митовъ отъ София и азъ.

Понеже туй наше скитание се продължи доста врѣме, а есеньта бѣше отдавна настжпила и ние трѣбваше или да се растуримъ или да диримъ прибѣжище, рѣшихме да отидемъ въ Св. Гора и тамъ скрито нѣкакъ да прѣкараме зимата. Назадъ да се връщаме не бѣше възможно, защото бѣше доста далечъ, пакъ и зимата можеше да ни завари въ тия балкани на сѣверъ, гдѣто можехме всички да пропаднемъ. За туй рѣшихме да вървимъ по направление къмъ югъ и като безопасенъ пунктъ избрахме Св. Гора, макаръ и тя да отстоеше на едно грамадно растояние далечъ. Утѣшавахме се повече съ това, че мѣстата ни сж по-добрѣ познати и главно, че имахме сгоденъ случай като мирна рая да прѣминемъ до тамъ, безъ никакъвъ рискъ и опасность за нашиятъ животъ. Намѣрихме едни добри каракачане, каквито обикновенно сж се указвали винаги почти тѣ къмъ българскитѣ чети и хайдути, приеха ни да ни хранжтъ, а ние да ги придружаваме. Каракачанитѣ не се оплакваха отъ българитѣ, защото тѣ искаха имъ само хлѣбъ, млѣко и сиренье, когато турцитѣ освѣнъ това и ги обираха, па завличаха и добитъкътъ имъ. И понеже нѣмà никаква потера, стигнжхме благополучно и безъ никакво приключение въ Света Гора, гдѣто се установихме въ Зографския манастиръ „Св. Георги", като гости поклоници. Всѣки единъ отъ насъ имаше по нѣколко жълтици въ джоба, които носѣхме още отъ Ржмния и съ които мислѣхме да се отсрамимъ прѣдъ манастирскитѣ отци. Отидохме ние като поклонници, но въ сжщото врѣме прѣдлагахме си услугитѣ за всѣкаква работа. Още въ началото на пролѣтьта на 1865 година ние станѫхме дърваре и никой въ нищо не ни подозираше. Но като се постопли врѣмето и се раззеленя трѣвата, ние отново грабнѫхме орѫжието и първо като пѫтници търговци, а послѣ, слѣдъ като нагазихме голѣмитѣ планини и гори, като чета — прѣминѫхме пакъ сѫщиятъ пѫтъ, по който бѣхме дошли въ манастирътъ, и безъ никакво приключение се върнѫхме въ Браила. Избѣгвахме отъ всѣкакви срѣщи, даже, като малцина, не дирѣхме турски шайки да ги разбиваме. За прѣминаването на всичко това пространство ни трѣбваше цѣло лѣто и ние изминѫхме балканитѣ безъ да направимъ нѣщо, безъ да ни се случи нѣщо неприятно — прѣминѫхме като прѣзъ театрална сцена. На всѣкѫдѣ българитѣ ни даваха храна и други нуждни за насъ прѣдмети, упѫтваха ни и ни улесняваха.

Върнѫхме се въ Браила за по-дълга почивка — чакъ до 1867 година. За нашето сѫществувание, както и за сѫществуванието на мнозина като насъ, се грижеше Раковски. Прѣзъ пролѣтьта на 1866 година пакъ се поразшавахме, но то не бѣше за дълго врѣме. Тогава избраха сегашниятъ Румѫнски князъ Карла и понеже изборътъ не се удобряваше отъ нѣкои сили, положението се поразмѫти. Излѣзнѫ на яве, че Турция щѣла да обяви война на Румѫния, и тая послѣдната припнѫ да се приготовлява. Ние, българитѣ, които на всѣкого бѣхме готови да помогнемъ, стига да бѫде то противъ турцитѣ, се зарадвахме. Българскиятъ Комитетъ съ Раковски на чело разви усилена дѣятелность. Едноврѣменно съ мобилизирането на Румѫнската войска, събрахме се всички хѫшове българе и се записахме като волентири. Всички на брой бѣхме до 800 человѣка, 400 отъ които бѣха облѣчени въ румѫнска форма и събрани въ Гюргево, а другитѣ бѣха безъ форма и пръснѫти по околнитѣ села. Обучавахме се всички на военно учение отъ румѫнски инструктори и чакахме момента да се захване войната. Това трая около 3—4 мѣсеца. Но защото работитѣ се поизбистриха и войната не се обяви, а се избѣгнѫ, всички волентири ни пръснѫха по вѫтрѣшностьта на Румѫния и ни казаха да мируваме. Азъ и други нѣкои се спрѣхме пакъ въ Браила и чакахме заповѣдь какво да правимъ. Комитетътъ и всички лица, които се занимавахѫ съ народнитѣ работи, не се отчаяха, а се впуснѫха да работѫтъ и се приготовляватъ по-енергично.

гитѣ за всѣкаква работа. Още въ началото на пролѣтьта на 1865 година ние станѫхме дърваре и никой въ нищо не ни подозираше. Но като се постопли врѣмето и се раззеленя трѣвата, ние отново грабнѫхме орѫжието и първо като пѫтници търговци, а послѣ, слѣдъ като нагазихме голѣмитѣ планини и гори, като чета — прѣминѫхме пакъ сѫщиятъ пѫтъ, по който бѣхме дошли въ манастирътъ, и безъ никакво приключение се върнѫхме въ Браила. Избѣгвахме отъ всѣкакви срѣщи, даже, като малцина, не дирѣхме турски шайки да ги разбиваме. За прѣминаването на всичко това пространство ни трѣбваше цѣло лѣто и ние изминѫхме балканитѣ безъ да направимъ нѣщо, безъ да ни се случи нѣщо неприятно — прѣминѫхме като прѣзъ театрална сцена. На всѣкѫдѣ българитѣ ни даваха храна и други нуждни за насъ прѣдмети, упѫтваха ни и ни улесняваха.

Върнѫхме се въ Браила за по-дълга почивка — чакъ до 1867 година. За нашето сѫществувание, както и за сѫществуванието на мнозина като насъ, се грижеше Раковски. Прѣзъ пролѣтьта на 1866 година пакъ се поразшавахме, но то не бѣше за дълго врѣме. Тогава избраха сегашниятъ Румѫнски князъ Карла и понеже изборътъ не се удобряваше отъ нѣкои сили, положението се поразмѫти. Излѣзнѫ на яве, че Турция щѣла да обяви война на Румѫния, и тая послѣднята припнѫ да се приготовлява. Ние, българитѣ, които на всѣкого бѣхме готови да помогнемъ, стига да бѫде то противъ турцитѣ, се зарадвахме. Българскиятъ Комитетъ съ Раковски на чело разви усилена дѣятелность. Едноврѣменно съ мобилизирането на Румѫнската войска, събрахме се всички хѫшове българе и се записахме като волентири. Всички на брой бѣхме до 800 человѣка, 400 отъ които бѣха облѣчени въ румѫнска форма и събрани въ Гюргево, а другитѣ бѣха безъ форма и пръснѫти по околнитѣ села. Обучавахме се всички на военно учение отъ румѫнски инструктори и чакахме момента да се захване войната. Това трая около 3—4 мѣсеца. Но защото работитѣ се поизбистриха и войната не се обяви, а се избѣгнѫ, всички волентири ни пръснѫха по вѫтрѣшностьта на Румѫния и ни казаха да мируваме. Азъ и други нѣкои се спрѣхме пакъ въ Браила и чакахме заповѣдь какво да правимъ. Комитетътъ и всички лица, които се занимавахѫ съ народнитѣ работи, не се отчаяха, а се впуснѫха да работѭтъ и се приготовляватъ по-енергично.

Пакъ и ние съвсѣмъ праздни не стояхме; вършѣхме много нѣща, които ни поржчваше Раковски. Зимата на 1866/67 година прѣкарахме въ приготовление на куршуми: излѣяхме до 48.000 куршума и приготвихме нуждwitѣ фишеци съ барутъ. Това ставаше, до колкото си припомнювамъ сега, по распореждание на Българскиятъ Комитетъ, какъвто сжществуваше тогава и който бѣше замислилъ съ една обща и усилена организация да прѣдприеме и извърши една по-голѣма, една по сжщественна работа. А хжшоветѣ се стягахме и приготовлявахме да прѣцапаме Дунавътъ и да минемъ отвъдъ, като че отвъдъ свадба ни чака. Лѣението на куршумитѣ и приготовлението на фишецитѣ правихъ азъ съ Христо Латински отъ Дрѣново и Василъ Петровичъ отъ Брацигово, подъ прямото ржководство на Стефанъ Караджата, който се считаше за добръ познавачъ на тая работа. Материалъ за куршумитѣ дадоха: Хаджовъ отъ Браила, Бр. Чапжрови отъ Браила, Юрданъ Планински отъ Шуменъ (сега живѣе въ Варна), Георги Петровичъ отъ Брацигово (сега живѣе въ Браила), Скарлатъ Статевъ и др. Лѣението на куршумитѣ ставаше въ дукенитѣ на Хр. и Радушъ Чапжровъ, Георги Петровичъ и Юрданъ Велеслията, а правението на фишецитѣ — въ дюкянитѣ на дѣдо Димо Великовъ отъ Браила и Панайотъ Чалжковъ отъ Търново, като мѣнявахме често дюкянитѣ, за да не ни разбере влашкото правителство. Съ лѣението на куршумитѣ станж една случка, която щѣше да ни костува животътъ. Когато се лѣе куршумъ и трѣбва да се вземе отъ казанътъ, гдѣто ври куршумътъ, лжжицата трѣбва да бжде топла достатъчно. Това азъ знаехъ и го испълнявахъ, но Василъ Петровичъ незнаялъ и взе та бръкнж съ студена лжжица въ горѣщиятъ кизанъ. Всичкиятъ растопенъ куршумъ се дигнж веднага и се заби въ таванътъ, като гръмнж ужасно. Никому никаква поврѣда. Ние всички останжхме здрави и читави, и веднага събрахме мълчишката куршумътъ, турихме го тоя немирникъ отново въ казанътъ и продължихме занятието си — лѣението на куршуми, но вече съ прѣдпазвание и безъ погрѣшка.

Главната квартира на българскиятъ комитетъ тогава се намираше въ село Циганка, при Букурещъ, въ мошията на Никола Балкански, гдѣто прѣбиваваше и Раковски, душата на тоя комитетъ. Въ Циганка се рѣши да се съберждтъ и приготвжтъ всички годни за работа хжшове, да се образуватъ отъ тѣхъ четири по-малки чети, които да навлѣзѫтъ въ България и да вдигнѫтъ бунтъ. За тая цѣль се работѣло нѣкакъ по-рано и въ самата България, и се подканяли хората да бѫдѫтъ готови, та заедно съ хѫшоветѣ бунтовници, които щѣха да отидѫтъ съ тия чети, да смачкатъ турското владичество. За войводи на тия чети се отрѣдиха Панайотъ Хитовъ, Филипъ Тотю, Стефанъ Караджата и Хаджи Димитръ, като се опрѣдѣли, че всички чети ще гледатъ да хванѫтъ Стара Планина, но ще заминѫтъ къмъ нѣколко пункта и ще тръгнѫтъ по разни направления. Най-напрѣдъ прѣгазиха Дунавътъ четитѣ на Филипъ Тотю и Панайотъ Хитовъ, а чекаха заповѣдь и опрѣдѣленъ день да направѭтъ това и другитѣ двѣ чети. Азъ бѣхъ въ четата на Караджата. Но още прѣди да се получи заповѣдь за прѣминавание на българскиятъ брѣгъ, пристигнѫ извѣстие за това, че четата на Филипъ Тотю се сблъскала съ турцитѣ въ околностьта на Свищовъ, при селото Върбовка, вслѣдствие на което турското правителство вземало най-строги мѣрки за запазвание турската граница отъ къмъ Дунавътъ. По тая причина, четата на Стефанъ Караджата, момчетата на която всички бѣхме сбрани въ Олтеница и съ нетърпѣние чакахме команда, неможа да мине отъ срѣща. Тогава и влашкото правителство не ни съдѣйствуваше толкозъ, както отпослѣ. Прѣдъ видъ на тая невъзможность, момчетата отъ нашата чета, на брой 68 души, по заповѣдь на Караджата се пръснѫха: нѣкои заминѫха за Букурещъ, други отидоха въ село Циганка при Раковски, въ мошията на Балкански, а азъ съ нѣколко момчета се върнѫхъ пакъ въ Браила.

Но скоро подиръ това послѣдва распорѣждание отъ комитетътъ, щото всички хѫшове да заминѫтъ за Бѣлградъ, кѫдѣто щѣла да се организира българска легия. Сѫщото трѣбваше ди направѭ и азъ. Щѣше да ходи и Никола Войводовъ отъ Вратца съ Цвѣтко Павловичъ. Казахъ на първиятъ да дойде съ менъ, а той ми каза, че ще ходи по Дунавътъ. Увѣщавахъ го да не рискува, но той не ме послуша. Съ други дванадесетъ момчета тръгнѫхъ за Букурещъ, а отъ тамъ за Бѣлградъ. Въ Букурещъ дойдохме нарочно, за да ни дадѫтъ пѫтни разноски. На хотелъ „Фесия“, азъ, заедно съ Димитра, братъ на Василъ Левски, намѣрихме Григора Д. Начовича отъ Свищовъ, къмъ когото ни бѣха казали да се обърнемъ за пари и който билъ натоваренъ отъ комитетътъ съ тази работа. Отъ Начовича взехме ние дванадесетъ австрийски минца и той ни каза, че сѫ убили Войводова и Павловича, та ни порѫчѫ да не ходимъ по край Дунавътъ къмъ турската граница. Въ Бѣлградъ, както и въ други градове на Сърбия бѣха пристигнѫли прѣди насъ доста българи, а пристигнѫха и слѣдъ насъ, та всички се събраха и централизираха въ сръбската столица. Въ Бѣлградъ заварихме Панайота Хитовъ съ четата си, на която байрактаръ бѣше Василъ Левски. Тоя послѣдниятъ бѣше боленъ злѣ тогава и се спаси слѣдъ една сериозна операция. Тамъ Мустаковъ бѣше опрѣдѣленъ да се грижи за насъ и за поддържанието ни. И тоя старецъ вършеше това съ примѣрно усърдие. Тутакси слѣдъ това пристигнѫха и устроителитѣ на тая легия Василъ Друмевъ, Христо Георгиевъ, Г. Д. Начовичъ и В. Д. Стояновъ. Скоро всички хѫшове ни распрѣдѣлиха по сръбскитѣ военни части; въ кавалерията, артилерията и пѣхотата. Нѣколцина пратиха и въ Крагуевацъ, за да се учѫтъ въ лабораторията. Азъ останѫхъ първо въ пѣхотата и послѣ въ артилерията. Цѣли шестъ мѣсеци прѣзъ зимата на 1867/68 година се обучавахме въ военнитѣ части и се приготовлявахме противъ турцитѣ и турското царство.

Въ частитѣ ни държаха доста строго, никакви отстѫпки не ни правѣха, съ никакви привилегии не се ползувахме. Нѣкои отъ сръбскитѣ военни началници се отнасяха твърдѣ добрѣ съ момчетата, но нѣкои, наопаки, твърдѣ злѣ, и ни считаха въ всичко като настоящи сръбски редовии. За мнозина отъ нашитѣ това бѣше трудно, защото бѣхме вече по на 28—35 лазарника. Отъ друга страна ние се държѣхме доста на високо прѣдъ сръбскитѣ солдати, укорявахме сръбитѣ въ бѣгство, въ неюначество съ факти на рѫцѣ. Враждата и нетърпѣнието отъ день на день се увеличаваха и чакаха сгоденъ моментъ, за да излѣзнѫтъ на мегданъ. Случаятъ незакъснѣ. Нѣкой си майоръ Узунъ Мирковичъ би по дисциплинеренъ редъ нѣкои отъ момчетата въ пѣхотата. Хѫшоветѣ, бѫдѫщитѣ разрушители на турската империя, като немогли да понесѫтъ туй поругание на българското име и честь, се разбунтували. Ние, артилериститѣ отъ „велика“ казарма, направихме сѫщото и резултатътъ на това бѣ, че до 150 момчета напуснѫхме сръбскитѣ казарми и заминѫхме за въ Румѫния, гдѣто Стефанъ

Караджата (той идеше въ легията, но постоянно сновеше отъ Букурещъ въ Бѣлградъ и обратно) и Хаджи Димитръ ни посрѣщнѫха съ отворени обятия, защото тѣ приготвляваха друго едно нахълтване съ чети въ Турция и разбунтуване на българскиятъ народъ. Слѣдъ нещастната случка съ сръбскиятъ Князъ Михаилъ Обрѣновичъ легията се растури, всички други хѫшове напуснѫха Сръбия и пъплеха къмъ Румѫния.

Приготовление.

Цѣната на хѫшоветѣ. — Нашата вѣра въ успѣхътъ на дѣлото. — Нашата цѣль. — Прокламацията. — Обѣдъ на мѣстностьта Табакария. — Прѣнасяние нашитѣ вѣщи и орѫжия. — На бариерата. — Въ Гюргево. — Въ Петрошанъ. — Нашето орѫжие. — Стѣгнѫхме се за къмъ Дунавътъ.

Азъ се спрѣхъ въ Букурещъ, гдѣто Караджата и Хаджи Димитръ дѣятелно работеха за едно прѣминавание въ Турция. Въодушевлението бѣше голѣмо и приготовлението, макаръ и тѣжко, но подъ енергията на двамата юнаци вървеше и не се спираше. Разбира се, че недостатъкъ имаше отъ всичко: и отъ срѣдства, пакъ и отъ хора. Не всѣки се рѣшаваше, пакъ и не за всѣкого бѣше то работа. Свѣдѣнията отъ България, кой знае какъ и чрѣзъ кого добити, говорѣха въ полза на прѣдприетото дѣло. Едно повдигание на народътъ противъ тиранинътъ се считаше за възможно още при появяванието на бунтовницитѣ отъ Румѫния. Цѣната на хѫшоветѣ веднага се дигнѫ. А ние, които виждахме и усѣщахме това, държѣхме се твърдѣ тѣжко, опъвахме мустаци и си придавахме по-голѣма важность. Разбира се, че мнозина отъ насъ си позволяваха нѣкои и други безчинства, но румѫнската полиция бѣше доста снисходителна, а много волности къмъ наши нѣкои българи ни се прощаваха или даже никакъ не се забѣлѣзваха.

Приготовляваха се двѣ чети: едната подъ войводството на Хаджи Димитръ, а другата — подъ това на Стефанъ Караджата. Двѣтѣ тия чети се прѣдполагаше да тръгнѫтъ заедно, да прѣминѫтъ Дунавътъ и щомъ стигнѫтъ Стара-Планина, да се раздѣлятъ и да се опѫтѭтъ по двѣ направления. Нѣма нужда да се казва, че цѣльта на тия двѣ чети бѣше да даждтъ сигналътъ, за да въстане народътъ противъ турскитѣ золуме, противъ турскитѣ злоупотрѣбления, противъ турската власть и въобще, да поиска единъ свободенъ и по-честитъ человѣчески животъ. Ние искахме свобода и правдини за народътъ и мислѣхме, че ще ги извоюваме. Даже нѣщо повече: на себе си съ такава важность гледахме, на малката сила, що имахме, такъво значение придавахме, щото прѣдполагахме, че Турция ще затрѣпѣри, ще се раскапе — толкозъ голѣма бѣше нашата вѣра въ успѣхътъ на дѣлото. И по мое мнѣние, послѣдствията, които видѣхме, оправдаватъ тая наша вѣра, макаръ туй утвърждение и да се вижда на нѣкои парадоксално. Хайдушкитѣ чети непосбутаха ли народътъ да огледа себе си и да подири защита отъ всички нанесени нему пакости въ себе си? Четитѣ на Караджата и Хаджи Димитръ не прокламираха ли исканията и нуждитѣ на българскиятъ народъ и незасвидѣтелствуваха ли, че народътъ е готовъ съ най-скѫпи жертви да извоюва правата си? Тия чети не сѫ ли поне нравственно съдѣйствували и повлияли за вдиганието на въстанието по-послѣ, резултатътъ на което бѣ освобождението на България? Разбира се, че за нашето освобождение трѣбва да се взиматъ въ внимание и другитѣ фактори, като напримѣръ Русско-Турската война и пр., но за да можеше да стане това, трѣбваше народътъ ни да прояви своето национално съзнание, а това направиха най-добрѣ четитѣ на Хаджи Димитръ и Стефанъ Кираджата, въстанието, а сѫщо и нашата периодическа пресса тогава.

Цѣльта прочее бѣше патриотична, ясна и опрѣдѣлена; тя е формулирана и въ прокламацията, която нашитѣ войводи отпечатаха още въ Букурещъ и която ние замъкнѫхме съ себе си, за да я пръснемъ изъ Българско. Ето съдържанието на тая прокламация:

„Братія българе!

„Теглила-та причиняемы на насъ отъ турско-то правителство станѫхѫ вечь несносны. То, вмѣсто да облѣгчава наше-то състояніе, отъ день на день го прави по-нетьрпимо: отъ всичко това нѣма друго спасеніе, освѣнъ да станемъ и съ орѫжіе въ рѫкѫ да диримъ свои-ты права и свобода.

„Ето ныи ви показваме пресвятъ примѣръ за това като ся хващаме за орѫжіе: слѣд. послѣдвайте ны ще бѫдите достойни потомцы на наши-ты славны прадѣды: Крума, Бориса, Симеона и пр. кои то никакъ не търпятъ чуждо-то срамно и низко за человѣка иго.

„Не надявайте се никому да дойде да вы освободи седѣщицъ съ сгърнѫти рѫцѣ! Не слушайте ничій съвѣты, а само и само надѣжда-та ви да бѫде основана на ваши-ты юнашкы рѫцѣ, зачтото тыи сѫ истины и вѣрны вы пріятель и помощникъ, кой-то ще вы помогне и избави.

Братия! врѣмя-то е дошло и ни выка да си диримъ наши-ти права. Нѣка го послушяме и ся покажемъ прѣдъ свѣта народъ, достоенъ за свободѫ.

„На свякого былъ отъ каква и да е народность па и на самый Турчинъ сѣдящицъ мирно ще бѫде почетенѫ както: честьта му, имота му, тъй съще и нѣгова-та вѣра. Намѣреніе-то ни е да изгонимъ несносно-то злоупотрѣбленіе и да си добіемъ народны ты права и свободѫ-тѫ.

„Братія злато-грывый львъ реве изъ балкана и ны выка! Нѣка всичкы ся притечемъ подъ нѣговия прѣпорецъ и съгласно съ едны уста извикнемъ: Свобода или смъртъ.

„Стара-Планина. Приврѣмено-то правителство“.

Тая прокламация взимаме отъ в. „Дунавска Зора“, брой 35, 1868 година, гдѣто редакцията бѣлѣжи, че я публикува безъ никакви поправки, тъй както си е била. Мнозина отъ насъ, за да покажемъ, при всичката си малограмотность, че и ние разбираме нѣщо, намирахме, че прокламацията е твърдѣ кратка, твърдѣ малка въ сравнение съ грамадностьта на дѣлото, което прѣдприемахме. Искаше ни се да видимъ хартия по голѣма, фрази по-гръмогласни, думи повече. Караджата, който даваше ухо на всичко, що разправяха и тълкуваха момчетата, ни забѣлѣжваше:

— Скоро видѭ ще ви азъ васъ, до колко ще може да испълните и това малкото, що е писано. Три-четири думи сѫ доста за насъ: „Свобода или смърть“, или „за вѣра и независимость“—това е всичко, що можемъ да кажемъ за сега. Дѣлата ни нека говорѭтъ повече.

Деньтъ за тръгване още не бѣше окончателно опрѣдѣленъ, но наставления се даваха и ние се стягахме. Въ единъ прѣкрасенъ денъ, струва ми се бѣше къмъ края на мѣсецъ Юний, като се приготвиха момчетата, казаха ни да се съберемъ на мѣстото „Табакария“, при Букурещъ, гдѣто дойдоха и войводитѣ. Тамъ се даде единъ богатъ обѣдъ на всичкитѣ юнаци, които щѣхѫ да прѣхвърлѭтъ Дунавътъ. Това бѣше едно импозантно тържество, което още повече наелектризира момчетата и още по-въздигнѫ святостьта на дѣлото прѣдъ нашитѣ очи поне. Тамъ присѫтствуваха всичкитѣ юнаци, множина българе и пр., даже и румѫнски комисари. Приказваха повече войводитѣ и другитѣ дошли тамъ българи, а на насъ, момчетата, сърдцата ни тупаха се по-силно и по-силно, но устата ни нѣмѣеха и повечето отъ насъ прѣзъ всичкото врѣме мълчаха. Тържеството бѣше като официялно испроваждание на момчетата, то бѣше едно послѣдно збогомъ отъ ония, на които бѣше присърдце нашето дѣло и които неможаха да не се интересуватъ съ нашата сѫдба, слѣдователно то бѣше въ сѫщото врѣме погрѣбално тържество, не гдѣто се пие за здравие и животъ, а за упокоение душитѣ на мрътвитѣ. — Думитѣ: „хайде живо и здраво да се видимъ пакъ“, „на здраве момчета! Въ свободна България да се срѣщнемъ живи и здрави“ и пр., се повтаряха при всѣко повдигание на чашитѣ и долѣтяваха нѣкакъ си бодливо, тѫжно до ушитѣ ни. Ние, юнацитѣ, които играехме ролята на овцѣ, обрѣчени да идемъ на касапницата, за които се сипѣха толкозъ благопожелания и ни се желаеше животъ и здравие отъ всички, що бѣха дошли на Табакария, държахме се весело, пихме доволно и се показвахме куражлии; но азъ, а вѣрвамъ и другитѣ да сѫ си казали, всѣки за себе си, че смъртьта нѣма да го стигне, че той е по-юнакъ отъ всички, че най-сетнѣ, при най неблагоприятенъ исходъ на дѣлото, като се хване Стара-Планина, животътъ е почти сигуренъ въ тия непроходими височини, въ тия опасни урви, въ тия гѫсти гори и хайдушки скривалища. Като нѣкой да ми казваше, че азъ ще останѫ здравъ и живъ, и азъ вѣрвахъ въ тая своя мисъль до глупость, та се излагахъ отпослѣ безъ страхъ на всѣкѫдѣ. Разбира се, че тая си мисъль азъ дължѣхъ повече на обстоятелството, че имахъ вече една дългогодишна практика и опитность да боравѭ съ пушката и ножътъ, да се скитамъ по гори и планини, и винаги да оцѣлявамъ, да съмъ здравъ и живъ.

Слѣдъ обѣдътъ, привечеръ, трѣбваше да се тръгне вече. Азъ, отъ четата на Стефанъ Караджата и Стефанъ Топтанджиятъ, Сливненецъ, отъ четата на Хаджи Димитръ, заедно съ братътъ на тоя послѣдниятъ, Тодоръ, бѣхме назначени да придружимъ колата, натоварени съ орѫжия и други потрѣбности за четитѣ. Три биволски или воловски кола бѣха натоварени и ние тръгнѫхме за Гюргево, разбира се, въ мръкнѫло. Съ насъ дойде, придруженъ съ единъ войникъ, до бариерата и капитанинътъ Никола Македонецъ, който бѣше подарилъ 30 пушки за четитѣ и който бѣше на румѫнска служба. Като приближихме да излѣземъ отъ Букурещъ, той се спуснѫ къмъ бариерата и каза на хората, що бѣха тамъ, да пропуснѫтъ колата, които сѫ били натоварени съ военни прѣдмети и които се пращатъ за Гюргево. Подиръ туй влѣзе въ бариерата и слѣдъ минута, безъ да ми е извѣстно какво прави той вѫтрѣ, излѣзнѫ и извика слѣдъ насъ на български: — На добръ часъ момчета, всичкитѣ мои благопожелания!

Капитанинътъ съ войникътъ си, вѣроятно неговъ вѣстовой, се върнѫ веднага назадъ, а ние взехме пѫтьтъ за Гюргево. Цѣлата нощь вървѣхме и зараньта рано стигнѫхме до Гюргево и се спрѣхме на кереметдчийницата на Вълчо Казанлѫклията, както ни бѣше за това порѫчано отъ войводата. Момчетата, по 10—15 души наедно, нѣкои пѣшкомъ, други на кола, подъ голѣмъ секретъ и като всевъзможни търговци и работници, пъплехѫ слѣдъ насъ. На другия день въ Гюргево товариха се още едни кола съ пексиметъ, та станѫха четира кола, които покарахме за Петрошанъ. Забравихъ да кажѫ, че Караджата, комуто отъ всичко идеше отрѫки, по всичкиятъ пѫтъ отъ Букурещъ до Петрошанъ бѣше поставилъ хора, които на нашия конвой показваха пѫтьтъ и ни улесняваха въ всичко, както и на другитѣ момчета. До на другия день вечерьта се събраха всичкитѣ момчета въ Петрошанъ, въ мошията на единъ българинъ, гдѣто се прибрахме въ едни кошари. Орѫжието, дрѣхитѣ, пексиметътъ и други прѣдмети, стоварихме сѫщо тамъ. Слѣдъ два деня отъ както се събраха момчетата, вечерьта дойдоха войводитѣ и ни наредиха да се обличаме въ бунтовническото си облѣкло. Отъ всички страни се захванѫ едно събличание на стари дрѣхи и обличание на нови, и мошията на добриятъ българинъ заприлича на турски хамамъ. Облѣкохме се ние, пакъ се облѣкоха и войводитѣ. Всичко ставаше тихо и безъ гласъ, приготовлявахме се съ благоговението на попове, които се обличатъ за литургия. По-рано войводитѣ се бѣха погрижили за каикъ и за мѣстото, отгдѣто ще трѣбва да се качимъ на каикътъ и да минемъ отъ срѣща. Въоржжихме се всички. Тогава оржжието бѣше още старо, нѣмаше още новитѣ и практични пушки, които скоро слѣдъ нашета тая работа излѣзоха. Поради туй, оржжието се състоеше, до колкото сега могж си припомнж, отъ: чифтета, маджарски шейшанета, 30-тѣ румжнски пушки, що подари капитанинътъ Никола Македонецъ и други. Имаше и едни много дълги арнаутски пушки, но както тѣ, тъй и всички други отъ горѣ се пълнѣха и бѣха стара система, която слѣдъ една-двѣ години не бѣше вече въ употрѣбление. Войводитѣ не носѣха пушки, а само револвери и сабли.

Минавание Дунавътъ.

Срѣщата съ конникътъ. — На островътъ. — Полагание клѣтва. — Словото на Караджата. — Навлѣзохме въ чамътъ. — Раняванието на Савва Славчовъ. — На малкото островче. — Тръгвание вече къмъ родниятъ брѣгъ. — Гръмванието отъ страна на гръкътъ, притѣжатель на чамътъ. — Турскиятъ караулъ. — Гръмнѫхме отъ чамътъ срѣщу тоя караулъ. — Излизанието ни на брѣгътъ. — Появяванието на австрийския параходъ „София“.

Слѣдъ като се облѣкохме и въорѫжихме както трѣбваше, войводитѣ ни поведоха къмъ Дунавътъ. Петрошанъ е много близо до брѣгътъ: едва ли има единъ-два километра. Трѣбваше да отидемъ на единъ островъ, който се избра отъ войводитѣ и кѫдѣто ни чакаше чамътъ да ни замъкне отъ срѣща. На островътъ щѣхме да постоимъ малко и още прѣди полунощь щѣхме да тръгнемъ. Тъй бѣше проекта. Тръгнѫхме. Не се надѣвахме по това врѣме и въ оня край да ни види или срѣщне нѣкой. Вървимъ спокойно и тихо, но тъкмо къмъ края ни съгледа еинъ конникъ, който тамъ, близо при насъ, трѣбваше да мине съ коньтъ си. Караджата, който винаги и при всѣки случай съобразяваше бързо какво трѣбва да се прави, щомъ съгледа конникътъ, припнѫ на срѣща му и двамата взеха така интимно да си говорѭтъ, щото човѣкъ би помислилъ, че сѫ били стари достове. Конникътъ, добръ единъ влахъ, работникъ нѣкакъвъ, се обѣща никому нищо да не говори за това, що е видѣлъ. Още не бѣхме стигнѫли на опрѣдѣленото мѣсто и захванѫ да вали. Измокрихме се, но продължаваме да вървимъ. Вървяхме ние дълго врѣме, прѣкарваха ни съ нѣколко каици отъ едно мѣсто на друго по малкия Дунавъ и найсетнѣ се натикахме въ върбалакътъ на островътъ. Разбира се, че не бѣше възможно да тръгнемъ съ чамътъ тутакси, защото вече зората се бѣше пукнѫла, отъ една страна, а отъ друга

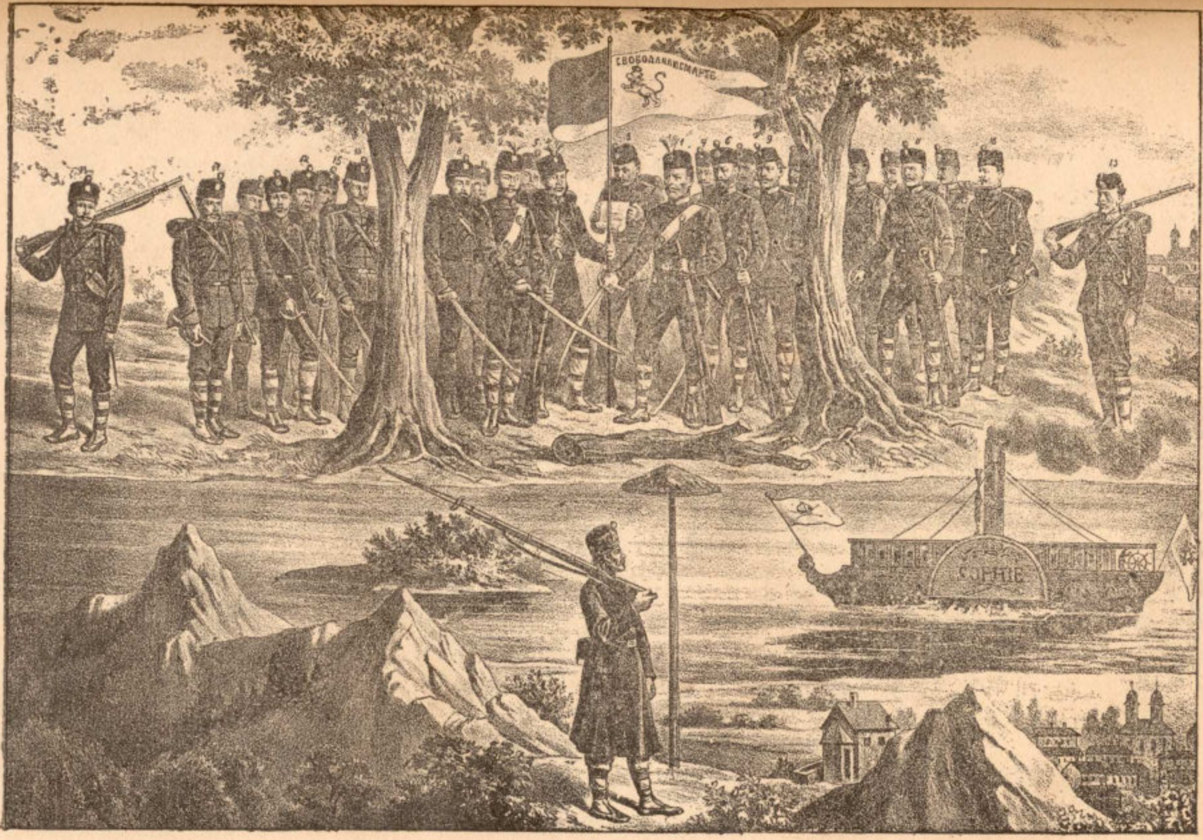

Българскитѣ въстанници подъ прѣдводителството на войводитѣ Хаджи Димитра и Стефана Караджа, полагатъ клѣтва при село Жѣлтъ Сипеи (Саръ-Яръ) на 6 Юлия 1868 г. какво ще умрѫтъ всички наедно за отечеството си.

1. Хаджи Димитръ Асѣнский; 2. Стефанъ Караджа; 3. Ванка Райовъ; 4. Дим. Захралий знаменосеце; 5. Дим. И. Мѫнзовъ; 6. Коста Ефтимовъ; 7. Ионко Балкански; 8. Хр. Дрѣновски; 9. Перемия Петровъ; 10. Симеонъ Христовъ; 11. Златю П. Ошенский; 12. Александръ Василиевъ; 13. Иванъ Пеовъ; 14. Стефанъ Топтанджи; 15. Тодоръ Асѣнский; 16. Никола Захралия; 17. Пеню Денский.

бѣхме съвсѣмъ мокри. Цѣлиятъ денъ прѣкарахме на островътъ, като си турихме и стража. Тая послѣдната имаше и една неприятна расправа съ румѫнската полиция, която ни бѣше открила и искаше да ни излови, но Караджата умири работата и не се случи нищо.

По икиндия се приготвихме всички, понеже се рѣши, че трѣбва да навлѣземъ вече въ чамътъ и да минемъ на родниятъ брѣгъ. Като се приготвихме, войводитѣ измъкнѫха саблитѣ и ни обявиха, че ще полагаме клѣтва. За тая цѣль трѣбваше да се искаратъ знамената, които слѣдъ една минута се вече развѣваха. Тогава избраха се двама за знаменосци, а именно Димитръ Зааралията и Георги Черневъ. На първиятъ се даде знамето отъ четата на Хаджи Димитра, а на вториятъ — това отъ четата на Стефанъ Карджата. Първото знаме бѣше по-хубаво и по-скѫпо и бѣше чисто изработено, съ надписъ „Свобода или смърть“, отъ едната страна, а отъ другата не помнѭ имаше ли нѣкакъвъ надписъ. Второто знаме бѣше по-малко, по-проста работа и имаше надписъ: „На оружя мили братя“, отъ едната страна, а отъ другата „За вѣра и независимъ“ (не е написана цѣлата дума). Секретарътъ Иванчо Христовичъ, отъ Габрово, който бѣше писаръ въ Хаджи Димитровата чета, записа имената на всички момчета въ единъ списъкъ. Въ тоя списъкъ не се записаха, мислѭ, момчетата отъ нашата стража въ островътъ. Всичкитѣ, съ войвочетѣ заедно, бѣхме 128 души. Захария Стояновъ казва, че сме били всичко 125 души, но азъ се уповавамъ на своята память и утвърждавамъ, че бѣхме 128 души. Освѣнъ тия 128 души, съ насъ щѣше да дойде и Иванъ Цанковъ, но защото на островътъ се скара съ Христо Дрѣновски, писаръ въ четата на Караджата, върнѫ се назадъ заедно съ Рафаилъ Атанасовъ, Тодоръ Шиваровъ и други, които бѣха дошли чакъ тамъ при насъ. Немогѫ да си припомнѭ сега защо се скараха тамъ двамата. Слѣдъ туй Караджата каза нѣколко думи, нѣщо като рѣчь, въ която още веднажъ съ въодушевление и сълзи на очи обясни цѣльта на четата и посочи на святостьта и величието на дѣлото, за което заслужва да се правѭтъ такива жертви. Между другото Караджата каза, че когото отъ насъ уловѭтъ турцитѣ, нѣма да го оставѭтъ живъ, а непрѣменно ще го обѣсѭтъ, за туй всѣки трѣбва ясно да исказва прѣдъ турскитѣ сѫдилища цѣльта на нашето бунтувание, а именно, че искаме черковни и политически правдини. Той прибави още, че който отъ четата се изгуби по гори и планини, да ходи въ единъ отъ манастиритѣ: Дрѣновски, Габровски и Трѣвненски, а главно Габровскиятъ, гдѣто щѣлъ да намѣри прибѣжище, защото сѫ били прѣдувѣдомѣни тамъ за това. Съ това слово войводата чудесно ни наелектризира. Изразителностьта и ясностьта на думитѣ му, рѣшителниятъ му погледъ и енергичнитѣ му движения го правеха още по-милъ, прѣдставляваха го още по-юнакъ и по-мѫжественъ, което ободряваше момчетата. Подиръ това войводитѣ скръстиха саблитѣ си и знамената, като образуваха нѣщо като арка, и ние всички минѫхме низъ тая арка. Иванъ Христовичъ прочете съ високъ гласъ клѣтвата, съдържанието на която бѣше приблизително това: че ще се покоряваме на войводитѣ и за испълнение на цѣльта, която сме си прѣдначертали и която е извѣстна и исказана въ нѣколкото думи, написани на знамената, ще жертвуваме животътъ си.

Слѣдъ клѣтвата даде се заповѣдь и ние всички се нахвърляхме въ чамътъ. Чамътъ бѣше така построенъ, щото се покриваше отъ горѣ. Подъ тоя покривъ всички момчета се спотайхме; само Караджата съ нѣколко юнаци останѫ горѣ, на башътъ, слѣдѣше вървежътъ на чамътъ и даваше заповѣди, като испитваше съ прътъ дълбочината на водата, гдѣто минавахме. Тръгнѫхме срѣщу течението на водата, защото чамътъ, естественно, неможеше да прѣцѣпи напрѣку водата и ни искара на отвъдната страна на опрѣдѣленото мѣсто, което бѣше почти срѣщу нашиятъ островъ. Трѣбваше, слѣдователно, да отидемъ до едно опрѣдѣлено мѣсто въ водата и отъ тамъ да пуснемъ чамътъ по течението на водата, близо до българскиятъ брѣгъ, та на по удобно мѣсто да задържимъ чамътъ и излѣземъ на брѣгътъ. Но още не бѣхме се настанили добрѣ въ чамътъ, гръмнѫ една пушка и рани въ рѫката Савва Славчовъ. Нѣкое отъ нашитѣ момчета, по невнимание при намѣстванието си въ чамътъ, испуснѫ пушката и станѫ туй нещастие. Хаджи Димитръ веднага заповѣда и се прѣвърза раната на Савва Славчовъ, който отпослѣ участвува въ всички сражения на четитѣ и при Гѫбенъ биде хванѫтъ отъ турцитѣ. Нѣкои отъ другаритѣ ни взеха да питатъ и распитватъ кой гръмнѫ, но войводата не даде и заповѣда да се мълчи.

— Който и да е гръмнѫлъ, направилъ го безъ да ще, отъ невнимание, за това нѣма нужда и да се наказва, слѣдователно нетрѣбва и да се знае чия пушка е гръмнѫла, отсѫждаше Хаджията.

Тъкмо привечерь пристигнѫхме до едно мѣсто, отъ кѫдѣто, по думитѣ на Караджата, трѣбваше вече да пуснемъ чамътъ по течението на водата и да излѣзнемъ на брѣгътъ; но защото бѣше още видело, трѣбваше да се спремъ за малко врѣме на нѣкадѣ. Трѣбваше нашето прѣминаване да стане въ тъмно, за да се закриемъ отъ турскитѣ караули по Дунавътъ и да минемъ, ако е възможно, незабѣлѣзано. Освѣнъ туй трѣбваше да се закриляме и отъ румѫнската полиция, за да не създадемъ нѣкоя бела на румѫнското правителство, което, справедливостьта го изисква да се каже, не ни прѣпятствуваше и, ако искаше, можеше да ни побърка, понеже неможеше да не знае за нашитѣ приготовления и за всичко, що вършѣхме. На близо отъ къмъ румѫнскиятъ брѣгъ имаше едно островче, и кое съ лопати, кое съ теглене съ вѫжя отъ нашитѣ момчета, които трѣбаше за това да нагазѭтъ на плиткото въ Дунавътъ, дотътрихме чамътъ къмъ единъ край на островчето. Мнозина излѣзохме и се скрихме въ върбалакътъ, а нѣкои останѫха да пазѭтъ чамътъ и неговиятъ притѣжатель. Тамъ прѣстояхме два-три часа, догдѣто се стъмни хубаво и ние отново се наредихме и настанихме въ чамътъ. Около двадесетмина, по заповѣдь на Караджата, останѫхме на башътъ при него и бѣхме готови на заповѣдитѣ му.

— Не трѣбва да се губи вече врѣме, каза Караджата и подкарахме чамътъ малко настрана.

Сърдцата ни затуптяха по-силно. Това, което до сега ни се прѣдставляваше само въ нашето въображение, още една минута ще се сбѫдне въ дѣйствителность: ще нагазимъ въ територията на една власть, която безпощадно ще ни гони и убива, но въ сѫщото врѣме ще нагазимъ въ отечеството на едни българи, на едни наши братя, на едни страдалци, положението на които искаме да подобримъ, които ще ни посрѣщнѫтъ съ отворени обятия, ще ни придружѫтъ въ борбата и ще ни улеснѭтъ тѣжката задача. Мечти! И душата ни се пълнѣше съ задоволство, благодарни бѣхме отъ положението, въ което се тогава намѣрвахме, и въсхитени отъ ролята, която вече играехме, но краятъ на която не знаехме, пакъ и не се трудехме да знаемъ, защото всѣки единъ отъ насъ вѣрваше, че нѣма да бѫде така нещастенъ и че живо и здраво ще искараме и това прѣдприятие. Даже и ония отъ насъ, които нѣмаха никаква опитность и които за първъ пѫтъ зимаха орѫжие въ рѫка, не се поддаваха, а се надѣваха за благоприятниятъ исходъ на дѣлото и още отъ сега се въодушевляваха отъ добиртѣ резултати на нашето дѣло. Неможеше и да бѫде другояче. Такива бѣха врѣмената, такива бѣхме и ние. Може да сме се лъгали въ надѣждитѣ си, може нашата самоувѣренность да е била хилядо пѫти по-голѣма, отъ колкото е трѣбвало да бѫде въ сѫщность, може отчаяно да сме се заблуждавали, може въ патриотизмътъ си да сме се увличали до самозабравяние, до карикатурна наивность, до отчаяна глупость, но едно нѣщо само може положително да се каже, че всичко, що сме правили, вършили сме го съ пълна вѣра, по убѣждение, съ чисти и патриотични цѣли, безъ задни и користни намѣрения.

Щомъ се бѣхме обърнѫли и спуснѫли по течението на водата, край брѣгътъ на родината ни, и избирахме мѣсто за излизание, въ чамътъ ни отново се изгърмя. Тоя пѫть изгърмялъ гъркътъ, притѣжательтъ на чамътъ, съ едно пищовче, което му билъ далъ Христо Шипченчето. И туй станѫ тогава, когато трѣбваше най-много да се мълчи и неправи никакъвъ шумъ. Турскиятъ караулъ сигурно е чулъ тоя гърмежъ. Караджата искаше да го хвърли въ Дунавътъ, защото гръмването отъ страна на гръкътъ смѣташе за прѣдателство, но Хаджията не даде.

— Не трѣбва да захващаме отъ гръкъ, каза той, па макаръ и да е виновенъ, което не ми се ще да вѣрвамъ.

Нещастниятъ гръкъ се извиняваше нѣкакъ, но до като да отсѫди Хаджията участьта му, момчетата му бѣха добрѣ наложили гърбътъ.

— Стига му боятъ, допълни Хаджията, и въпроса се счете за окончателно рѣшенъ.

Ние вече се влачѣхме по водата, тъкмо до българскиятъ брѣгъ, когато турскиятъ караулъ викаше на турски да теглимъ каикътъ право при него. Караджата имъ отговори, че неможе, защото е водата силна. Слѣдъ туй турцитѣ пакъ извикаха да имъ обадимъ кои сме. Неможахме вече да се криемъ и затуй Караджата имъ отговори, че като излѣз емъ, ще ни видятъ. Въ сѫщото врѣме Караджата даде заповѣдь на насъ, които бѣхме на башътъ заедно съ него, да си прѣгледаме пушкитѣ и да бѫдемъ готови. Караулътъ вървѣше по брѣгътъ, тъкмо срѣщу насъ, заедно съ чамътъ и прѣдполагаше да ни върни назадъ или да ни излови. Всевъзможни псувни се сипѣха по нашъ адресъ. Щомъ като наближихме мѣсо гдѣто трѣбваше да се спрѣмъ, ние дигнѫхме пушкитѣ си и по команда изгърмяхме върху турскиятъ караулъ, който все ни слѣдѣше и не ни даваше да излѣземъ. Иначе не бѣше възможно да хванемъ брѣгътъ. Двадесеть пушки нарушиха нощната тишина, гласътъ на които се разнесе по цѣлата околность. Нѣколцина отъ караулътъ се захлупиха на земята, а другитѣ очистиха брѣгътъ, избѣгаха на навѫтрѣ, като нададоха викове. Въ чамътъ имаше двама-трима българи търговци, които отъ любопитство ни придружаваха и щѣха да се върнѫтъ заедно съ гъркътъ; но щомъ чуха́ гърмежътъ, хвърлиха се веднага въ каикътъ, който мѫкнеше нашиятъ чамъ (винаги единъ такъвъ чамъ трѣбва да има единъ-два каика да подпомагатъ) и избѣгахѫ къмъ Румѫния. Ние, на башътъ, зехме да кроимъ гдѣ да се спрѣмъ и по какъвъ начинъ. Щомъ чамътъ се приближи до едно удобно мѣсто, Спиро Георгевъ първъ се мѣгнѫ отъ чамътъ и се намѣри на брѣгътъ. Тутакси слѣдъ него се нахвърляхме и ние, що бѣхме на башътъ при Караджата, а послѣдниятъ ни подхвърли вѫжето и ние задържахме чамътъ близо до брѣгътъ. Моментално слѣдъ туй турихa се нѣколко дъски, по които момчетата, що бѣха въ чамътъ, минѫха на брѣгътъ. Караджата останѫ най-послѣ да се расправя съ гъркътъ, комуто трѣбваше да се плати. Въ това врѣме се чуха още нѣколко гърмежа противъ насъ, на които, по заповѣдь на Хаджията, отговорихме и съ това караулътъ бѣше окончателно прогоненъ.

Забравихъ да споменѫ по-горѣ, че когато Спиро се хвърли на брѣгътъ, паднѫ му ятаганътъ въ Дунавътъ.

— Караджа, се провикнѫ Спиро, това не е на добрѣ, и искара та хвърли въ Дунавътъ и ножницата на ятаганътъ.

Нѣкои отъ момчетата му подаваха своитѣ ятагани, но Спиро не рачи да вземе ни единъ, а се задоволи съ пàлата, една крива сабля, която той носеше съ връви мѣтнѫта прѣзъ рамо.

Щомъ прѣминѫха на брѣгътъ всичкитѣ юнаци и освободихме гъркътъ да си иде заедно съ чамътъ си, ето че отъ къмъ Свищовъ се зададе австрийскиятъ параходъ *София*. Като приближаваше къмъ мѣстото, гдѣто бѣхме излѣзли и отъ кѫдѣто нѣколко наши пушки що-току бѣха изгърмѣли, той захванѫ да върви полека, като че искаше всичко да разгледа и узнае. Ние помислихме, че параходътъ ще спрѣ при насъ. Появяванието на тоя параходъ уплаши Караджата, да не бѫдѣ той да е воененъ, но скоро параходътъ тръгнѫ усилено и продължи пѫтътъ си.

Въ Сарж-Яръ.

На родниятъ брѣгъ. — Въ блатото. — Спировиятъ фатализмъ. — Рѣшението на дружината. — Скъсвание на телеграфната жица. – Бѣгството на първитѣ турци, що видѣхме. — Ангарията на единъ бей. — Въ кѫщата на беятъ. — Излизание отъ Сарж-Яръ.

Излѣзохме на родниятъ брѣгъ. Бѣше 5 Юлий. И колко приготовления, Боже мой, колко трудъ, колко душевни вълнения и страдания, до като стигнемъ до тукъ! Сякашъ че попаднѫхме въ друга атмосфера, позната, отодавна позната, сродна, приятна, мила, която любезно ни приема, но която неизвѣстно какъ ще ни испроводи, дали не ще ни удуши въ обятията си. Дишахме въздухътъ на своята родина, а подъ краката ни е земята, гдѣто сме се родили, гдѣто първи пѫтъ сме видѣли слънцето, свѣтлината, животътъ. Поизгледахме се единъ други не безъ въодушевление, съ смѣхъ на устата, но и съ едно прѣдчувствие на бѫдѫщи прѣпятствия въ пѫтътъ ни, на страдания и опасности, които, може би, ни очакватъ. До тукъ всичко ни бѣше извѣстно, прѣкарахме безъ страхъ, безъ особенни опасни за животътъ ни приключения; но отъ тукъ нататъкъ какво ще бѫде — незнаехме. Неизвѣстностьта е по убийственна за человѣкътъ, отъ колкото самата опасность. До тукъ всичко можеше да се прѣдвиди, ако не точно, то поне приблизително вѣрно. И прѣдвиждахме; но неизвѣстностьта отъ тукъ на тъй се покриваше съ единъ непроницаемъ мракъ, та и прѣдвижданията и прѣдположенията ни излѣзоха твърдѣ ялови. Прѣдполагахме, че съ твърдѣ малки нѣкои спънки ще хванемъ балканътъ прѣди още да ни погне турска войска и отъ тамъ антаъктъ работата е твърдѣ лека: запознати съ гориститѣ величествени върхове, приятели съ планинскитѣ усои, привикнѫли да прѣкарваме дълго врѣме въ балканската самотия и глухотия, при най-тѣжки за сѫществуванието ни лишения, ние мечтаехме по скоро да прѣгазимъ полето и долинитѣ, гдѣто нашето прѣбивание и нашата сигурность неможѣха да траѭтъ за дълго врѣме.

Прѣгледахме орѫжието си, попристѣгнѫхме се и тръгнѫхме. Вървѣхме ние не много дълго врѣме, когато загазихме въ едно блато. Цапахме изъ това блато часъ-два и все не се свършваше, не се виждаше краятъ му. Като че се въртѣхме въ единъ крѫгъ, като че се тѫпчѣхме все на едно и сѫщо мѣсто. Блатото бѣше пълно съ вода, която ни хващаше до колѣни, а израснѫлата тръсть не ни даваше да вървимъ по-бърже, бъркаше ни въ ходението и ни уморяваше безъ край много. На всѣкѫдѣ изъ блатото имаше каль въ изобилие, която ние съ краката си размачквахме, като че я приготовлявахме за керпичи да фабрикуваме. Бѣхме станѫли виръ вода — толкозъ се измокрихме, а дрѣхитѣ ни бѣха оплѣскани съ воняща каль отъ блатото. Въ тоя каяфетъ вървимъ изъ блатото и мълчимъ; всѣки слѣди другарътъ си, що ходи прѣди него, и макаръ уморенъ и утруденъ да се вижда, но никому нищо не обажда и не се оплаква. Огрѣпахме се изъ това блато. Спиро, до като вървѣхме изъ блатото, непрѣстано въртѣше глава и като нѣщо самъ на себе си да говорѣше.

— Какво ти е, бе Спиро? попита го Караджата.

— Не е на добро, отговори той.

Караджата, който се сѣщаше вече за какво се отнася думата му, и който искаше да поукуражи момчетата, възрази на Спиро, че всичко това е работа случайна и че още малко ще излѣзнемъ изъ това блато и ще тръгнемъ по сухо.

— Дано да е тъй, се обади Спиро, но . . . кой знае! Все съ насъ ставатъ такива случайни работи. Въ чамътъ случайно гръмнѫ пушката на нѣкого отъ другаритѣ ни, гръкътъ случайно пушнѫ, менъ случайно паднѫ ятаганътъ въ Дунавътъ и сега случайно газимъ изъ това пусто блато . . . . Незнамъ, но менъ ми се чини, че работата не ще е *дипъ* чиста: трѣбва да внимаваме, да вземемъ мѣрки и да се държимъ яката, защото главата въ торбата.

— Я млъкни ти, изрева Караджата, и дружината крачеше уморена изъ водата, която вече се намаляваше и изглеждаше, че скоро ще видимъ краятъ ѝ.

Нѣмаше нужда да бѫде человѣкъ фаталистъ, като Спиро, за да прѣдскаже, че ние сме прѣдприели едно дѣло, което може да поиска и нашиятъ животъ. На свадба не бѣхме тръгнѫли, а къмъ гробищата.

Най-сетнѣ, въ тъмни зори, излѣзохме на сухо, на една височинка. Първиятъ отъ насъ, що вървѣше напрѣдъ, щомъ стигнѫ на височината, сѣднѫ, а слѣдъ него и ние насѣдахме, безъ никаква команда. Слѣдъ малка една почивка, изтискахме водата, поочистихме кальта отъ дрѣхитѣ си и се приготвихме за пѫтъ, понеже не бѣше благоразумно да стоимъ тамъ повече врѣме. Двамата войводи поотдалечиха се малко на страна и повикаха при себе си двадесетина по-видни момчета, между които бѣхъ и азъ. Това бѣше съвѣтъ, който рѣши: 1-о да се не дига народътъ на въстание, защото неможахме да се промъкнемъ незабѣлѣзано въ балканътъ; въставанието въ такъвъ случай на народътъ ще изгуби голѣма часть отъ своето значение, понеже ще се отдаде на вънкашни влияния, на чужда намѣса, а не на народно българско дѣло, на чисто вѫтрѣшни национални и патриотически причини, мотиви и побуждения; освѣнъ туй, като нѣмаме възможность да организираме населението, понеже турската власть знае вече за нашето прѣминавание, можеше населението твърдѣ много да пострада, безъ никакъвъ добръ резултатъ за бѫдѫщата му участь; 2-о да се развиѭтъ знамената и да подкачимъ да дѣйствувами сами и на свой рискъ, като се стараемъ часъ по скоро да стигнемъ балканътъ, за да се обезпечимъ отъ къмъ възможни и опасни нападения; и 3-о да се скъса телеграфната жица и по тоя начинъ да се затрудни сношението на властьта между Свищовъ и Русчукъ. Засѣданието на съвѣтътъ трая неповече отъ половина часъ и никой не прѣдлагаше друго нѣщо, а всички се съгласихме съ тия прѣдложения на войводитѣ. Прѣди да тръгнемъ, Караджата каза една речь, съ която още веднажъ ни обясни голѣмото значение на нашето дѣло и ни окуражи, като ни казваше, че всички мѫчнотии и нещастия трѣбва мѫжествено да понасяме, за да се покажемъ достойни за народниятъ идеалъ, за носители на който се бѣхме обявили. Когато

Караджата обяви на момчетата рѣшението на съвѣтътъ, знамената се развиха и тържественно потеглихме нанапрѣдъ.

Още не бѣше ни огрѣло слънцето, когато стигнѫхме до телеграфната жица, която трѣбваше, съгласно рѣшението, да скъсаме. За нѣколко минути повалихме два-три дирека, отрѣзахме жицата и я завлѣкохме и скрихме на далечъ по друго едно направление отъ онова, по което ние щѣхме да вървимъ. Съмна се, но ние продължавахме пътътъ си. Не много далечъ отъ насъ, въ една ливада, видѣхме четирма турци, които още рано бѣха захванѫли да косѭтъ ливатата. Щомъ ни съгледаха хукнѫха да бѣгатъ и се не видѣха. Мнозина отъ нашитѣ свалиха пушки и поискаха позволение да убиѭтъ тия турци, но Хаджията не даде да се убиватъ хора мирни, които нищо зло не сѫ ни сторили и не сѫ ни прѣдизвикали. Турцитѣ ни направиха единъ сюрприсъ съ това, дѣто се уплашиха отъ насъ и избѣгаха, а ние, възгордени отъ силата, що прѣдставлявахме, която въ тоя случай констатирахме, вървѣхме напрѣдъ, приказвахме съ гласъ и даже пѣхме.

Въ това врѣме, не много на далечъ, съгледахме едно множество хора, които идѣха къмъ насъ. Познахме трима турци, възсѣднѫли на конѣ, придружаваха множеството, което се състоеше отъ българи мѫже, жени и дѣца. Понеже тоя денъ бѣше недѣля, сѣтихме се, че това е ангария за жетва; почти всички възнегодувахме и поискахме да накажемъ тоя турчинъ звѣръ, който мѫчи и тъй измѫченото население. Нашата ярость бѣше толкозъ голѣма, щото войводитѣ отстѫпиха, но съ условие, че кръвь нѣма да се пролива. Веднага се наредихме да заобиколимъ множеството и да изловимъ турцитѣ. Но единъ отъ тѣхъ ни съгледалъ, види се, порано и се усъмнилъ въ нашата миссия, та шибнѫ коньтъ и избѣга. Другитѣ бѣха принудени да останѫтъ съ множеството и да ни прѣсрѣщнѫтъ. Нашето въ тоя случай прѣдположение излѣзе истинно : самитѣ турци расправиха, че беятъ ги билъ пращалъ да жѫнѫтъ днесъ, но не цѣлъ денъ, а само до пладнѣ. Разбира се, че турцитѣ ни познаха какви хора сме ние и за туй мируваха. Повърнѫхме назадъ множеството, опѫтихме се за селото Сарѫ-Яръ, гдѣто бѣше беятъ, като потѫтрихме съ себе си и двамата турци.

Беятъ намѣрихме въ една стая, въ която се влизаше, като се слѣзне по двѣ-три стѫпала въ земята. Той сѣдѣше на подътъ по турски и пушеше спокойно. Караджата влѣзнѫ при беятъ заедно съ турцитѣ и се спрѣ при вратата, безъ да му каже нѣщо, а десетина момчета, между които бѣхъ и азъ, обърнѫхме пушкитѣ къмъ беятъ и чакахме заповѣдьта на Караджата. Туй бѣше тактиката на всички ония, които навлизатъ въ чужда кѫща и искатъ да обезорѫжѫтъ и направѭтъ безопасенъ противникътъ си. Беятъ се смути. Той неможеше да си необясни, що значи униформата, въ която бѣхме облечени и какво можѫтъ да напрвѭтъ гърлата на нашитѣ пушки. При все това, той се помѫчи да скрие смущението си и моментално се обърнѫ къмъ двамата турци, негови разпоредители или чиновници, които Караджата тикаше напрѣдѣ си.

— Защо се връщате, каза той, безъ да мърдне отъ мѣстото и подгълташе слюнката си.?

Турцитѣ, които се бѣха вече окопитили отъ новитѣ за тѣхъ условия, едва се не изсмѣха на беятъ.

— Не виждашъ ли? Върнѫха ни комититѣ, отговори единиятъ отъ тѣхъ и завърнѫ глава та посочи на насъ.

Беятъ се обърнѫ почтително къмъ Караджата, който го укоряваше за това, че мѫчи българското население и го кара да му работи и празнични дни, когато то трѣбва да си почива. Беятъ се извиняваше съ това, че пратилъ да поработѭтъ само часъ-два и увѣряваше Караджата, че той се отнася твърдѣ добрѣ съ българитѣ, като казваше, че той кани самитѣ селяни да удостовѣрѭтъ това. И наистина, распитахме нѣколцина селени, които се намѣриха тогава тамъ, и се указа, че беятъ въобще не билъ лошъ турчинъ; но Караджата още тогава го накара да се закълне въ своята вѣра, че още веднажъ ангария нѣма да дига отъ селото.

Веднага слѣдъ туй беятъ разбра, че е вънъ отъ всѣка опасность за себе си и припнѫ да дава заповѣди, за да ни дадѫтъ туй-онуй, каквото искахме и отъ каквото имахме нужда. Хаджията му казваше да не се бои вече и го покани да излѣзне и разгледа момчетата, което беятъ прибърза да стори, като ни хвалеше за всичко, разбира се, прѣсторено. Самъ Хаджията прѣдложи на беятъ да му даде два коня и нѣколко кола, за да си товаримъ нѣщата. Той на турски му разправяше кой отъ коньетѣ му обичалъ и искаше да му даде. Беятъ не се въспротиви, като казваше, че коньетѣ харизва доброволно, а за колата, ако ни станѫтъ не нуждни, молеше да му ги върнемъ назадъ. Нѣкои отъ момчетата бѣха опрѣдѣлени за стража и пазеха вънъ отъ селото, а другитѣ бѣха се пръснѫли да дирѭтъ хлѣбъ и други нуждни за четата принадлежности. Когато всичко бѣше готово и ние трѣбваше да тръгнемъ, Хаджията извика на Караджата, съ доста високъ гласъ, за да го чуе и беятъ, да побърза и да тръгнемъ, защото другата чета била вече минѫла. Сь това Хаджията искаше косвенно, ужъ случайно, безъ да иска, да каже на беятъ, че не сме само ние и че числото на бунтовницитѣ е голѣмо. А това бѣше въ наша полза, защото беятъ ще раскѫже на властьта всичко, щото е видѣлъ и чулъ, безъ да пропусне и послѣдната заповѣдь на войводата, та властьта повече ще се стрѣсне и уплаши.

Въ Караисенскитѣ лозя.

Отиванието и бавението въ Саржа-Яръ. — Вървимъ напрѣдъ. — Потерата се появява. — Нашата позиция и нашата тактика. — Караджата — душата на дружината. — Първитѣ жертви: Арсо Мартиновъ и Александръ Василиевъ. — Избивание на черкезитѣ. — Раняванието на Никола Ивановъ. — Нещастната случка съ Стефанъ Попо. — Резултатътъ на първата битка — Напускание Караисенсктѣ лозя.

Приготвихме се да тръгнемъ. Между коньетѣ, що бѣхме взели, имаше и единъ конь на единъ българинъ; Хаджията, щомъ узна това, повърнѫ му веднага коньтъ. Колкото и да бързахме да излѣземъ по-скоро отъ селото, ние при все това тамъ се маяхме доста врѣме. И днесъ азъ немогѫ да си обяснѫ, що ни е трѣбвало да се спираме толкозъ много врѣме въ това село, да плашиме беятъ и да продаваме чалѫмъ: наша ли работа бѣше да ходимъ да намѣримъ беятъ и да го убѣждаваме или заплашваме съ смърть, ако и занапрѣдъ кара цѣло село на ангария да му работи и то въ праздниченъ день? Трѣбваше и по-добрѣ щѣше да бѫде, ако бѣхме вървѣли напрѣдъ, а само нѣколцина отъ насъ да бѣха се върнѫли въ селото, да вземѫтъ хлѣбъ и други нѣкои нуждни намъ прѣдмети, че да припнѫтъ и да ни стигнѫтъ. По тоя начинъ щѣхме да спечелимъ врѣмето, което прѣстояхме въ селото и участьта ни, може би, нѣмаше да бѫде такава, каквато излѣзнѫ. Но ние, упоени отъ единъ идеалъ, въодушевени отъ абсолютната правда и жаждущи да прѣмахнемъ всѣка несправедливость, възнегодувахме отъ първата неправда, колкото и да бѣше малка тя въ сравнение съ общата участь на нашиятъ народъ. Съ това ние нарушихме едно отъ рѣшенията на съвѣтътъ, което ни прѣдписваше, че нашето спасение ще бѫде балканътъ, кѫдѣто по-скоро трѣбва да стигнемъ.

Тръгнѫхме: войводитѣ на коньe, а ние пѣшкомъ, като си стоварихме шейоветѣ въ колата. Нѣкои отъ момчетата се накачиха и на колата. Но понеже между момчетата имаше нѣкои, които се бѣха доста уморили и, като непривикнѫли, неможаха да вървѭтъ, войводитѣ слѣзоха отъ коньетѣ и ги отстѫпиха на тия момчета Помнѭ твърдѣ добрѣ, че първиятъ бѣше Мѫнзовъ, който се качи на единъ отъ коньетѣ. Той бѣше твърдѣ деликатенъ човѣкъ и съвсѣмъ негоденъ за работата, за която се бѣше наелъ, защото той неможеше да понася лишенията, които естественно ни прѣслѣдваха.

Вървимъ, но постоянно се озъртаме назадъ, разгледваме на всички четири страни и слѣдимъ да видимъ да-ли не е тръгнѫла нѣкоя потера противъ насъ. Незнаѭ колко часа вървѣхме, когато съгледахме нѣщо слѣдъ насъ, което се чернѣе и се движи по направлението, гдѣто ходимъ и ние. Нѣмаше нужда да ни подсѣща нѣкой, че това е потера. Отъ минута на минута потерата се поприближаваше къмъ насъ и войводитѣ рѣшиха да се спрѣмъ на нѣкое удобно мѣсто, да хванемъ позиция. Прѣдъ насъ вече бѣха Караисенскитѣ лозя, когато потерата ни настигнѫ. Ние прибързахме и се нахвърлихме въ лозята, които прѣдставляваха една прѣкрасна за насъ позиция, понеже мѣстото бѣше една височинка, която се намираше между два дола. Войводитѣ искараха саблитѣ и припнѫха да ни нареждатъ. Отъ окуражавания и други наставления нѣмаше вече нужда, защото повечето знаехме военното учение още отъ Бѣлградъ, а мнозина отъ насъ бѣха калени хайдути, тъй че знаехме какъ се стрѣля и върти ножъ. Като за насъ хора бѣше трудното до като дойдемъ до тукъ и до като видимъ опасностьта, слѣдъ туй всѣки отъ насъ струва, колкото за сто турци. Войводитѣ, както и ние сами окуражавахме ония отъ неопитнитѣ си другари, които за първъ пѫтъ взимаха орѫжие въ рѫка и се срѣщаха да се биятъ съ вѣковниятъ ни народенъ тиранинъ.

Потерата се състоеше отъ около хилядо души башибозуци (черкези, турци, татари), размѣсена съ редовна войска. Тя ни прѣгради пѫтътъ, като забиколи, излѣзнѫ напрѣдѣ ни и се спрѣ въ една нива, единиятъ край на която достигаше до лозята. Въ нивата, по-близа до насъ, бѣха наредени кръсци. Главатарътъ на потерата направи распореждание и цѣлата потера се приготви за сражение. Въ това врѣме ние бѣхме готови и можѣхме да ги биемъ, но Хаджията недаваше първо ние да захванемъ. И ние чакахме първо потерата да ни поздрави съ нѣкой куршумъ. Трѣбва да споменѫ и това, че ние носѣхме съ себѣ си и малки лопатки, съ които си служѣхме за окопвание, гдѣто имаше нужда. Потерата, щомъ се спрѣ, захванѫ да гърми срѣщу насъ. Това бѣше кѫдѣ пладнѣ. Захванѫхме и ние да стрѣляме по команда, всѣки единъ десятникъ съ момчетата си отдѣлно. Караджата, който бѣше душата на четата, ни бѣше наредилъ на номера и всѣки единъ номеръ (десятникъ съ момчетата си) стрѣляше по команда и когато трѣбваше. Заповѣдь имаше всѣки единъ отъ насъ да се нишанимъ и напраздно да не хвърляме куршумъ. Тактиката отъ наша страна бѣше доста умѣла и поразяваше неприятельтъ. Поокуражи ли се и понапрѣдне ли отъ нѣкѫдѣ потерата, веднага Караджата даваше заповѣдь, надлежниятъ номеръ пускаше огънъ и потерата се разбиваше, като оставяше по нѣколцина мрътви.

Караджата не се спираше на едно мѣсто, а припкаше при момчетата, даваше наставления и държеше общата команда. Но и всички момчета се биха мѫжественно. Едно отдѣление отъ потерата, около 30 души турци, нападаше яросно на насъ и рѣшително настѫпваше къмъ единиятъ край на четата, гдѣто бѣха Арсо Мартиновъ отъ Велешко и Александръ Василевъ отъ Плоещъ. Тѣ посрѣщаха мѫжки това отдѣление, отблъсваха го и се държаха въ позициитѣ си. Борбата вървѣше така разярено, щото всички очаквахме и вѣрвахме, че на оня край ще стане нѣкое сериозно нападание. По едно врѣме това отдѣление на потерата се по-приближи още повече и единъ залпъ отъ наша страна свали около половината. Арсо и Александръ слизаха пълзешката малко по-малко все по-близо и по-близо до потерата и така распалено се биеха и така рисковано, щото Караджата нѣколко пѫти ги забиколи, прѣдупрѣждаваше ги да пазѭтъ позициитѣ си и да не се излагатъ. Разбира се, че тѣ бѣха принудени непрѣстанно да стрѣлѭтъ, защото най-голѣмиятъ напоръ бѣше отъ къмъ тѣхна страна. Но разярени и распалени хѫшове слушатъ ли прѣдупрѣждения. Тѣ излѣзоха отъ позициитѣ си открито и припнѫха къмъ потерата, съ цѣль да се поприближѫтъ до послѣднята на друга по-близка позиция. Тѣ и двамата бѣха твърдѣ богато, раскошно облѣчени. Тѣ се спрѣха тъкмо подъ една круша, безъ да подозиратъ, че могѫтъ отъ другадѣ да бѫдѫтъ обстрѣлвани. На близо до тѣхъ, въ друга позиция, имало 7—8 души черкези, които, като видѣли двамата въстаници, изгърмѣли изведнѫжъ срѣщу имъ и убили и двамата подъ крушата. Андрей Марковъ отъ Шуменъ бѣше свидѣтель на тая жалостна сцена. Вѣднага се разнесе слухъ изъ позициитѣ на въстаницитѣ за трагическата тая случка. Никола Ивановъ отъ Прилѣпъ, който е билъ съученикъ на Арсо въ Бѣлградъ и твърдѣ интименъ приятель, заплака отъ жаль за добриятъ си другаръ. Черкезитѣ, като убиха двамата и като имаха, види се, прѣдъ видъ, че сѫ твърдѣ далечъ отъ нашитѣ позиции, полакомени за дрѣхитѣ, часовницитѣ и други прѣдмети на паднѫлитѣ, дойдоха до послѣднитѣ, отрѣзаха имъ главитѣ и почнѫха да ги събличатъ и растърсватъ. Яростьта и отмъщението закипѣха у нашитѣ. По прѣдложение на Иванъ Пѣевъ, нѣкои отъ момчетата на бързо се здумаха и съгласиха да отмъстѭтъ на тия черкези и лазешката се спуснѫха къмъ тѣхъ. Черкезитѣ, които бързаха да съблѣчѫтъ убититѣ ни другари, необръщаха внимание на това, което за тѣхъ се кроеше. Щомъ вашитѣ се поприближиха, пуснѫха единъ залпъ и черкезитѣ се заклупиха връзъ дрѣхитѣ и тѣлата на своитѣ жертви. Ние бѣхме съ това удовлетворени, но не напълно: загубата на двамата наши другари, които бѣха отъ най-рѣшителнитѣ, бѣше за насъ особенно чувствителна.

Единъ два часа слѣдъ убиването на Арсо и Александръ, раниха Никола Ивановъ отъ Прилѣпъ, единственно чедо на своитѣ родители. Той бѣше ученикъ въ Бѣлградъ и напуснѫ учението, за да си испълни дългътъ къмъ отечеството. Той се рани много злѣ: единъ куршумъ прониза и двата му крака, въ дебѣлитѣ мѣса отъ задѣ. Караджата веднага привърза ранитѣ му и Никола Ивановъ останѫ да продължава борбата. Раната му неизглеждаше опасна, но имаше нужда отъ спокойствие, за да заздравѣе; нашата чета пакъ неможеше да стои вече на едно мѣсто, трѣбваше да върви, да търпи лишения и да се бие, а това трѣбваше да прави и Никола Ивановъ.

Той ми бѣше познатъ още отъ Бѣлградъ и азъ другарувахъ съ него така добрѣ, щото безъ повече прикаски азъ му подадохъ рѫка и му се обѣщахъ, че съ рискъ на животътъ си ще го подпомагамъ да слѣдва четата, макаръ здравитѣ и силни крака и да бѣха най-сѫществено условие за да може единъ човѣкъ да ни придружава въ нашето извънредно трудно прѣдприятие.

Битката трая чакъ до вечерьта. Три-четири пѫти турцитѣ ни нападнѫха съ юрушъ, но ги отблъсвахме сполучливо. Ние се биехме отчаяно, а на една страна, сѣднѫлъ въ позицията си, викаше и се дереше другарътъ ни Стефанъ Попо: „удряйте“ и псуваше турцитѣ. Отъ устата му излизаше пѣна, като на полудѣлъ человѣкъ. Караджата страшно се ядосваше съ него. Трѣбва да е полудѣлъ, казваше той, но никой не смѣеше да напусне позицията си и да отиде да го види. Стефанъ Попо бѣше юнакъ человѣкъ и не страхливъ-това всички го знаехме и се удивлявахме на положението му. Вечерьта, когато битката прѣстанѫ, нѣкои отъ момчетата припнѫха да приберѫтъ и заровѭтъ главитѣ на Арсо и Александръ, а други отидоха да видѭтъ нещастниятъ Попо. Едни викаха, че е подлудѣлъ, други — че билъ пиянъ, а отъ устата му течеше пѣна и той непрѣставаше да вика: „удряйте“. Азъ неможахъ да го гледамъ испаднѫлъ въ такъво положение. Като се приготвихме да тръгнемъ, слѣдъ като се стъмни добрѣ, Стефана Попо бѣхме принудени да оставимъ. Искахме да го вдигнемъ, но може ли да се носи такъвъ голѣмъ човѣкъ, какъвто бѣше той? За спасение на четата, рискувахме Стефана. Той останѫ въ лозьта, въ позицията си, както бѣше сѣднѫлъ отъ началото на сражението, безъ да продума нѣщо противъ насъ,а само викаше „удряйте“ и псуваше турцитѣ. Съ съкрушено сърдце го оставихме тамъ. Отпослѣ се научихъ, че турцитѣ сѫ го намѣрили тамъ, заклали го като овца и сѫ викали майка му да види главата на чедото си. Горкиятъ Стефанъ! Богъ да го прости!

И така, на първото сражение въ Караисенскитѣ лозя ние имахме всичко три жертви: Арсения Мартиновъ отъ Велешко, Александръ Василевъ отъ Плоещъ и Стефанъ П. Мешовъ (Попо) отъ Русчукъ, и единъ раненъ: Никола Ивановъ отъ Прилѣпъ. Турцитѣ изгубиха повече, защото ние бѣхме въ добри позиции, а тѣ трѣбваше да ни нападатъ. Мѣнъ се струва, че турцитѣ трѣбва да сѫ изгубили 40—50 души мъртви.

По распореждание на Караджата ние се сбрахме на едно мѣсто и се приготвихме да оставимъ караисенскитѣ лозя, които ни бѣха дали гостоприемство да направимъ първото сражение съ вѣковния тиранинъ, което сражение, въ сравнение съ послѣдующитѣ, бѣше едно отъ най-сполучливитѣ.

Въ Карапановата кория.

Жажда вода не избира. — Пѫтувание цѣла нощь. — Избирание позиции. — Българинътъ съ воловетѣ. — Появявавие на потерата. — Убивание на юзбашиятъ. — Пристиганието на рѫдовна войска. — Запалвание снопетѣ и събаряние бинбашиятъ. — Печалната случка съ Пано Х Пеневъ и неговото погинвание. — Избѣгванието отъ обсадата. — Резултата на втората битка.

Бѣхме ожеднѣли до прѣмирание Вървимъ по направление къмъ балканътъ, но навсѣкѫдѣ се озъртахме и дирѣхме вода за пиенье. Най послѣ съгледахме наблизо едно биволско блато и припнѫхме да утолимъ жаждата си. Макаръ водата и да не бѣше толкози чиста, но ние, жедни до нетърпимость, необръщахме внимание на това; не бѣше врѣме да се грижимъ за хигиената. Слѣдъ като пихме вода, ние се посъвзехме и поосвѣжихме. Вървѣхме цѣлата нощь непрѣстанно. Рано сутриньта се намѣрихме въ едни лозя, които и отъ тритѣ страни бѣха заобиколени съ гола поляна. Спрѣхме се и раз ѫждавахме да-ли нетрѣбва тукъ да прѣкараме деньтъ и да посрѣщнемъ нападението на потерата, което сигурно трѣбваше да очакваме. Слѣдъ дълги разсѫждения намѣри се, че ще бѫдѣ по добрѣ и по-удобно за четата, ако се спрѣ въ малката кория, която наблизо се виждаше. И още прѣди хубаво да се съмне, ние се намѣрихме въ Карапановата кория, която обемаше едно пространство отъ 10—20 декара. Отъ тритѣ страни на тая кория бѣше гола полянка, а отъ четвъртата страна имаше една долина, която естественно укрѣпляваше нашитѣ нови позиции. Отъ тая долина нататъкъ захващаше друга една кория, която била тогава притѣжание на нѣкой си Хуршидъ-бей, но тя по положението си не бѣше толкозъ удобна за насъ, пакъ нито можеше да служи на турцитѣ противъ насъ, по тая причина се спрѣхме въ Карапановата кория, която ни се виждаше да има прѣимущество въ стратегическо отношение за насъ.

Щомъ пристигнахме въ поменжтата по-горѣ кория, войводитѣ дадоха заповѣдь за почивка. Слѣдъ нѣколко минути ние всички захъркахме като заклани. Само Караджата не мигнжлъ, а постоянно е ходилъ изъ малката кория, разгледвалъ мѣстата и дърветата, кроилъ е планове и избиралъ позиции за всѣкиго отъ насъ. Спахме доста, около 4 5 часа и се усѣщахме доста отпочинжли.

Като се събудихме, войводитѣ заповѣдаха да прѣгледаме пушкитѣ си и да сме готови. И ние се разшавахме изъ корията. Въ това врѣме единъ българинъ, който пасеше воловетѣ си не много далечъ отъ нашитѣ позиции, покара ги къмъ насъ съ цѣль, види се, да ги вкара въ корията на сѣнка. Той, разумѣва се, нищо неподозираше, та щомъ съгледа да се свѣткатъ пушки изъ корията, той се сепнж и веднага обърнж гърбъ и избѣга.

Още гледахме българинътъ да бѣга нататъкъ, когато чухме гърмежи отъ пушки. Гората не бѣше гжста, нито пакъ голѣма, за да можеше да се позатулимъ и се позакриемъ отъ потерата, която сигурно насъ търсеше и къмъ насъ пристжпваше. Войводитѣ, щомъ чухж гърмежитѣ, измъкнжха саблитѣ си и почнжха да ни нареждатъ и распореждатъ. Караджата на всѣкого отъ насъ показваше мѣстото му, като ни раздѣляше пакъ на групи съ команда.

— Не бойте се, стрѣляйте на мѣсо и се дръжте яката, казваше той. Като ги смачкаме сега, послѣ за едно денонощие ще хванемъ балканътъ, добавяше той, съ една поразителна увѣреность въ думитѣ си, като че съ конь и по равни и гладки улици ще пжтуваме.

Ние, естественно, не губѣхме куражъ и повече отъ Караджата вѣрвахме, че здраво и живо ще стигнемъ непроходимиятъ балканъ, гдѣто виждахме вече нашето спасение. Ние се бѣхме окопали вече, когато битката се захванж съ голѣмо ожесточение. Ние, които бѣхме вече останжли 125 души, имахме на срѣщу си една згань отъ 2000 души, т. е. два пжти повече, отъ колкото бѣше тя на първата битка. Ние всички се нишанихме и слѣдъ всѣко гръмване виждахме да падатъ хора, а нашитѣ неприятели стрѣляха кой както завърне, безъ редъ и безъ сериозенъ планъ. Нашето малцинство ги окуражаваше и ни нападаха сэ кучешко остървенение. Особенно единъ жандармерийски юзбашия отчаянно налиташе върху насъ. Той бѣше на конь и дохаждаше твърдѣ близо до нашитѣ позиции, но колкото и да се мѫчихме, неможахме да го съборимъ. Това налитание отъ негова страна окуражаваше още повече зганьта, та куршуми се сипѣха като градушка надъ главитѣ ни. Тогава Караджата взе пушката на едно отъ момчетата, повика при себе си Спиро Георгевъ, Христо Пеневъ и Паню Пеневъ и, по съвѣтитѣ на Спиро, рѣшиха да теглѫтъ и четирмата двѣ педи прѣдъ коньтъ на юзбашиятъ, за да може да го убиѭтъ. Щомъ четирмата гръмнѫха, юзбашиятъ веднага паднѫ като снопъ, а коньтъ му подскокнѫ, като прободенъ, разрипа се и се гъврътнѫ прѣзъ глава на десетина метра далечъ отъ господарътъ си. Радосни викове се чуха изъ нашитѣ позиции, а неприятельтъ усили напорътъ си и умножи гърмежътъ си. Юзбашията останѫ на слънце да вечерьта, защото нито ние можахме да го забиколимъ и му вземемъ орѫжието, нито пакъ турцитѣ можаха да го приберѫтъ — мѣстото се обстрѣлваше. Петъ-шестъ пѫти турцитѣ се опитаха да ни нападнѫтъ съ юрушъ, но безъ успѣхъ. Ние бѣхме добрѣ окопани, запазени отъ дърветата на малката кория, нашитѣ куршуми падаха на месо и неприятельтъ се връщаше пораженъ, като оставяше мнозина мъртви тъкмо прѣдъ нашитѣ позиции.

По едно врѣме пристигнѫ редовна войска съ единъ бинбашия на чело. Нападнѫха ни и тѣ. Като дойде войската, башибозуцитѣ се оттеглиха и увѣренъ съмъ съ пълна вѣра въ това, че ще бѫдемъ уловени живи или всички ще бѫдемъ избити. Като видѣ бинбашиятъ, че по методата на потерата не ще може да ни надвие и излови, намисли друго срѣдство. Малко на страна, но доста близо до нашитѣ позиции, имаше една нива, въ която бѣха наредени снопе на малки кръсци и която трѣбва да е била на нѣкой българинъ. Бинбашиятъ, съ нѣколцина още низами, се поприближи къмъ снопето и почнѫ да копае шанси. Нашитѣ, щомъ забѣлѣжиха това и видѣха опасностьта отъ тия распореждания на бинбашиятъ, прибързаха и нѣколцина се спустнѫха пълзишката, запалиха снопето и по такъвъ начинъ бинбашиятъ останѫ на отворено. Единъ залпъ отъ наша страна събори тамъ самиятъ бинбашия и нѣколцина войници. Турцитѣ тогава се разяриха и ни нападнѫха отчаянно.

Между менъ и Спиро Георгевъ, въ позициитѣ, бѣше Паню х. Пеневъ отъ Стара Загора, който се викаше още и Топоорлу. По едно врѣме той се обръща къмъ Спиро и му казва, че му се спи и че отъ сънъ неможе да се държи вече. Спиро му каза хайдушкото срѣдство за разсънване: да разрови малко пръстьта прѣдъ себе си, да доближи челото си до влажната пръсть и ще му прѣмине. Турцитѣ продължаваха да стрѣлятъ едно слѣдъ друго. Топоорлу направи това. До като държеше главата си тъй, единъ неприятелски куршумъ удари въ едно дърво така, щото куршумътъ се исплѣснѫлъ нѣкакъ и съ слаба сила, разбира се, отиде надолу и паднѫ на слѣпитѣ очи на горкиятъ Топоорлу. Куршумътъ неможа да се забие и влѣзне въ главата му, а останѫ тъй отъ горѣ, щото едва се държеше. Никой отъ насъ, разумѣва се, не видѣхме това какъ станѫ, но отпослѣ си обяснихме работата. Слѣдъ туй Топоорлу захванѫ страшно и доста високо да хърка, почнѫ да прѣта съ рѫцѣ и крака. Мнозина отъ момчетата се обърнѫха съ съжаление да го гледатъ и се трѣвожѣха отъ тая трагична сцена. Азъ съ Спиро го разгледахме, съ рѫка извадихме куршумътъ отъ главата му и го задържвахме да не рита и дига шумъ. Колко малка бѣше раната му, Боже мой, и колко лоша отъ друга страна. Караджата, който ходеше непрѣстанно при всѣкиго, за да дава наставления и да окуражава момчетата, щомъ съгледа движението на наша страна и веднага втаса. Той разгледваше раната му, когато Топоорлу бѣше вече въ агония.

— Спиро, каза тихо Караджата, отрѣжи му главата, за да се не мѫчи и да не смущава другитѣ момчета, па го замъкни на вѫтрѣ

Щомъ направи туй распореждание, Караджата се върнѫ назадъ и подкачи командата. Нищо го не смущаваще и често пѫти казваше, че единъ отъ нашитѣ другари, живъ и здравъ, струва неоцѣнимо много, но щомъ се злѣ рани или умрѣ, той не струва ни лула тютюнъ и е най-голѣмъ товаръ и най-тѣжка грижа за четата.

Спиро тутакси скокнѫ отъ позицията си и се приготви да испълни заповѣдьта на войводата, въ която заповѣдь, колкото жестока и да се виждаше за първъ погледъ къмъ единъ другаръ, имаше нѣщо юначеско, нѣщо такъво, което възвишаваше нашата главна цѣль, дѣто не се церемонеше съ животътъ на момчетата. Какво да се прави — жертвувахме се за свободата на България. Веднага Спиро замъкнѫ Тошооглу малко по-навѫтрѣ въ горицата, искара саблята и му отрѣза главата (той бѣше вече мъртавъ): слѣдъ туй, вѣренъ на хайдушкото правило, зарови главата му въ земята, за да я ненамѣри неприятельтъ и да я излага на поругание, а тѣлото му остави да се нахранѭтъ отъ него птицитѣ и червеитѣ, и си зае отново старата позиция близо при менъ. Подобно погрѣбение се считаше даже за голѣма честь и всички български чети сѫ се старали, при случай, да не лишѫтъ другаритѣ отъ такъво тържественно погрѣбение.

Между това боятъ още продължаваше и едва чакъ вечерьта прѣстанѫ. Въ цѣлото туй сражение четата ни изгуби само Тошооглу, а убититѣ и раненитѣ отъ къмъ страната на турцитѣ бѣха много. Тѣ ни нападаха петъ-шестъ пѫти на юрушъ и всѣкога се връщаха съ по 10—15 души убити, а ние, окопани, юнашки се вардехме и подъ команда стрѣляхме. И въ това сражение, както и въ първото, единственното нѣщо, което ни бъркаше и ни мѫчеше, то бѣше жаждата за вода, къмъ която се притуряше и нуждата отъ сънъ и човѣшка почивка. Щомъ се стъмни и пушкитѣ прѣстанѫха, ние останѫхме на мѣстото си и се отморявахме, но въ сѫщото врѣме чакахме заповѣдь да вървимъ. Балканътъ още много далечъ, а турцитѣ не ни даватъ да вървимъ и ни гонѭтъ отчаянно. Положението ни, както вече всѣки отъ насъ го разбираше, не бѣше розово. Скоро обаче войводитѣ ни събраха въ купъ и ни казаха да сме готови, защото на това мѣсто не бива вече да се стои, а трѣбва прѣзъ нощьта да вървимъ, за да избѣгнемъ едно възможно опасно нападение и за да намалимъ пѫтътъ си до балканътъ. Ние похапнѫхме малко и чакахме заповѣдь. Понеже бѣхме заобиколени, войводитѣ рѣшиха да ударимъ въ атака и да си пробиемъ пѫтъ. Пристѫпътъ почнѫхме не безъ голѣмъ рискъ, но другъ исходъ нѣмаше. Въ това врѣме отъ къмъ турцитѣ се чу нѣкаква глъчка, викание и слѣдъ малко пропукаха пушки, но не срѣщу насъ, а въ въздухътъ.

— Отварятъ ни пѫтъ, каза Караджата, вървѣте напрѣдъ.

И ние тръгнѫхме направо къмъ балканътъ, разбира се, прѣзъ ниви и ливади, безъ пѫть. Защо ни отвориха пѫть турцитѣ, азъ немогѫ да разберѫ. Тѣ бѣха ни заобиколили отъ всички четири страни и ако бѣха имали смѣлостьта и умѣнието, тѣ можѣха да ни съсипѭтъ на това мѣсто, кѫдѣто, по нѣмание главно на вода, по никакъвъ начинъ неможеше да останемъ за по-дълго врѣме. Още не бѣхме се отдалечили на 50—100 раскрачи, когато Петръ Кѫнчевъ (Златарчето) отъ Търново припнѫ назадъ, за да си вземе чантата, която билъ забравилъ въ позицията, гдѣто се сражавахме, но не се върнѫ и неможахме да го видимъ вече.

И така ние вървѣхме къмъ балканътъ на брой 123 души, като подкрѣпвахме двама отъ другаритѣ си, които имаха нужда отъ чужда помощь, а именно: Никола Ивановъ отъ Прилѣпъ, който бѣше раненъ, както знае читательтъ, още въ първото сражение, и Димитра Мжязовъ отъ Браила, комуго краката бѣха набити и неможеше да върви.

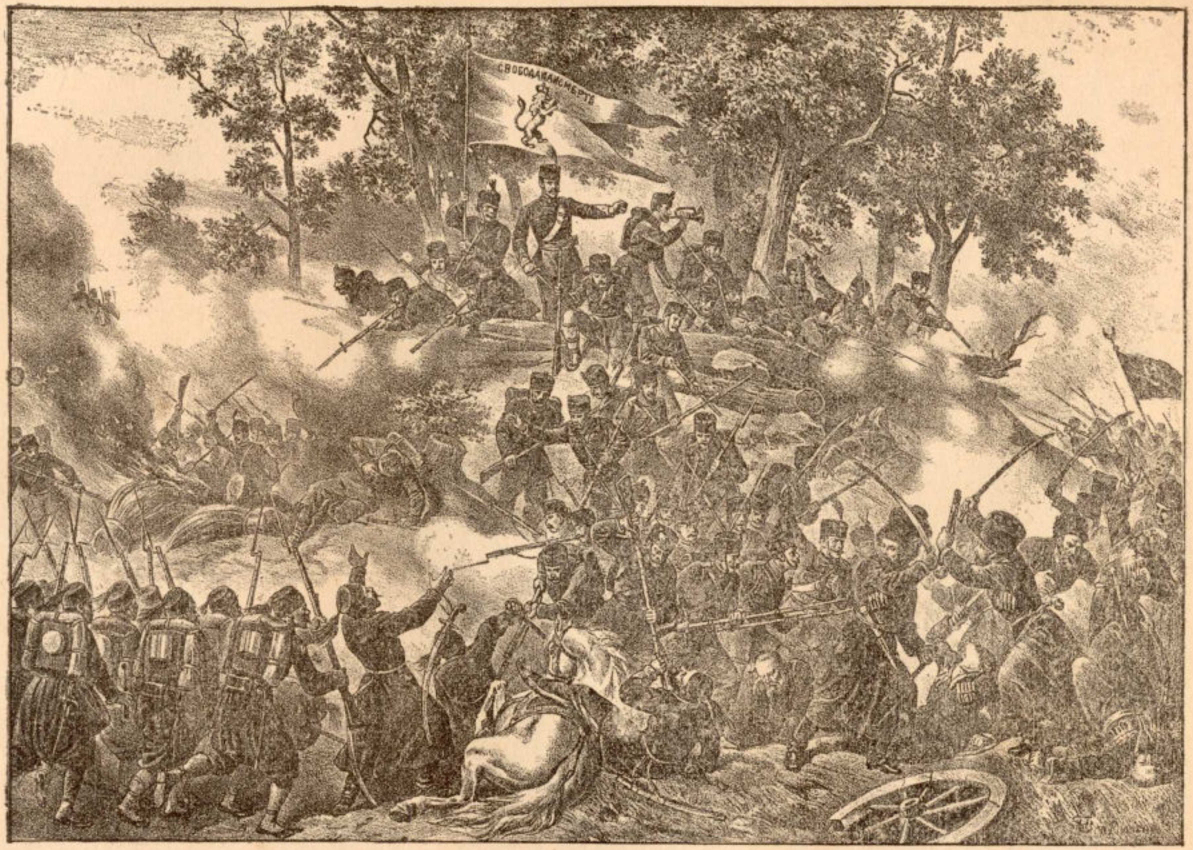

Второто сражение на българскитѣ въстаници подъ предводителството на воѣводитѣ: Х. Димитръ и Ст. Караджа съ турцитѣ, въ Курията на дѣда Пана Войнова, 1/2 часъ далечь отъ Рушид-беіовата Куріѧ.
8 Юлий 1868

На Вишовъ-градъ.

Неумолимата жажда. — Мѫчително пѫтувание цѣла нощь — Значението на Караджата въ четата. — Необяснимиятъ шумъ. — При изворътъ. — Въ турското село. — Овчарътъ съ ягнетата. — Улавянието на въорѫжени турци. — Отчаянното заявление на Д. Мѫнзовъ. — Появяванието на потерата. — Ранявание на Караджата и на Дрѣновски — Отравянието на послѣдниятъ. — Новитѣ позиции и боятъ съ башибозуцитѣ. — Пристигание на редовна войска — Съсичание на двадесетима низами.— Резултатътъ на третата битка. — Тръгвание къмъ балканътъ.

Уморени и утрѣпани отъ непрѣкѫснѫтото това сражение, ние вървѣхме безъ пѫть, разбира се, като се озъртахме на всички четири страни за вода. Слѣдъ нѣколко минути прѣдъ насъ се испрѣчи едно биволско блато, водата на което бѣше много нечиста, защото миришеше отвратително. Макаръ и не чиста, но момчетата всички пиха, та се посъживиха и окопитиха. Тръгнѫхме значи съ подновени сили, ако може да се каже, че такава блатлива вода може да съживи единъ человѣкъ. Остави туй, но ние нѣмахме врѣме да помислимъ и да пооцѣдимъ нѣкакъ водата, а трѣбваше да се наведемъ и да пиемъ като добичета. Положението ни диктуваше да вървимъ по-скоро, една минута по-рано да хванемъ балканътъ, но ние бѣхме тъй изнурени и тъй измѫчени отъ безсъние, лишения и неспокойствия, щото струваше ни се, че ако се продължава това още денъ-два, ние сме изгубени. Пакъ това можеше да ни докара до отчаяние. Въ такива минути на разочарование Караджата бѣше неоцѣнимъ. Колкото тактиченъ, масторъ, рѣшителенъ и смѣлъ бѣше той въ врѣме на сражение, толкозъ нѣженъ и ободрителенъ биваше тогава, когато всички ние имахме нужда отъ насърдчение, отъ окуражавание, отъ състрадание, отъ блага дума и отъ припомнюване величието на нашето дѣло, което немилостиво искаше отъ насъ такива страдания и такива жертви.

Не бѣхме изминѫли много, когато зачухме нѣкакъвъ необяснимъ шумъ. Разбира се, че това не ни стрѣскаше много, защото бѣхме прѣбръгнѫли на това, и друго, защото бѣше вече нощь и сражение не бѣше възможно. Хаджията подслушваше, лѣгаше на земята и най-послѣ ни обясни, че тоя шумъ е на конница. Спрѣхме се веднага въ единъ търнакъ, налѣгахме тамъ и чакахме заповѣдьта на войводитѣ. Отъ минута на минута шумътъ ставаше все по-ясенъ и по-ясенъ. Когато чухме вече прѫщението на коньетѣ, Караджата тихичко ни каза да приготвимъ пушкитѣ си. Конницата вървѣше право къмъ насъ. По едно врѣме тя се спрѣ на едно нетвърдѣ далечно разстояние отъ насъ, може да имаше до хилядо метра. Войницитѣ, безъ да слѣзнѫтъ отъ коньетѣ си, захванѫха да си говорѭтъ нѣщо и отъ прикаскитѣ имъ само отдѣлни звуковѣ долѣтяваха до насъ въ тая нощна тишина. Отъ къмъ наша страна гробно мълчание. Виждаше се, че това сѫ турски войници, които бѣха излѣзли да хванѫтъ дирата ни и да ни прѣбиѭтъ на другия денъ. Слѣдъ туй конницата възви назадъ и се изгуби отъ прѣдъ очитѣ ни. Увѣренъ съмъ, че тия турски солдати не сѫ ни съглѣдали и че тѣхното тамъ спиране бѣше случайно или же повече за малка почивка на коньетѣ, които яздеха. Постояхме още малко, колкото трѣбваше, за да си отмине конницата и слѣдъ туй отново тръгнѫхме, разбира се, безъ шумъ, съ авангарда и ариергарда. Вървѣхме и сегисъ-тогизъ се спирахме, за да чакаме нѣкои отъ момчетата, които неможаха да вървѭтъ.

Жаждата отново ни замѫчи. Ще изгоримъ за вода и не може да вървимъ, толкозъ бѣхме ожаднѣли. Най-сетнѣ връхлѣтохме на едно второ биволско блато, много по-гнусно отъ първото и уталожихме жаждата си съ миризлива и жабурлива вода. Не слѣдъ много врѣме намѣрихме единъ изворъ, гдѣто пихме хубава студена вода. Да види българинъ изворъ и да не се спрѣ при него — това е невъзможно. Цѣлата дружина насѣда около изворътъ, сладката вода подѣйствува успокоително на нервитѣ ни и ние за минута се намѣрихме щастливи прѣдъ тоя изворъ и при шуртението на водата му, като забравихме своето грозно положение.

Слѣдъ една малка почивка ние трѣбваше отново да потеглимъ на пжтъ. Тамъ не бѣше възможно дасе спрѣмъ, защото мѣстото не ни харесваше и неможеше да ни запази добрѣ отъ нападението, което очаквахме на зараньта, безъ да се съмняваме вече въ това. Минжхме на близо до едно турско село и се спрѣхме при едни овчарски колиби, не далечъ отъ това село. Отъ тия колиби взехме млѣко и прѣсно сирене и тръгнжхме да вървимъ и да диримъ мѣсто за позиции за прѣзъ деньтъ. Завлѣкохме съ себѣ си и единъ отъ овчаритѣ съ нѣколко агнета, които мислѣхме да опечемъ въ гората и да се нахранимъ човѣшки. Зазоряваше се. Кой не обича деньтъ, свѣтлината! Но ние, въ това положение, въ което се намѣрвахме, мразѣхме деньтъ, необичахме свѣтлината, защото тѣ служѣха на неприятельтъ противъ насъ. Нощьта бѣше спасителна за насъ, но не зависеше отъ насъ да имаме една по-дълга нощь, поне отъ 3 – 4 дена, до като стигнемъ и хванемъ балканътъ.

Ненадейно се показаха прѣдъ четата ни 15—20 души турци, въоржжени отъ главата до петитѣ. Караджата, който тогава вървѣше напрѣдъ, се распорѣди и турцитѣ заобиколихме и хванжхме. Тѣ се прѣдадоха безъ съпротивление. Тѣ бѣха толкозъ наивни, щото на запитването отъ страна на Караджата, тѣ отговориха:

— Пратени сме да вардимъ.

Караджата разгледа имъ оржжието, а ние се приготовлявахме да колимъ. Както Караджата, тъй и всички ние исказахме мисъль, че тѣ трѣбва да се умъртвжтъ; само Хаджията не се съгласяваше и не позволяваше.

—Не е голѣмъ мурафетъ, казваше той, ако земемъ да ги избиемъ, но нѣма даги свършимъ, пакъ това и не е кавалерство.

Ние измжчени, утрѣпани отъ лишения, прѣслѣдвани и убивани отъ турцитѣ, искахме отмъщение; но щомъ Хаджията не даде, ние се стрѣснжхме и го осжждахме въ разговоритѣ си: артжкъ го прѣкалява, шушнѣхме си помежду си. Разбира се, че турцитѣ сж били пратени отъ потерата да ни намѣри и съобщи въ турскиятъ станъ. Когато слѣдъ туй почнжхме да се биемъ, азъ съмъ увѣренъ, че и тия освободени отъ насъ турци сж стрѣляли противъ насъ. И Караджата се подчини на рѣшението на Хаджията, пусна турцитѣ да си иджтъ, като наивно имъ поржчваше да не взиматъ участие въ потерата противъ насъ.

Слѣдъ туй продължихме пѫтътъ си. Прѣкарахме прѣзъ рѣката Росица Никола Иванова, който бѣше раненъ още въ първата битка, а сѫщо и Д. Мѫнзова, комуто краката се бѣха надули и неможеше да върви, а той самъ омършавѣлъ и опаднѫлъ, като десетъ години въ болница да е болѣдувалъ. Щомъ го прѣкарахме отъ вѫдь рѣката, Мѫнзовъ заяви, че не иска вече да върви. Той бѣше деликатна натура и не бѣше человѣкъ за такъва тѣжка работа. Азъ бѣхъ тогава ариергардъ заедно съ десетина други момчета и между другото трѣбваше да се грижѭ за събирането и неизгубването на момчетата. Припнѫхъ да съобщѫ на Хаджията отказътъ на Мѫнзова и да получѫ заповѣдь какво да правѭ.

— Бракъ шупу холамъ, извика на срѣща ми Хаджията, не виждашъ ли, че не можемъ да му помогнемъ? . . . Като иска, остави го и хайде.

И го оставихме, а ние заловихме височинитѣ въ планината, а именно въ мѣстностьта, ако помнѭ добрѣ, Вишовъ-Градъ. Тамъ имаше едно гористо мѣсто, гдѣто мислѣхме да се спрѣмъ на по-дълга почивка, да опечемъ ягнетата и да се гостимъ хубаво. Караджата вървѣше слѣдъ стражата и разгледваше мѣстностьта, а ние се стоварихме на почивка и се облизвахме приятно около ягнетата, които овчарътъ се приготовляваше да заколи и опече. Още не бѣхме сѣднѫли, когато стражата ни извѣсти, че потерата пакъ ни е намѣрила. Едва що-токо бѣше съмнѫло и потерата се задържа въ по-голѣмата и по-гѫстата гора, не много далечъ отъ нашето почивалище и захванѫ да стрѣля срѣщу ни.

— Овчарко, хайде да си идешъ сега ти, каза Караджата, и веднага распореди да посрѣщнемъ нападението.

Овчарътъ не почака да му се каже втори пѫтъ, спуснѫ се надолу и се изгуби отъ прѣдъ очитѣ ни. Захванѫхме да стрѣляме и ние, но съ тактика и съ економия, защото фишецитѣ бѣхме прѣполовили. Понеже мѣстото, гдѣто се бѣхме спрѣли, не бѣше угодно за насъ и не можеше да ни запази, прѣдстоеше ни да отидемъ съ отворени грѫди срѣщу потерата и да хванемъ мѣсто въ по-гѫстата и по-голѣмата гора. Още въ началото на сражението Караджата бѣше раненъ въ рѫката, но твърдѣ леко, така щото това бѣше безъ чувствителна нѣкаква врѣда за четата, на която той бѣше душата. По-опасно се рани обаче Дрѣновски. То бѣше още

Слѣдъ туй продължихме пѫтьтъ си. Прѣкарахме прѣзъ рѣката Росица Никола Иванова, който бѣше рѫненъ още въ първата битка, а сѫщо и Д. Мѫнзова, комуто краката се бѣха надули и неможеше да върви, а той самъ омършавѣлъ и опаднѫлъ, като десетъ години въ болница да е болѣдувалъ. Щомъ го прѣкарахме отъ въдь рѣката, Мѫнзовъ заяви, че не иска вече да върви. Той бѣше деликатна натура и не бѣше человѣкъ за такъва тѣжка работа. Азъ бѣхъ тогава ариергардъ заедно съ десетина други момчета и между другото трѣбваше да се грижѫ за събирането и неизгубването на момчетата. Припнѫхъ да съобщѫ на Хаджията отказътъ на Мѫнзова и да получѫ заповѣдь какво да правѫ.

— Бракъ шупу холамъ, извика на срѣща ми Хаджията, не виждашъ ли, че не можемъ да му помогнемъ? . . . Като иска, остави го и хайде.

И го оставихме, а ние заловихме височинитѣ въ планината, а именно въ мѣстностьта, ако помнѭ добрѣ, Вишовъ-Градъ. Тамъ имаше едно гористо мѣсто, гдѣто мислѣхме да се спрѣмъ на по-дълга почивка, да опечемъ агнетата и да се гостимъ хубаво. Караджата вървѣше слѣдъ стражата и разгледваше мѣстностьта, а ние се стоварихме на почивка и се облизвахме приятно около агнетата, които овчарътъ се приготовляваше да заколи и опече. Още не бѣхме сѣднѫли, когато стражата ни извѣсти, че потерата пакъ ни е намѣрила. Едва що-токо бѣше съмнѫло и потерата се задържа въ по-голѣмата и по-гѫстата гора, не много далечъ отъ нашето почивалище и захванѫ да стрѣля срѣщу ни.

— Овчарко, хайде да си идешъ сега ти, каза Караджата, и веднага распореди да посрѣщнемъ нападението.

Овчарътъ не почака да му се каже втори пѫть, спуснѫ се надолу и се изгуби отъ прѣдъ очитѣ ни. Захванѫхме да стрѣляме и ние, но съ тактика и съ економия, защото фишецитѣ бѣхме прѣполовили. Понеже мѣстото, гдѣто се бѣхме спрѣли, не бѣше угодно за насъ и не можеше да ни запази, прѣдстоеше ни да отидемъ съ отворени грѫди срѣщу потерата и да хванемъ мѣсто въ по-гѫстата и по-голѣмата гора. Още въ началото на сражението Караджата бѣше раненъ въ рѫката, но твърдѣ леко, така щото това бѣше безъ чувствителна нѣкаква врѣда за четата, на която той бѣше душата. По-опасно се рани обаче Дрѣновски. То бѣше още прѣди пладнѣ. Него раниха и той сѣднж на едно мѣсто и неискаше вече да стане. Караджата втаса при него, съ цѣль да види какво е станжло и да помогне на другарътъ. Щомъ го съгледа, Дрѣновски се обърнж къмъ него и съ единъ умилителенъ гласъ молѣше му се да му не отказва на просбата.

— Какво, какво искашъ, кажи по скоро, се обади Караджата, който ни гледаше като майка.

— Ако си ми братъ, дай ми малко отрова, за да турѭ край на мжкитѣ си.

Дрѣновски бѣше доста интелегентенъ мжжъ, и като е видѣлъ, види се, че нѣма да живѣе още дълго врѣме отъ раната, искаше самъ да се отрови. Той аслж и неможеше да върви, та рискуваше да попадне въ ржцѣтѣ на турцитѣ, които сигурно щѣха да го съсѣкжтъ.

— Сега ще те познаѭ, да ли си мой братъ и истински другаръ, допълваше наивно Дрѣновски.

Караджата, разбира се, не му даваше и не се съгласяваше да даде отрова на единъ добръ свой другаръ. Колкото повече Караджата отказваше, толкозъ повече, по-умилно, по-настоятелно Дрѣновски повтаряше страшната си молба. Картината бѣше грозна и азъ неможахъ да стоѭ, а заминжхъ нанапрѣдъ, като оставихъ Караджата да се расправя съ Дрѣновски. Какво станж по-нататъкъ — незнаѭ. Мѣжду това четата вървѣше напредъ, втаса тутакси и Караджата. Вървѣхме и се биехме, искахме да хванемъ гжститѣ гори между Вишовъ-градъ и Гжбенъ, гдѣто се бѣше спрѣла потерата и гдѣто, вѣроятно, се надѣваше да ни намѣри. За наше удивление потерата захванж да отстжпва отъ нашитѣ нападения, и ние безъ жертви почти, (ако не считаме жертва Дрѣновски), изгонихме я отъ тамъ и взехме добри позиции.

Неприятельтъ ни не спѣше. Чуваха се викания, команди, военна тржба и всичко това бѣше доста, за да разберемъ, че нападение скоро ще има и че това сражение на вѣрно ще бжде по-ожесточено отъ всички досегашни. Войводитѣ ни распрѣдѣлиха на двѣ отдѣления, на чело на които се поставиха. Чакахме нападание, но по право никакъ го не желаехме, защото ние имахме ужасна нужда за почивка и сънъ. Не слѣдъ дълго врѣме потерата се приближи до насъ и боятъ се захванж. Тя ни нападаше, но страхливо и прѣдпазливо, а ние я отблъсвахме винаги сполучливо и безъ никакви жертви, защото държѣхме отбранително положение, пъкъ имахме и добри позиции. Потерата се състоеше отъ башибозуци, които много неумѣло грърмѣха срѣщу насъ. Това, разбира се, ни радваше и ни даваше надѣжда за една по-голѣма сигурность за нашата кожа. Но тая наша своеобразна радость не трая за дълго врѣме, тъй като скоро се зададе отъ далечъ турска редовна войска, фесоветѣ на която се червенѣеха, като грънчарски пазаръ и покриваха едно почтително пространство. Войската бѣше многобройна, и нашитѣ войводи взеха да се съвѣщаватъ нѣщо. Слѣдъ около единъ часъ врѣме, турската войска приближи до нашитѣ позиции и ние се приготвихме за по-сериозенъ и много по-опасенъ бой. Да се биемъ съ башибозуци не ни се виждаше толкозъ рисковано, но да се биемъ съ редовна войска, съ едно дисциплинирано множество, което не гледа никакви опасности, а се движи по команда и кѫдѣто мине поражава — това не бѣше лесна работа. И ние хубаво го чувствувахме това, давахме си куражъ и събирахме сили да посрѣщнемъ нападението, като вѣрвахме даже, че и тукъ ще излѣземъ и се избавимъ съ малко жертви.

Щомъ пристигнѫ войската, потерата отъ башибозуци и жандарми се оттегли на страна и останѫ да бѫде зрителка на бѫдѫщата наша участь. Войската захванѫ по команда да се движи и приготовлява за бой. Тя подкачи да грърми, но като видѣ, види се, че по тоя начинъ не ще може за скоро врѣме да ни истрѣби, или пакъ като е имала намѣрение да ни излови тутакси, впуснѫ се на юрушъ противъ насъ. Ние се държахме мѫжки, но и войската не се шегуваше. Нашитѣ позиции бѣха твърдѣ добри: дебѣли дѫбови дървета, камане и окопи служѣха за наше прикритие. Особенно се мѫчихме да въспрепятствуваме на войската да мине рѣката, но при всичката храбрость, съ която се бихме тукъ всички, не можахме да прѣодолѣемъ на неприятелската сила, защото бѣше много голѣма. Двама отъ момчетата, които бѣха поставени въ една позиция, бидоха съсѣчени отъ едно отдѣление отъ войската, която ту нападаше, ту се връщаше назадъ. Това бѣше слѣдъ пладнѣ. Щомъ съгледа туй, Караджата, заедно съ нѣколко момчета, се спуснѫ насрѣщу туй отдѣление войска, разпръснѫ го и се върнѫ назадъ съ една нова рана въ кракътъ. Макаръ раната и да не изглеждаше особенно опасна, но можеше да стане отпослѣ такава и за това всички се наскърбихме. Караджата не обръщаше внимание и на новата си рана, само привърза я завчасъ и зае отново командата на своето отдѣление.

Тутакси слѣдъ това къмъ насъ се опжти да ни нападне едно друго отдѣление турски солдати и изглеждаше, като че искаше да ни излови живи, толкозъ рисковано бързаше. Пакъ Караджата излѣзнж на сцената: само съ нѣколко души той имъ загради пжтътъ и слѣдъ като изгърмѣха по веднъжъ-по дважъ, измъкнжха сабли и се захванж отчаянъ бой. Турцитѣ бѣха до стотина души, но веднага се пръснжха и зеха да се отдалечаватъ. Но до двадесетина солдати бѣха загащени. Тая дързостна постжпка неможеше да остане незабѣлѣзана въ турскиятъ станъ, отъ гдѣто всичко слѣдѣха и виждаха: тѣ взеха да ни нападатъ по често и по-ожесточено. Но скоро се стъмни и сражението прѣстанж. Кой кждѣто бѣше въ позициитѣ, така и останж да почива, като налапахме сухаритѣ и почнжхме да хранимъ душа. Обаче за вода ще умрѣмъ. Турцитѣ прибраха раненитѣ и убититѣ, а ние, по заповѣдь на войводитѣ, се събрахме на едно мѣсто и като се прѣброихме, намѣрихме, че отъ 121 души, що бѣхме прѣди да се захване тая трета битка, сме останжли само 85 души, значи третата битка завлече 36 — мина отъ нашитѣ другари: паднжли мъртви, злѣ ранени (които останжха на бойното мѣсто) и хванжти живи отъ турцитѣ. Турскитѣ жертви бѣха 3—4 пжти по-голѣми, това бѣше очевидно, понеже тѣ биваха принудени да прѣкратяватъ нападенията си срѣщу насъ само за това, защото трѣбваше да дигатъ своитѣ убити и ранени, за да бжде пжтътъ имъ къмъ насъ свободенъ и да могжтъ по-удобно да дѣйствуватъ.

И така, бѣхме останжли само 85 души, но трѣбва да кажж и да се похвалж тукъ, че при всички тия голѣми отъ наша страна жертви, ние никакъ не се обезкуражавахме; даже, напротивъ, повече се ожесточавахме и събирахме сили за отмъщение въ бждаще, като разбира се вѣрвахме, може би наивно, че ще хванемъ балканътъ и тогава . . . . тѣжко и горко на всичко ще е турско! Войводитѣ отрѣдиха авангардъ и ариергардъ, както всѣкога правѣхме това, и слѣдъ около единъ часъ врѣме, употрѣбено за съвѣти, комбинации и избиране пунктове, тръгнжхме да вървимъ за къмъ нашата цѣль — балканътъ. Леко раненитѣ ни придружиха, вървѣше съ мене и Никола Ивановъ отъ Прилепъ, ранитѣ на когото отъ часъ на часъ ставаха по-опасни и не даваха никаква надѣжда за оздравяване. Азъ и сега се удивлявамъ, какъ можеше толкозъ врѣме да върви съ насъ това момче. Здрава натура бѣше то. Сжщо и Караджата, който имаше нѣколко рани по тѣлото си, не напускаше командата и длъжностьта си, която бѣше най-тѣжка: той избираше стратегическитѣ за дружината ни мѣста, нареждаше защитата и нападенията, съ една рѣчь—той бѣше офицеринътъ въ тоя ни походъ.

При Гѫбени.

Нашето положение. — Кучешки лай. — Появяванието и сгромолясванието на черкезинътъ. — Потерата ни нападнѫ и обсади. — Прѣдпазителни мѣрки отъ наша страна. — Налитание въ станътъ на неприятельтъ. — Улавянието на Караджата. — Нашето положение безъ него. — Пробивание обсадата. — Резултатитѣ отъ четвъртата битка. —

Първата ни грижа бѣше да намѣримъ вода и да утолимъ нетърпимата си жажда. Не слѣдъ дълго врѣме въ пѫтьтъ си намѣрихме една малка рѣкичка, гдѣто се спрѣхме да пиемъ, поомиемъ и поосвѣжимъ. Но може ли да се освѣжѫтъ хора, които сѫ почти убити отъ уморяване, отъ безсъние и които отъ толкозъ деня насамъ — денемъ се сражаватъ, а нощемъ непрѣстанно пѫтуватъ и пѫтуватъ безъ пѫтъ, но не безъ рискъ? Вървѣхме цѣла нощь, като почивахме на много мѣста. Това нощно пѫтуване сега ми се виждаше още по-трудно, още по-уморително, защото вървѣхме по една съвършенно неравна мѣстность и главно, защото бѣхме вече капнѫли отъ всички тия нечеловѣчески страдания до тоя часъ. Пакъ имахме сега и повече ранени, които трѣбваше да се подпомагатъ; не можахме да вървимъ по бързо, хайдушки, а бѣхме привудени да се съобразяваме съ маршрутътъ на раненитѣ. И разбира се, че ние не можахме да изминемъ едно по-голѣмо пространство и да се отдалечимъ отъ потерата. Независимо отъ това ние трѣбваше да се услушваме по пѫтьтъ си и да внимаваме, да не попаднемъ ненадѣйно въ нѣкоя нощна позиция на потерата и по тоя начинъ да бѫдемъ всички избити. Нощьта бѣше доста тъмна, а мѣсецътъ не се явяваше, като да прѣдсказваше съ това за нашата бѫдѫща зла участь. Когато взе да се зазорява, ние рѣшихме да се спрѣмъ въ единъ горски гѫсталакъ и тамъ да чакаме нападението на потерата. Това мѣсто се казвало Гѫбени, споредъ както обясняваха нѣкои отъ момчетата. Веднага поставихме нуждната стража, а другитѣ налѣгахме. Стражата се мѣняваше и по тоя начинъ изрѣждахме се да спимъ всички на редъ. По едно врѣме азъ отидохъ на стража. Стояхъ азъ тамъ и се услушвахъ да не би да бѫдемъ ненадѣйно нападнѫти. Чувамъ кучешки лай. Да събуждамъ момчетата можѣхъ, но пакъ трѣбваше за това да напуснѫ постътъ си, а пакъ то не биваше; трѣбваше да узнаѭ първо въ що се състои опастностьта и тогава да обаждамъ и да събуждамъ уморената дружина. Освѣнъ туй ние всички мислѣхме, че сме на много хубаво прикрито мѣсто и не вѣрвахме, че може да бѫдемъ намѣрени отъ потерата. И не можахъ да си обяснѫ, какво дири тукъ това псе. Трѣбваше да бѫдѫ твърдѣ наивенъ за да помислѭ и повѣрвамъ, че то е куче на ловджии; въ такова размирно врѣме едва ли можеше единъ ловджия да рискува съ животътъ си за единъ капризъ. Така разсѫждавахъ азъ и слѣдѣхъ лаятъ на кучето, който се разлѣваше изъ горската пустотия и самотия. Лаятъ на кучето ту се приближаваше, ту се отдалечаваше отъ мѣстото, гдѣто се намирахъ азъ, а слѣдователно и дружината.

По едно врѣме захванѫ да шуми нѣщо изъ гѫсталакътъ. Устрѣмихъ погледъ на тая страна — видѣхъ единъ копой, който продължаваше да лае и се приближава къмъ насъ. Веднага припнѫхъ къмъ дружината, ситахъ нѣколцина съ кракъ, а други мушнахъ съ пушката и имъ показахъ съ рѫка направлението, отъ гдѣто можеше да очакваме опасность. Казахъ имъ тихичко: нападнѫти сме и веднага припнѫхъ на постътъ си. Проклѣтото псе се спускаше вече на долу и отдалечаваше отъ насъ. Охъ слава Богу, казахъ успокоително на себе си и продължавахъ да се услушвамъ въ лаятъ на кучето. Но не се изминѫ нито петъ минути отъ това, когато прѣдъ мене се испрѣчи, на стотина метра далечъ, единъ черкезинъ, който право къмъ менъ вървѣше. Не знаѭ да ли ме бѣше видѣлъ той. Безъ да губѭ вече нито минута, дигнѫхъ пушката и я испразнихъ срѣщу черкезинътъ. Гората екнѫ отъ гърмежътъ на моята пушка, а слѣдъ това черкезина изрева нѣщо на своятъ язикъ и се стовари на мѣстото си. Нашитѣ момчета, като чухѫ гърмежътъ на пушката, искочихѫ веднага и полусънливи почнѫха да взиматъ позиции за защита. Слѣдъ черкезинътъ, когото убихъ, се подадоха турски войници и вървѣха къмъ мѣстото, гдѣто се бѣхме установили. Караджата направи всички распорѣждания, като тичаше на всички четири страни да ни нарѣжда и ни дава упѫтвания за прѣдстоящето сражение. Ние се бѣхме вече приготвили, когато войската ни съгледа и захванѫ да стрѣля. Борбата бѣше отчаяна: турцитѣ — войска и бишибозуци — налитаха върху насъ, а ние въ добри позиции, бранихме се юнашки. И въ нашитѣ позиции падаха ранени и убити, но въ станътъ на турцитѣ тѣ бѣха въ твърдѣ голѣмо количество. Слънцето припичаше твърдѣ силно. Като видѣха турцитѣ, че по тоя начинъ не ще могѫтъ така лесно да ни избиѭтъ или хванѫтъ живи, отеглиха се на почивка. Почивахме и ние, но Караджата постоянно ходеше да разгледва мѣстото.

Слѣдъ една доста дълга почивка турцитѣ отново подкачиха боятъ, като взеха мѣрки да ни обкружѫтъ. Щомъ видѣхме тактиката на турцитѣ, ние сѫщо взехме съотвѣтствующи мѣрки, но изглеждаше обаче, че сражението ще бѫде сериозно. Войводитѣ се посъвѣтваха, като посочваха съ рѫцѣ по разни направления и дадоха заповѣдь да се раздѣлимъ на двѣ отдѣления. Безъ да става дума кой отъ коя чета е, раздѣлихме се на двѣ половини, едната отъ които взе подъ своя команда Караджата, другата Хаджи Димитръ. И за да не попаднемъ въ обсада, едното отдѣление трѣбваше да излѣзне отъ позициитѣ си и да отиде далечъ срѣщу турцитѣ, а второто да подпомага първото и да не допуска обсадата отъ другата страна.

Бѣше привечерь, едва ли имаше още единъ часъ до мръкване. Слѣдъ като испразднихме по нѣколко пѫти пушкитѣ си изъ позициитѣ и понеже турцитѣ настѫпваха рѣшително къмъ насъ, ние искочихме изъ позициитѣ си и се впуснѫхме срѣщу неприятельтъ. Боятъ бѣше ужасенъ, защото не ни оставяше друго, освѣнъ да извадимъ саблитѣ и да се биемъ съ хладно орѫжие. Като всѣки началникъ, Караджата вървѣше напрѣдъ толкозъ рѣшително, като че излиза на сцената въ нѣкой Парижки театръ. Така захласнѫти Караджата навлѣзе въ станътъ на неприятельтъ. Но турска сганъ многочисленна! Едни отъ турцитѣ се разбѣгаха, други се впуснѫха да се биѭтъ съ нашитѣ, а трети взеха мѣрки да обкрѫжѫтъ цѣлото отдѣление на Караджата и да ни изловиѭтъ. Никогашъ не съмъ видвалъ по-грозно и по-рисковано сражение. Само гласътъ на саблитѣ се чуваше. Офицеринътъ, който командуваше, паднѫ убитъ, а турцитѣ още повече се разяриха. Войската се биеше сѫщо рѣшително и въ скоро врѣме сполучи да ни обсади отъ тритѣ страни. Оставаше ни свободенъ само тилътъ, отъ гдѣто другото отдѣление ни вардеше колко годѣ и се биеше на другата страна съ друга войска и башибозуци. Веднага взехме да отсѫпваме, за да избѣгнемъ обсадата. Само Караджата неможа да отстѫпи на врѣме, защото бѣше вече толкозъ пронизанъ и нашаренъ отъ коршуми, щото неможеше да се бие и да върви. Солдатитѣ се спустнѫха върху му и го завлѣкоха въ станътъ си. Уловиха единъ полумъртавъ человѣкъ. Това станѫ прѣдъ очитѣ на всички ни, но нѣмаше какъ да му помогнемъ. И турцитѣ разбраха, че хванѫха единъ отъ войводитѣ ни и прѣстанѫха нападанията си срѣщу насъ, но взеха мѣрки да ни задържѫтъ въ обсада. Нашето положение ставаше критическо, за туй рѣшихме, че е нуждно часъ по-скоро да си пробиемъ пѫтъ, за да не бѫдемъ изловени на другиятъ денъ като врабци.

Скоро се стъмни, а ние се събрахме и се приготвихме за пѫтъ. Понеже Георги Черневъ, който носеше знамето на четата отъ Караджата, паднѫ убитъ въ това сражение, азъ бѣхъ опрѣдѣленъ за знаменосецъ на това знаме. Нѣма нужда да казвамъ тукъ, че всички ние бѣхме не само крайно наскърбени за изгубванието на Караджата — офицерътъ, тъй да кажѫ въ нашата дружина, — но и обезкуражени. Слѣдъ това ние всички бѣхме въ душата си увѣрени, че не ще можемъ да направимъ вече сериозно сражение и че безъ помощьта на Караджата, ние сме обрѣчени на погибель. Нашето дѣло имаше нужда отъ единъ вѣщъ и опитенъ распорѣждачъ, а у Караджата имаше и умѣние, и опитность, и смѣлость, и всичко друго, що бѣше нуждно за избѣгвание нашето окончателно поражение. Самъ Хаджията се навъси, се умисли, ужасно се наскърби, но като нѣмаше какво да прави — самъ пое върху си всичкитѣ грижи за бѫдѫщето на четата. Хаджията, разбира се, не бѣше по-малко юнакъ отъ Караджата, но незнаѭ защо ние го смѣтахме повече за уменъ человѣкъ, отъ колкото за такъвъ, който ще съумѣе по-добрѣ отъ Караджата да нареди една позиция, да избере едно удобно мѣсто за това, да искара едно сражение и да се избавимъ отъ такъво сражение съ малки жертви, като нанесемъ голѣми пакости на неприятеля и му избиемъ много хора. Нѣма съмнѣние, че това наше убѣждение не бѣше досущъ вѣрно, защото Хаджията съ пълно умѣние и рѣшителность прѣдводителствуваше четата, и както ще видимъ по-долу, масторски я криеше отъ потерата.

Нашиятъ пѫтъ бѣше къмъ Стара Планина. Неизвѣстно защо, тъкмо на пѫтътъ, прѣзъ дѣто ни прѣдстоеше да минемъ, турцитѣ бѣха поставили башибозуци, когато отъ всички други страни имаше редовна турска войска. Хаджията веднага опрѣдѣли, че ние трѣбва да си пробиемъ пѫтъ прѣзъ гѫститѣ редове на башибозуцитѣ, което бѣше за прѣдпочитание, отъ колкото прѣзъ редовната войска, защото башибозуцитѣ сѫ безъ команда и съ по-малко рискъ и жертви ще ни пуснѫтъ да минемъ. При всичко това трѣбваше около единъ часъ да се биемъ, за да пробиемъ башибозуцитѣ. Тѣ сѫщо ни нападаха ожесточено, но защото бѣше станѫло вече тъмно, тѣ се принудиха да ни дадѫтъ пѫтъ. Здравитѣ и читавитѣ прѣминѫхме слѣдъ раненитѣ, които бѣха около 10—15 души. Слѣдъ избѣгвание на опасностьта ние отново се спрѣхме, прѣброихме се и се указа, че четата ни се състои всичко отъ 58 души, значи четвъртата битка е завлѣкла въ гробътъ 27-ма отъ нашитѣ другари. Загубитѣ на турцитѣ въ това сражение незнаѭ колко бѣха, но въ всѣки случай тѣ сѫ били сигурно два-три пѫти по-голѣми отъ нашитѣ. Тръгнѫхме въ нощната тая тъмнина. И ние бѣгахме отъ деньтъ, отъ свѣтлината и видѣлината, като бухали, защото въ нощьта, въ мракътъ ние бивахме повече сигурни за кожата си, неприятельтъ не смѣеше, или не можеше, или пакъ не намираше за удобно да ни напада, понеже въ мракътъ еднакво съ насъ ще бѫде изложенъ на неизвѣстностьта и неопрѣдѣленостьта, на фаталниятъ случай да спечели или да изгуби. И турцитѣ нѣмаше причина да ни нападатъ нощно врѣме, когато денемъ тѣ можѣха да сторѭтъ това съ по-голѣма сигурность за себе си.

На високата канара.

Вѣчната жажда.— Нашето прѣдпазвание. — Воденицата. — Трудностьта на пжтуванието. — Тъкмено за потерата—приготвено за дружината.— Нѣма скривалище. — Неподозрителната канара.—Потерата ни приближава, но не съглежда. — Нетърпимостьта на слънчевиятъ пекъ и нажеженитѣ камани. — Въодушевлението и радостьта ни нѣмаха край. — Сбогомъ канаро. —

Полуубити, гладни, а главно жедни, ние тръгнжхме, разбира се, къмъ балканътъ и всѣки за себе си мислѣше и скърбѣше за паднжлитѣ другари, а най-вече за бждящата участь на живитѣ, която изглеждаше до тукъ, а сега вече ставаше дѣйствително мжченическа, грозна, неизвѣстна. Но кораво сърдце не се прѣдава лесно на отчаяние! При всички тия несгоди, неволи, мжки и страдания, които не ни оставаха нито една минута, достатъчно бѣше да намѣримъ нѣкой изворъ или рѣкичка съ студена вода, каквато се намира изобилно въ милата България, за да се поосвѣжимъ и поокуражимъ- При всичката неизвѣстность, въ която се намѣрваше дружината, ние все вѣрвахме въ душата си, че ще се доберем. вече до непристжпниятъ балканъ и, ако не туримъ край на гладътъ, жаждата и всички други лишения, то поне ще поосигуримъ и позавардимъ животътъ си. Хаджията, който разбираше твърдѣ добрѣ своето положение като войвода на цѣла една чета, като прѣцѣняваше прѣкрасно нравственната отговорность, която тѣжѣше вече върху него само, стараеше се особенно да избѣгва всѣка срѣща съ потерата и всѣкакъ ни насърдчаваше, за да стигнемъ по-скоро до желаниятъ пунктъ въ балканътъ. И той самъ вѣрваше, че тамъ ще намѣримъ ние спасение. Разбира се, че Хаджията правилно разсжждаваше: можѣхме ли ние, които бѣхме вече окапали като гнили круши, да се биемъ съ сто пжти по-многочислена сганъ, която ни гонеше при най благоприятни за себе си обстоятелства, която не търпѣше никакви лишения и която имаше всички прѣимущества прѣдъ насъ! Всички казвахме, че трѣбва да се спасяваме, а това спасение ни чакаше, споредъ нашето убѣждение. въ балканътъ, гдѣто нашитѣ гонители не би могли, така опасно и рисковано за насъ, да ни прѣслѣдватъ или, по-добрѣ, ние би намѣрили по-добри закрития, непристѫпни урви, непроходими гори, гдѣто ще можемъ да се закриемъ и завардимъ.

Вървѣхме цѣла нощь безъ пѫть и почти безъ почивка, ако не смѣтаме почивка врѣмето отъ 15—20 минута, което прѣкарахме при една балканска рѣкичка. Водата едва кѫдѣ полунощь намѣрихме и за това пѫтуването ни до тогазъ бѣше уморително и почти невъзможно. И то станѫ случайно. Чуваме нѣкакъвъ шумъ и авангардътъ на дружината спира. Нѣкои отъ по-опитнитѣ момчета обясниха, че тоя шумъ е на воденица. Щомъ това потвърдиха нѣколцина, цѣлата чета се спуснѫ на долу къмъ рѣката. Тамъ не можеше да се стои дълго врѣме, безъ да се гледа на това, че раненитѣ, които мъкнѣхме съ насъ, имаха голѣма нужда отъ почивка. А раненитѣ прѣдставляваха жална картина. Ранитѣ имъ не оздравяваха и нѣмаше надѣжда, при това имъ положение, да заздравѣѭтъ, слѣдователно положението на нашитѣ тия другари бѣше съвсѣмъ лошо. Колкото и да скърбѣше за тѣхъ, Хаджията не можеше да спрѣ дружината край рѣката и въ такъво лошо мѣсто, та да изложи на погибель цѣлата дружина. Макаръ да изглеждаше твърдѣ жестоко по отношение къмъ раненитѣ, но всички други бѣхме съгласни да вървимъ. И тръгнѫхме. Утрѣпахме се да вървимъ прѣзъ тая неравна мѣстность. Краката ни прѣмалели, подхлъзгахме се, падахме, разбира се не по наша воля, но все вървѣхме и економически гризѣхме сухари, които се намираха въ чантитѣ ни още отъ Румѫния и които до тогава старателно и непокътнѫто пазехме. Тутакси слѣдъ туй намѣрихме единъ овчаръ, който бѣше приготвилъ единъ овенъ, опеченъ хубаво, хлѣбъ достатъчно и чакаше турцитѣ отъ потерата, които сѫ му порѫчали тая госба. Овчарътъ ни сложи доброволно приготвеното, като казваше, че не знае, какъ ще се оправдае прѣдъ турцитѣ.

— А бе кажи, че на сила сме взели всичко и толкозъ, каза Хаджията и раздаде по мръвка на всѣкиго отъ насъ.

Скоро излѣзохме отъ горската мѣстность, изъ която вървѣхме и взехме пжтътъ по една ржтлина. Захванж вече да се зазорява, когато ние се намѣрвахме още изъ тая ржтлина и на съвършенно голо мѣсто. Понеже неможѣхме да вѣрваме, че потерата не ще ни нападне на слѣдующиятъ денъ, за туй трѣбваше една минута по-скоро да намѣримъ удобно за позиция мѣсто и тамъ да чакаме потерата. Такъво гористо мѣсто обаче нѣмаше на близо, а да се ходи надалечъ нѣмаше врѣме, защото потерата можеше не само да ни види, но и да ни загащи и избие. Опасностьта бѣше очевидна, нѣмаше удобно мѣсто — и свършено. Но Хаджията не се отчайваше. Прѣдъ насъ стърчѣше на горѣ, на една почтителна височина, една гола канара, въскачването на която изглеждаше доста трудно и въобще канарата изглеждаше като непристжпна крѣпость; но зарадъ насъ, разбира се, тя бѣше неудобна, защото турцитѣ можѣха да ни забиколжтъ отъ четири страни и, безъ да се гледа на това, че не щѣхж да могжтъ да ни избиjжтъ, до като имаме патрони, можѣха повечето отъ насъ да изловжтъ най сетнѣ, когато испушкаме патронитѣ си и бждемъ принудени, отъ гладъ и жажда, да минемъ изъ гъститѣ редове на потерата. Съ една рѣчъ канарата не бѣше стратегическо мѣсто, но като нѣмаше другъ исходъ, Хаджията каза по скоро да се качимъ на тая канара и тамъ да се скриемъ. То се знае, че и Хаджията не считаше тая канара удобно мѣсто за четата, но прѣдпочете нея, отъ колкото да вървимъ напрѣдъ или върнемъ назадъ въ срѣдъ бѣлъ денъ и по тоя начинъ да изложи на явна опасность цѣлата чета. Нѣкои отъ момчетата даже поискаха да възразжтъ на Хаджията, че канарата ще бжде и гробница на дружината, но Хаджията нетърпѣливо каза:

— Тукъ, тукъ, качвайте се; другъ исходъ нѣма, пакъ и по малко подозрителна мѣстность отъ тая канара — сжщо нѣма. Вървѣте.

И наистина, както видѣхме отпослѣ, канарата ни спаси отъ нападението на потерата съ своята неподозрителность. Когато се качихме на тая канара вече се раздени. Поставихме неизбѣжната стража малко по-долу отъ връхътъ, а всички други, здрави и ранени, налѣгахме на голитѣ камъни да поспимъ и починемъ. Прѣлѣстенъ бѣше изгледътъ отъ тая канара на цѣлата околность, а погледътъ се губѣше въ мъглата чакъ къмъ Севлиево. Почивахме безъ да приказваме, безъ да шавнемъ; никой не смѣеше да се искашля или да дигне пушката си горѣ, за да не се лъсне и бѫдемъ забѣлѣзани отъ нѣкого. Нѣкои отъ насъ веднага заспаха и спокойно хръкаха, а други потѫваха сами за себе си въ размишления за минѫлото и бѫдѫщето на четата. Прѣди пладнѣ още потерата сновеше изъ околнитѣ гористи мѣста и ни търсеше, а ние гледаме я отъ височината на канарата, слѣдимъ всички нейни движения и дѣйствия и се потаваме не безъ самодоволна усмивка на уста. По едно врѣме потерата доближи до канарата. Нашата стража грабнѫ тихо пушкитѣ си и безъ шумъ, безъ никакъвъ гласъ задъ закритието си чакаше да види повѣдението на потерата, за да опрѣдѣли какво трѣбва да прави. Ние сѫщо. Слѣдъ едно минутно и неопрѣдѣлено зяпание изъ канарата — може да се любуваше на височината ѝ, но може и насъ да търсеше — тя се отдалечи и се запилѣ на нѣкѫдѣ. Ние се успокоихме, оставихме пушкитѣ си на свобода и отново се прѣдадохме на мечтания и хръкания.

Слънцето печеше немилостиво и до пладнѣ, до когато камънитѣ не бѣха се нажежили, дѣйствително приятно се мечтаеше и хръкаше; но слѣдъ пладнѣ жегата бѣше нетърпима. Здравитѣ отъ насъ, какъ и да е, варѣхме се въ потътъ си и търпѣхме безъ роптание, но положението на раненитѣ бѣше ужасно. Отъ жажда прѣмираха и разбира се, не безъ нѣкои тихи изохквания, макаръ това и да бѣше забранено отъ самото положение, въ което се намирахме. Раненитѣ турихме подъ сѣнка, но каква полза отъ тая сѣнка, когато слънцето е запалило цѣлиятъ камъкъ и топлината изхвърча изъ камъка като пламъкъ изъ фурня. Потерата обаче цѣлъ денъ сновеше изъ гѫсталацитѣ въ гората и ни търсеше тамъ, гдѣто ни нѣмаше, а ние цѣлъ денъ се печехме въ каманитѣ сѫщо като гущери и се радвахме, че тоя денъ поне ще избѣгнемъ нападението на потерата, макаръ и да се намѣрвахме въ такива неблагоприятни условия.

Какъ и да е прѣкарахме цѣлиятъ денъ безъ никакво приключение и безъ да дадемъ нѣкаква жертва прѣзъ тоя денъ. Привечерь, когато слънцето, наклонено къмъ западъ, бързаше да се скрие, духнѫ единъ хладенъ балкански вѣтрецъ на високата наша канара и каманитѣ взеха да истиватъ. Както бѣхме отпочинѫли, тоя вѣтрецъ ни съживи и ние се усѣщахме достатъчно бодри, за да тръгнемъ на пѫтъ. И чакахме съ нетърпѣние да се стъмни и да хванемъ вече балканътъ, величественнитѣ върхове на който се чернѣеха съвсѣмъ близо до насъ. Това още повече ни ободряваше и съживяваше. Слѣдъ толкозъ скитания, слѣдъ толкозъ прѣмѣждия, сражения и лишения, ние сега сигурно бѣхме убѣдени, че тая нощь непрѣменно ще успѣемъ да хванемъ балканътъ и слѣдъ туй ще си отдъхнемъ по-свободно, по-безгрижно, по-сигурно. Това наше желание сега, слѣдъ всичко що до тукъ ни постигнѫ, бѣше толкозъ голѣмо, щото искаше ни се за една минута, за единъ скокъ да го постигнемъ. Въодушевлението и радостьта ни нѣмаха край. Ние се радвахме, че скоро ще стигнемъ балканътъ тъй, както би се радвала майка, когато види изгубениятъ си синъ. Когато се стъмни до толкозъ, щото въ нощната тая тъмнина балканскитѣ върхове не можѣха да се различаватъ, а се сливаха въ едно, Хаджията заповѣда да се приготвимъ и слѣзнемъ отъ канарата.

— Само тихо и безъ шумъ, прибави войводата и тръгнѫ напрѣдъ.

Раненитѣ подкрѣпвахме и подпомагахме въ слизанието, както това направихме и когато се качвахме на тая гостолюбива канара. Раненията Никола Ивановъ бѣше постоянно съ менъ. Щомъ слѣзохме при подножието на канарата, ние всички инстинктивно дигнѫхме глави нагорѣ, да изгледаме за послѣденъ пѫтъ тая канара, която ни даде такъво сигурно прибѣжище, каквото се надѣвахме да намѣримъ само въ Стара-Планина. Поклонихме се на тая величественна каменна скала и я оставихме да крие за вѣчни врѣмена нашитѣ до тукъ страдания и мѫки, които умственно всѣки отъ насъ приповтаряше между камъцитѣ, нашитѣ желания, нашитѣ мечти, нашата любовь къмъ отечеството, които пълнѣха сърдцата и които тая канара сигурно усѣщаше и проумѣваше.

— Сбогомъ любезна канаро, сбогомъ наше скривалище! — казаха мнозина отъ насъ, и тръгнѫхме.

На Бузлуджа.

Въ балканътъ. — Знамето на Караджовата дружина. — Балканскитѣ прѣлести и хубости. — Готовностьта на околнитѣ села да се вдигнѫтъ. — Безъ хлѣбъ по-страшно и отъ потера. — Овчарчето и нашата нетактичность. — Въ Дебѣли-Дѣлъ. — Потерата отъ далечъ. — Тримата българи. — Колибаринътъ и гозбата на потерата. — На мандрата и братътъ на Хаджията. — Почивка и гладъ. — Несъгласие въ четата. — Избѣгването на 14-тѣ души. — Случката съ киселото млѣко. — Нахранвание на дружината. — Двама въ Шипка за хлѣбъ. — Мѣсто за почивка. — Дълбокиятъ сънъ. — Ненадѣйното ни нападение отъ потерата. — Отчаяното положение на четата. — Нашето поражение. — Нашето избѣгвание ранени. — Къмъ Мѫглишъ. — Щастливата срѣща съ селянинътъ. — Къмъ върхътъ „Св Никола“. — Силенъ дъждъ и вѣтръ. — Кой ни прѣдаде.

Слѣдъ два-три часа пѫтувание изъ нощната тъмнина и тишина, хванѫхме политѣ на балканътъ и подехме на горѣ по балканскитѣ висини, като вървѣхме изъ гѫсталакътъ. Още при подножието на балканътъ ние намѣрихме студена вода, гдѣто не пропуснѫхме да се спрѣмъ малко повечко, за да утолимъ жаждата си, да оплакнемъ ранитѣ си, да се поомиемъ и поосвѣжимъ. А величественниятъ балканъ стърчѣше надъ насъ, върховетѣ на който се губѣха горѣ въ нощната тъмнина. Единъ тихъ, хладенъ и приятенъ вѣтрецъ подухваше и разнасяше тѫгитѣ ни изъ гѫсталъкътъ по цѣло българско. Раненитѣ, безъ охкания и ахкания, чистѣха ранитѣ си и перѣха омирисалитѣ парцали, а водата завличаше засирената и нечиста кръвь долу по течението си, като бързаше да занесе на измѫчениятъ народъ сърдеченъ поздравъ отъ синоветѣ му, които въ името на народната свобода, сѫ излѣзли да пролѣѭтъ кръвьта си, и да сложѫтъ коститѣ си изъ балканскитѣ урви. Всичко наоколо бѣше тихо и прѣдставляваше, въ нощната тая глухотия, нѣщо тайнствено, небесно. Само дружината бѣше будна, наслаждаваше се на райската тая мѣстность, любуваше се на грандиознитѣ балкански върхове, почиваше спокойно отъ своитѣ досегашни трудове и страдания. Всѣки за себе си мечтаеше и всѣки за себе си прѣкарваше прѣзъ умътъ си станѫлото до тукъ, огледваше настоящето си положение и обсѫждаше бѫдѫщата си участь. Само Хаджията, който носеше нравственната отговорность и честьта на дружината, трѣбваше да мисли за всички ни.

— Не прѣминаватъ тия пущини, Христо, тѣ ще ме уморѫтъ, — казваше тихичко за ранитѣ си Никола Ивановъ, който постоянно бѣше съ менъ и до менъ.

Той бѣше измършавѣлъ вече, ранитѣ му миришеха ужасно и, при нѣманието възможность да се цѣри, участьта му бѣше извѣстна, опрѣдѣлена. Но той бѣше корава натура: нито охкаше, нито се оплакваше нѣкому, нито пакъ искаше да остави дружината.

— Ще вървѭ до послѣдната минута, оставете ме да ви придружѭ до край, отговаряше той на ония отъ другаритѣ, които, отъ състрадание, му прѣдлагаха да остане при нѣкои мандри.

Краката му силни, той ходеше наравно съ здравитѣ. Имаше нужда отъ подкрѣпвание само при прѣминаванието на нѣкои хендеци, рѣки и много стръмни урви, а тая длъжность азъ испълнявахъ още отъ първата битка добросъвѣстно.

Но на това мѣсто неможахме да останемъ дълго врѣме, за туй Хаджията даде заповѣдь да вървимъ. Съ насъ носѣхме и двѣтѣ знамена, разбира се, не развити, понеже сега считахме себе си за разбити. Хаджията, който отъ всички по-добрѣ уцѣняваше загубата на Караджата, не можеше да гледа знамето му, което азъ носѣхъ и което на всички припомнюваше за злата участь на вториятъ войвода (Караджата) и за нашето лошо положение безъ него, когато той можеше да ни бѫде най-полезенъ, когато неговото отсѫтствие бѣше чувствително за цѣлата дружина. За това Хаджията каза да скриемъ Караджовото знаме.

— Сега сме една чета, една участь ни очаква, и за туй нѣма нужда и отъ двѣ знамена.

Слѣдъ тия думи на войводата, азъ расковахъ знамето отъ дървото, послѣдното захвърлихъ на нѣкждѣ, а самото знаме грижливо сгънжхъ и шопнжхъ въ чантата си. По-долу читательтъ ще види, че съ сжщото това знаме азъ поведохъ друга чета и се бихъ съ турцитѣ въ врѣме на сърбско — турската война прѣзъ 1876 година.

Цѣла нощь пжтувахме или по-право се въскачвахме къмь върховетѣ на балканътъ, при все туй пжтуванието не бѣше толкозъ трудно, защото тукъ вече бѣше доста хладно и нѣмаше полската жега, която не ни даваше леко да вървимъ, която ни потеше, уморяваше и задушваше отъ жажда. Вървѣхме цѣла нощь, съ почивание на много мѣста, като търсѣхме за прѣзъ денътъ по-удобни като за насъ хора закрития, които въ сжщото врѣме да ни служжтъ и за скривалище и за позиция въ случай на нужда. А въ балканътъ такива мѣста има въ изобилие. Тукъ вече ние се поокуражихме, защото се намирахме на по-сигурно мѣсто, което съвсѣмъ не благоприятствува за една коя да е потера. Всички прѣимущества бѣха на наша страна, оставяше една единственна грижа — грижата за хлѣбъ, доставянието на който не бѣше съвсемъ лесна работа.

На другиятъ денъ ние почивахме въ една райска планинска мѣстность. И въ балканътъ има такива очарователни и прѣлѣстни мѣста, които е не възможно да се опишжтъ. При видътъ имъ те обзема едно неописуемо чувство на удивление, прѣдъ очитѣ ти стои една природна картина, която по-рано, прѣди да имашъ случая да я съзрѣшъ, неможе и да си я прѣдставишъ. Гледашъ мѣстностьта, но видишъ само нейниятъ очарователенъ общъ изгледъ, а не и нейнитѣ отдѣлни дрѣбни пейзажи, удивлявашъ се на тая хубава и красива природа, въображението ти отъ минута на минута се усилва и те занася малко по-горѣ отъ облацитѣ, гдѣто нѣма човѣшкитѣ грижи и разнородни страдания. И сърдцето ти се стиска нѣкакъ отъ тжга ли, отъ удивление ли или отъ друго нѣкое чувство, което се прѣдставлява неуловимо, непонятно, неясно и неопрѣдѣлено. Още прѣзъ денътъ тръгнжхме да вървимъ къмъ по-непристжпнитѣ мѣста. На едно мѣсто ненадѣйно испрѣчиха се прѣдъ насъ двама селяни българи. Още щомъ ги съгледахме, че иджтъ право при насъ, взехме мѣрки да разгледаме всичко наоколо и да не би тѣ да сж шпиони и слѣдъ тѣхъ да върви потерата. Нѣкои отъ нашитѣ исказаха съмнѣние, да не би да сж помаци, но Хаджията позволи да дойджтъ тѣ при дружината Единиятъ отъ тѣхъ каза, че билъ отъ Ново-село, а другиятъ — отъ друго едно село въ Севлиевско, името на което немогѫ да си припомнѭ сега. Тѣ съобщиха на войводата, че насъ дирѭтъ и че сѫ били готови да се вдигнѫтъ и да ни послѣдватъ. За да се даде рѣшителенъ отговоръ на тия хора, Хаджията постѫпи по конституционно: свика нѣколцина отъ по-първитѣ юнаци, обмислиха и обсѫдиха въпросътъ, и най-сетнѣ рѣшиха, да се каже на двамата, че трѣбва да мируватъ и да не се вдигатъ. По кои съображения се взе подобно рѣшение азъ сега не си спомнямъ, но нѣма много да сбъркамъ ако кажѫ, че най-важно съображение бѣше туй, че нашата дружина бѣше съвършенно поражена и неспособна за по нататъшна борба. Освѣнъ туй ние по-рано бѣхме рѣшили и опрѣдѣлили своята дѣятелность, като бѣхме отсѣкли окончателно, че слѣдъ четвъртата битка ние сме поражени и че не ни оставя, освѣнъ да се спасяваме. Хаджията имъ съобщи рѣшението на дружината и ги распита за околнитѣ мѣстности и за всичко друго, що можеще да ни интересува. Двамата българи оставиха хлѣбътъ, що носѣха съ себе си, размѣниха здравитѣ си цървули, навуща и пр. съ наши испокъсани и испродрани, взеха си сбогом и си отидоха. Азъ и днеска вѣрвамъ, че тия двамина сѫ били истински българи, които сѫ съчуствували на нашето прѣдприятие и сѫ се въодушевлявали отъ сѫщитѣ „народни“ желания и стрѣмления, които и насъ тогава движѣха.

Но скоро балканскитѣ хубости и прѣлѣсти взеха да ни ставатъ омразни — хлѣбъ нѣмахме, пакъ липсата на хлѣбъ бѣше за насъ по-страшна и отъ потера. А намирането на хлѣбъ не бѣше лесна работа, като за насъ хора. На всѣкѫдѣ по пѫтътъ хранѣхме се съ киселецъ и други такива, но това не ни поддържаше. Имахме нужда отъ човѣшка храна, поне отъ хлѣбъ. Почивахме на едно мѣсто, когато стражата улови едно малко овчарче и го дотътри при войводата. Порѫчахме му да каже на баща си зарадъ нашата дружина, като имахме слабостьта да вѣрваме, че всички знаѭтъ за насъ, за нашата цѣль и за свѣтостьта на тая цѣль, като му казахме, че ще му платимъ десеторно да ни донесе хлѣбъ и друго каквото може да има за ядение. Овчарчето се обѣща, а ние пустнѫхме го и то завчазъ станѫ невидимо. Вмѣсто да тръгне нѣкой отъ насъ съ овчарчето и вземе хлѣбъ, ние се довѣрихме на едно дѣте, бащата на което можеше да не повѣрва и по разни причини да хване пѫтътъ на „благоразумието“, отъ колкото да се излага на възможна опасность. Не взехме даже въ съображение и това обстоятелство, че бащата на овчарчето може да се случи нѣкой простъ човѣчецъ, който не ще може да разбере както трѣбва синътъ си, а ще ни вземе за разбойници и ще благодари провидѣнието, за дѣто момчето му се е избавило живо и здраво отъ ръцѣтѣ ни. Имахме още по нѣколко парчета сухари, но никой не смѣеше да прибѣгне къмъ тѣхъ, за да не умира сетнѣ отъ гладъ, а чекаше да прави това, което ще върши цѣлата дружина. Дълго врѣме ние чакахме овчарчето или баща му на опрѣдѣленото мѣсто, но на пусто. Забикаляхме изъ далечъ, услушвахме се никой не се обади и никой не дойде да ни донесе хлѣбъ.

Късно вечерьта ние тръгнѫхме на пѫтъ, като рѣшихме, че напусто ще чакаме бащата на овчарчето. Вървѣхме цѣла нощь все на горѣ и на сутриньта се намѣрихме на единъ величественъ върхъ, при политѣ на който се виждаше селото Дебѣли-Дѣлъ. Щомъ видѣхме селото, цѣлата дружина единогласно рѣши да навлѣземъ въ него и насилствено да вземемъ хлѣбъ и друго каквото намѣримъ и отъ каквото имахме нужда. И нѣмаше другъ пѫтъ, защото нашето сѫществувание бѣше немислимо безъ храна. Отъ друга страна, отъ върхътъ, гдѣто бѣхме, селото ни се виждаше доста близо и по тая причина тръгнѫхме още зараньта всички, заедно съ раненитѣ. Спуснѫхме се надолу отъ върхътъ и съ падания, подлъзгвания и охкания стигнѫхме въ селото едва на пладнѣ. Селенитѣ, добри българи, разбраха ни добрѣ и ни проумѣха хубаво: завчасъ приготвиха всичко и сѣднѫхме да ядемъ. Нѣмаше нужда отъ хрѣнъ и други прѣдговори за добра охота — одавна ни се бѣше отворилъ апетитътъ и ние не ядѣхме, а гълтахме. Разбира се, че вънъ отъ селото оставихме стража за всѣки случай. Въ тая стража попаднѫхъ и азъ. Скоро слѣдъ туй нагърбихме хлѣбътъ, други госби и разни прѣдмети, отъ каквото имахме нужда и отново се опѫтихме за насрѣщниятъ върхъ съ двама селяни отъ селото, които нарочно взехме съ себе си до като изминемъ селото и хванемъ гората. Но ние не отивахме по пѫтътъ, по който тръгвахме съ селянитѣ; щомъ пуснемъ селянитѣ да се върнѫтъ назадъ, ние веднага възвивахме на съвсѣмъ противоположна страна, за да изгубимъ дирята, та въ случай ако селянитѣ бѫдѫтъ принудени да кажѫтъ га кѫдѣ сме тръгнѫли, турцитѣ да ни дирѭтъ тамъ, гдѣто ни нѣма. Това тъй вършѣхме на всѣкѫдѣ, когато срѣщахме хора или отивахме и минавахме прѣзъ нѣкое село. Слѣдъ нѣколко часа пѫтъ, трѣбваше да си отпочинемъ. Избра се мѣстото и цѣлата дружина се прострѣ на земята, като поставихме и неизбѣжната стража. Още не бѣхме сѣднѫли добрѣ, когато стражата ни съобщи, че се показала потерата. Веднага се дигнѫхме отъ тамъ, шавнѫхме въ гѫстата гора и се скрихме отъ потерата, която неможа и да ни види. Но това бѣше достатъчно за да знаемъ, че властьта продължава да ни дири и прѣслѣдва. Изъ гѫстата и непроходяща гора вървѣхме безъ пѫтъ, разбира се, и понеже ни хванѫ дъждъ, та се измокрихме и истудихме, спрѣхме се на едно по-затулено мѣсто, гдѣто запалихме огънъ, за да се посгрѣемъ, по-стоплимъ и изсушимъ. Слѣдъ нѣколко часа трима селени се показаха и момчетата веднага ги заградиха и спрѣха. Тѣ уплашено обясниха отъ кѫдѣ дохаждатъ и за гдѣ отиватъ, но ние прибързахме да имъ се обадимъ кои сме и що сме, а това ги успоки, та свободно подиръ отговаряха на всички наши въпроси. Спорѣдъ тѣхнитѣ обяснеиия Габрово се било намѣрвало нѣколко часа далѣчъ отъ това мѣсто. Ние поехме пѫтътъ, който водѣше къмъ Казанлъшкитѣ планини. Незнаѭ колко врѣме ходихме, когато дойдохме до едно мѣсто, което отъ всички четири страни бѣше планини, а въ срѣдата течеше шумно и лудо една рѣкичка. Глухотия и самотия ужасна, но за насъ то бѣше една прѣлестна градина, за туй рѣшихме тукъ да се спрѣмъ и починемъ. За единъ мигъ всички ние се пахвъргахме край рѣкичката: едни да се миѭтъ, други да си чистѭтъ равитѣ, трети да перѫтъ парцали и пр.

Незнаѭ колко врѣме почивахме въ тая долина, когато стражата бѣше хванѫла единъ българинъ, колибаръ, доста младъ человѣкъ, който идеше отъ долу по рѣката. Той ни расправи, че потерата продължава да ни прѣслѣдва, че трѣбва винаги да сме на щрекъ и готови да я посрѣщнемъ. Той не скри отъ насъ, че въ колебата му се намира едно друго за ядение, приготвено за потерата. Ние това и чакахме. нѣколцина отъ нашитѣ юнаци отидоха на колибата, прибраха всичката приготвена за турцитѣ храна и се гостихме хубаво.

Отъ колибарътъ взехме нужднитѣ свѣдения за мѣстностьта и се опжтихме по онова направление, което той ни посочи, но скоро възвихме назадъ и отидохме къмъ Казанлъшкитѣ мандри, за да се скриемъ отъ потерата, която сновеше вече и по върховетѣ.

И тръгнжхме тутакси. Вървѣхме къмъ това направление и едва на другиятъ денъ зараньта стигнжхме на едно мѣсто, гдѣто намѣрихме една мандра. Овчаритѣ, българи, които пасеха беглишки овци, се оказаха добри хора, приеха ни любезно и припнжха да ни услужжтъ и нахранжтъ съ „каквото далъ Господъ“, а Господъ бѣше далъ мѣсо, хлѣбъ, млѣко и сирене. Нощьта прѣкарахме около тая мандра и незнаехме какъ да поблагодаримъ за гостоприемството на добритѣ овчари, които ни дадоха много нужднн намъ свѣдения за потерата, та видѣхме, че на това мѣсто нѣма да се спрѣме за по-дълго, а ще трѣбва да вървимъ на по-безопасни мѣста. За туй рѣшихме да се върнемъ отново назадъ къмъ Шипка и тръгнжхме. Прѣди това бай Хаджията рѣши да остави тукъ брата си Тодоръ, който бѣше раненъ опасно и не само не можеше да ходи, но вече бѣше принуденъ да ни остави. Той не можеше вече да живѣе повече отъ единъ-два дена още. Хаджията се прости съ брата си и това прощавание бѣше твърдѣ трогателно. Ужасна сцѣна! Да оставишъ родниятъ си братъ и да знаешъ, че той ще умира слѣдъ денъ-два! Ние неможехме да гледаме. Освѣнъ Тодора, отъ тамъ изгубихме и Ачо отъ Сопотъ; той ни остави нарочно, защото Сопотъ бѣше близо. Съ него отпослѣ се намѣрихъ въ мушията на Стефанъ Беронъ на Молдова, Румжния, та другарувахме нѣколко години. Вървѣхме цѣлъ денъ, като почивахме и спахме на много мѣста и прѣзъ нощьта излѣзохме на едно мѣсто, което не бѣше твърдѣ далечъ — Шипка бѣше на нѣколко часа растояние. На зараньта стигнжхме на други едни мандри, гдѣто се сдобихме съ малко храна и слѣдъ малко почивка тръгнжхме пакъ, защото това мѣсто бѣше свърталище на потерата, т. е., послѣдната тамъ се прибираше да спи. Прѣзъ нощьта вървѣхме все къмъ Шипка, като се отбивахме на много мѣста за почивка. На другиятъ денъ почивахме цѣлъ денъ на едно мѣсто, гдѣто по-рано бѣхме видѣли да мине потерата. Това правѣхме нарочно, защото щомъ е минжла веднъжъ потерата мѣстото се считаше за безопасно и ние почивахме спокойно. И това направихме нѣколко пѫти и никакъ не се излъгвахме. Вечерьта трѣбваше да тръгнемъ пакъ да вървимъ, но прѣди да потеглимъ за напрѣдъ, ние рѣшихме, че трѣбва да се сдобиемъ съ хлѣбъ, защото бѣхме отново огладнѣли и за толкова мнозина, гдѣто бѣхме, по мандритѣ (ходихме още на много мандри) едва успѣхме да се наядемъ ведпъжъ, а не и да помъкнемъ хлѣбъ въ резерва съ себе си. Освѣнъ туй при тоя чистъ въздухъ и студеня вода ядехме безобразно много.

По едно врѣме въ нашата дружина се яви едно недоразумѣние, едно несъгласие. Димитръ Зааралията възразяваше сърдито на Хаджията, за дѣто не билъ избралъ добръ пѫтъ и въобще, за дѣто не сме били тръгнѫли по направление къмъ Сливенъ. Слѣдъ нашето поражение всѣкакви кавги и недоразумения можеха да се явѫтъ. И чудното е, че минѫхме само съ едно спрѣчкване. Хаджията се мѫчеше да се обясни тихичко съ Зааралията, който бѣше единъ отъ рѣшителнитѣ юнаци, и който водѣше дружината напрѣдъ, като се ръководѣше по звѣздитѣ, но като видѣ, че не ще може, забѣлѣжи му, че той, както всички други, трѣбва да се покорява. Зааралията захванѫ още по-ядосано да възрязява и да укорява Хаджията, че мѣстото не било добро, че щѣли да ни избиѭтъ, че трѣбвало да се обмисли по-добрѣ по-понататъшното наше положение. Хаджията се указа въ тоя случай твърдѣ мекъ человѣкъ, какъвто си бѣше и въ дѣйствителность. Да бѣше Караджата, кое съ убѣдителни думи, кое съ авторитета, що имаше между момчегата, като юнакъ и опитенъ въ работата, можеше да прѣдварди всѣкакво разногласие въ четата, защото туй разногласие можеше да я съсипе окончателно. Всички други момчета слушахме разговоритѣ и гледахме тая неприятна сцена.

— Що се сърдишъ бе, Димитре, се обади Божилъ отъ Ломъ, — не се ли клѣхме да умрѣмъ? Не е ли се едно, гдѣто и да ни завари смъртьта? Като си искалъ да живѣешъ и рахатувашъ, да си сѣдѣлъ у дома си.

— Прѣстапи да бъбришъ, защото краятъ нѣма да бѫде добръ, прибави Спиро Георгевъ.

Божилъ и Спиро бѣха такива юнаци, които не си поплюваха на рѫцѣтѣ, та Зааралията млъкнѫ; съ това инцидента се счете за окончателно свършенъ и ние тръгнѫхме.

Нощьта бѣше доста тъмна. Бѣше се заоблачило отъ всѣкждѣ и съ това вървението ни се затрудняваше още повече. Но скоро загазихме изъ единъ гористъ едъръ гжсталакъ, та тъмнината станж още по-непроницаема. По едно врѣме рѣшихме да се спрѣмъ и отпочинемъ. Гледаме — нѣма всичкитѣ момчета. Почакахме малко, повърнжхме се малко назадъ, подсвирнжхме съ уста, но никой не се обади. Изгубенитѣ бѣха всичко 14 души, между които имаше и ранени. Въ числото на изгубенитѣ влизаше и Заралията. Дали въ нощната тая тъмнина тия наши другари се изгубиха изъ гжстата гора, та тръгнжха неволно по друго направление, или пакъ Заралията ги бѣ помамилъ вслѣдствие спрѣчкването му съ войводата и се рѣшилъ да тръгне на другадѣ и на свой рискъ, — това немогж да утвърдж положително. Тогава обаче взехме за вѣрно второто прѣдложение и безъ да чакаме повече отъ 5 — 10 минути изгубенитѣ, тръгнжхме безъ тѣхъ. Ние останжхме, значи, тогава всичко 44 души. Тръгнжхме, но гладътъ, тоя втори нашъ мжчитель, не ни оставаше на мира. Нѣкои отъ момчетата посѣгнжха на послѣднитѣ си сухари — толкозъ неможеха да удържжтъ.

— Да става каквото ще — отговаряха тѣ, когато други, по-търпѣливи и по-поносливи, имъ бѣлѣжеха да не бързатъ съ сухаритѣ си, защото послѣ работата ще е опасна.

И нѣмаше какво да се прави. При такъвъ чистъ въздухъ и студена вода, при толкозъ скитания и непрѣстанно ходение трѣбваше слѣдъ насъ да върви едно цѣло интендантство, за да можеше да избѣгнемъ гладуванието. На другия денъ почивахме въ гората. При вечерь азъ, съ още единадесетъ други момчета, бѣхъ авангвардъ. Слѣдъ полунощь бѣше, когато ненадѣйно връхлѣтихме на една мандра. Свѣтнаха ни очитѣ, като на вълци. Момоментално и безъ много прѣдпазвания намѣрихме овчаритѣ, които не считаха за нуждно да се крижтъ отъ насъ и дадохме заповѣдъ да се приготви ядение за цѣлата ни дружина. Овчаритѣ съ готовность станжха и взеха да изрѣждатъ, какво иматъ и какво може да се приготви. Прѣдъ очитѣ ни се испрѣчи кисело млѣко и цѣлиятъ авангвардъ, грабнж хлѣбъ и за една секунда очистихме киселото млѣко. Знаехме всинца правилото, че каквото и да се намѣри за ядение, колкото малко и да е то, трѣбва да се запази и раздѣли еднакво на цѣлата чета, но нашиятъ вълчи гладъ ни накара да нарушимъ съзнателно това правило и да заслужимъ укоритѣ на другаритѣ си и войводата. Скоро слѣдъ това пристигнѫ войводата съ другитѣ момчета и щомъ видѣ, че сме изяли киселото млѣко, кипнѫ и се разсърди ужасно. Никогажъ не съмъ видѣлъ Хаджията сърдитъ, но тоя пѫтъ той бѣше неукротимо разсърденъ, че ни надума и испсу улично. Той имаше право, защото еднакво трѣбваше да се грижи за всички и нѣмаше защо на насъ да прави снисхождение и прѣдпочтение, когато при туй всички еднакво гладувахме. Като изядохме млѣкото и хлѣбътъ дружината трѣбваше да чака да се приготви нѣщо за ядение, защото готовото ние изядохме. Но незнаѭ, да ли и ние бѣхме виновати: останѫли безъ хлѣбъ повече отъ тридесетъ часа, при туй непрѣстанно пѫтувание, ни бѣхме изгладнѣли до неописуема степень. Както и да било, Хаджията веднага се распореди да се турне намѣреното прѣсно млѣко въ единъ казанъ, да се тури въ него брашно, което намѣрихме въ мандрата и по такъвъ начинъ да се приготви ядение за дружината — нѣщо като каша. Нѣкои отъ насъ, виноватитѣ, отидоха да пазѭтъ стража, а други кладѣхме и подпалвахме огънътъ, за да втаса госбата по-скоро. Осъмна вече хубаво, когато нашитѣ другари се нагълтаха добрѣ отъ направената каша и понеже тамъ неможехме да останемъ и овчаритѣ не ни сплашиха съ потерата, взехме едного отъ тѣхъ съ себе си, да му кажемъ гдѣ именно ще се спрѣмъ, за да ни донесѫтъ пакъ храна за обѣдъ, каквото бѣхме вече порѫчали и можехме да чакаме. Но защото на мандрата нѣмаше достатъчно храна, а можеха да приготвятъ само месо, за туй рѣши войводата да се пратѭтъ двама за хлѣбъ въ Шипка, понеже бѣше близо. Христо Николовъ и Стефанъ Шипканлийчето, родомъ отъ Шипка, които познавахѫ добрѣ мѣстностьта, се съгласихѫ да отидѫтъ въ селото и се врѣкохѫ да донесѫтъ повече хлѣбъ на опрѣдѣленото мѣсто, гдѣто щѣхме да отидемъ до тѣхното завръщание. Тѣ отидоха наистина, като си взеха сбогумъ отъ насъ, но и не се върнѫха вече. Мѣстностьта, която избрахме за почивка, се казва Бузлуджа на Шипченски Проходъ. Овчарътъ се върнѫ назадъ, а момчетата, слѣдъ като се постави отъ всички четири страни стража, понеже мѣстото не бѣше толкозъ удобно, гората бѣше тукъ сѣчена, рѣдка и тукъ тамъ имаше дебѣли дървета, налягаха да почиватъ.

Азъ бѣхъ, заедно съ други нѣколцина, стража на една страна. По едно врѣме забѣлѣзваме движение отъ потерата. Бѣше около пладнѣ. Мнозина отъ стражата припнѫхме къмъ дружината, да обадимъ на войводата, за да се вземѫтъ мѣрки за отбрана, но какво да видимъ: цѣлата дружина заспала дълбоко. Развикахме се, дигнѫ се Хаджията и като му съобщихме, че потерата настѫпва къмъ насъ, и той почнѫ да вика съ насъ, като луди, но момчетата не могѫтъ да станѫтъ. Дигнѫтъ глава слѣдъ нашия викъ и пакъ паднѫтъ, като пияни. Найсетнѣ, кое съ мушкание, кое съ викание, тѣ се събудиха, но се изгуби за това повѣче отъ единъ часъ врѣме. Приближи потерата. Понеже нѣмаше врѣме да шавнемъ на другадѣ и да изберемъ по-добро мѣсто, ние рѣшихме тамъ да се укрѣпимъ и още сънливи се приготвихме за бой. Шестъ деня ходихме относително свободно изъ балканътъ, но седмиятъ денъ изглеждаше печаленъ. Турцитѣ бѣха успѣли да ни обкружѫтъ вече отъ всички четири страни и нашето положение бѣше вече критическо. Това нѣщо усѣщахме всички, но нѣмаше какъ да си помогнемъ. Оставяше да се надѣваме на войводата, който тичаше като изгубенъ да ни нарежда на опрѣделени мѣста и да ни дава наставления за юнашко държение. Врѣмето, като нарочно, отъ вчера насамъ не бѣше толкозъ добро. Черни и мрачни облаци стоеха надъ главитѣ ни и обѣщаваха дъждъ силенъ, пороенъ. Турцитѣ яросно ни нападнѫха. Тѣ бѣха редовна войска и башибозуци въ голѣмо количество. Куршуми полѣтѣха върху насъ отъ всички четири страни и отъ нашитѣ зеха да падатъ като окапали круши. И ние стрѣляхме, но на кѫдѣ по-напрѣдъ. Наистина, ние бѣхме раздѣлени на групи и при закрития, каквито имаше и които успѣхме и съобразихме да завземемъ, стрѣляхме очаянно. Падаха и отъ неприятельтъ, но нашитѣ редове взеха неочакванно скоро да редчѣжтъ, а турцитѣ вървжтъ отъ всички страни право срѣщу насъ и, както се виждаше, яката ни държѣха въ своето коло и имаха намѣрение окончателно да свършѫтъ съ насъ. Немогѫ да опрѣдѣлѫ сега, колко врѣме трая сражението, когато неприятельтъ се доближи на стотина разкрачи до насъ и му оставяше да прострѣ рѫка и да ни хване. Ние всички стрѣляхме безъ почивка; турцитѣ сѫщо. Още единъ – два залпа и три четвърти отъ нашитѣ момчета бѣха избити. Тогава едно отдѣление солдати, удари на юрушъ и нападнѫ първо онова мѣсто, гдѣто се намираше войводата. Хаджията съ револверътъ въ рѫка се защищава, но паднѫ убитъ. Другитѣ турци послѣдваха примѣрътъ на редовната войска, нападнѫха очаянно другитѣ наши групи. Едно отдѣление башибозуци идеше право къмъ насъ. Ние се приготвихме, но не знаѭ по чие прѣдложение, още прѣди башибозуцитѣ да направѭтъ нѣколко крачки, рѣшихме да станемъ и ние първи да нападнемъ неприятельтъ, който идеше върху насъ. Това прѣдложение се направи и веднага се прие. Не само се прие, ами за единъ мигъ като прободени скокнѫхме отъ позициитѣ си, гръмнѫхме срѣщу башибозуцитѣ и спуснѫхме се върху тѣхъ, за да си пробиемъ пѫтъ и да избѣгнемъ отъ тая печална за насъ обсада. Бѣхме 13 души. Още прѣди да скокнемъ, ранениятъ Никола Ивановъ, който всѣкога бѣше съ менъ, като видѣ нашето рѣшение и като имаше прѣдъ своето немощно положение, обърнѫ се къмъ менъ, изгледа ме умилително и съ единъ тѫжовенъ, скърбенъ и пъленъ съ отчаяние гласъ ми каза:

— Христо, оставашъ ли ме вече? Молѭ те, помогни ми и тоя пѫтъ.

— Върви съ насъ, казахъ му азъ; ако не щешъ, Богъ да ти помогне — и тръгнѫхме срѣщу башибозуцитѣ,

Щомъ испразнихме пушкитѣ си и тичешкомъ, но разярено се хвърлихми върху нападателитѣ, послѣднитѣ тоже изгърмѣха върху насъ и мнозина отъ другаритѣ ни паднѫха така геройски. Ние ги отминѫхме и моментално се намѣрихме въ редоветѣ на своитѣ нападатели, които не сполучиха да гръмнѫтъ втори пѫтъ, пакъ и неможеха да гърмѭтъ, защото щѣха да избиѭтъ редовната войска, която се намѣрваше на срѣщу имъ, а се пръснѫха на една страна, направиха ни пѫтъ и ние се промъкнѫхме. Още когато доближавахме до тѣхъ, чувахме да се вика „не дѣйте стрѣля, недѣйте стрѣля, дайте имъ пѫтъ“, казано на турски, вѣроятно отъ началникътъ на потерата. Той имаше право, защото щомъ се доближихме до тѣхъ, тѣхнитѣ куршуми можѣха да убиѭтъ други турци отъ това потераджийско каре. Слѣдъ като минѫхме низъ редоветѣ на потерата, прѣдъ насъ се изпрѣчи една долчинка, слѣзохме по нея и хванѫхме малъкъ единъ гѫсталакъ. Потерата изгърмя още веднажъ слѣдъ насъ, но ние бѣхме отминѫли доста далечъ и не можа да убие нѣкого отъ насъ. Послѣ, долината бѣше така расположена, та щомъ ги отминѫхме на 2—3 разкрача, спуснѫхме се на долу, прѣхвърлихме една висина и се изгубихме отъ прѣдъ очитѣ имъ. За да би могли да грѫмнѫтъ втори пѫтъ подиръ насъ, турцитѣ трѣбваше да развалѭтъ карето и да ни погнѫтъ, а това не можѣха да направѭтъ, защото искаха да ограбѭтъ и довършѭтъ другаритѣ ни. Насъ ни оставиха.

Бѣгаме съ ужасна бързина и кѫдѣто върви първиятъ, тамъ припкатъ и другитѣ. Но като се поспрѣхме малко на едно мѣсто, виждаме, че тримата отъ насъ сме ранени: Пенчо Стояновъ една рана въ дебѣлинитѣ, азъ ударенъ съ два куршума въ дѣсниятъ кракъ къмъ краятъ, а Андрей Марковъ една дълбока рана въ гѫрдитѣ. Не бѣше раненъ само Илия Николовъ. Но опасна бѣше само раната на Андрея и когато се спрѣхме, това направихме повече за него, защото той не можеше да ни стигне, мѫчеше го раната и бѣше останѫлъ твърдѣ назадъ. Спирането ни бѣше за една минута и слѣдъ туй отново потѣглихме. Вървимъ ние на нѣкѫдѣ, но безъ да знаемъ на кѫдѣ. Бѣше вече късно и скоро щѣше да падне мракъ. По едно врѣме излѣзохме на една височинка, отъ кѫдѣто съгледахме татъкъ на долу едно село, и понеже бѣхме гладни, прѣбити отъ уморявание и главно ранени, рѣшихме да отидемъ въ селото и тамъ вече каквото даде Господъ — селото трѣбва да е българско, ще раскажемъ халътъ си, добритѣ хора ще ни нахранѭтъ, ще ни напоѭтъ, а най важното ще прѣвържимъ ранитѣ си съ нѣкакъвъ цѣръ и слѣдъ туй ще хванемъ отново гората. Вървимъ ние право въ селото, безъ да му мислимъ повече, като че сѫ ни калесали, като че въ селото само зарадъ насъ мислѭтъ и насъ чакатъ. Пакъ и нѣмаше какво друго да правимъ. Въ това врѣме съглеждаме единъ человѣкъ, въ селски дрѣхи облѣченъ, право къмъ насъ върви. Той ни видѣ само тогава, когато се намираше между четири пушки, готови да му смачкатъ главата. Уплаши се, но спрѣ и ни позна какви сме хора веднага.

— Отъ тукъ бѣгайте, каза селянинътъ, като посочи съ рѫка на една страна, защото това село е турско, а низамитѣ ви гонѭтъ и ще ви избиѭтъ.

Селото, което видѣхме и кѫдѣто искахме да отидемъ, се казвало Мѫглишъ. Много селяни отъ околнитѣ села, спорѣдъ расказътъ на селянинътъ, щомъ чули да се грѫми толкозъ много, припнѫли да видѭтъ какво е туй и изъ козитѣ планински пѫтеки, които на тѣхъ сѫ доста извѣстни, тръгнѫли и отдалечъ гледали сражението. Мислили сѫ тѣ да видѭтъ поражението на турцитѣ и макаръ ненадѣйно нападнѫти, тѣ въ душата си вѣрвали, че ние ще надвиемъ или поне ще избѣгнемъ сполучливо поражението. По ония врѣмена единъ хѫшъ струваше повече отъ сто турци, единъ български народенъ человѣкъ бѣше по-юнакъ отъ Голията. Но щомъ видѣли, че безбройната турска згань ще надвие, че отъ нашата страна падатъ повече, тѣ свили мълчаливо вратъ и хванѫли тѣснитѣ пѫтеки да се върнѫтъ у дома и да не ставатъ неканени свидѣтели на тая грозна сцена — на нашето пълно поражение, което е било въ сѫщото врѣме поражение на всички българи.

Слѣдъ туй, като взехме отъ селянинътъ нѣкои и други указания, за мѣстностьта и ближнитѣ села, минѫхме къмъ страната, гдѣто бѣше турската войска, възвихме малко и хванѫхме височинитѣ къмъ „Св. Никола“. Слѣдъ едно около получасово бѣгание, ние се спрѣхме въ единъ гѫсталакъ, да си отпочинемъ малко, да прѣвържемъ ранитѣ си, да се посъвѣтваме и да рѣшимъ какво трѣбва да правимъ и въобще да опрѣдѣлимъ нашето бѫдѫще положение. Тутакси взе да се свѣтка, загърмя, затрѣщя и облацитѣ, които цѣлъ денъ висѣха надъ главитѣ на дружината, като зли прокобници на участьта ѝ, изсипаха се въ едъръ балкански дъждъ. Заедно съ дъждътъ силенъ вѣтъръ запищя и гласътъ му грозно се разнасяше изъ гората. Слѣдъ десетина минути отъ дъждовната вода се образова порой, който слизаше отъ горѣ, отъ върхътъ на гората, съ такава бързина, щото ние бѣхме принудени да се приберемъ при едни вѣковни дървета и да се държимъ, за да ни не отвлече. А вѣтърътъ надъ главитѣ ни прави опустошения: по-слабитѣ клонье чупи и хвърля върху насъ. Ние, сгушени и свити на двѣ, държимъ се яката и понасяма търпѣливо тая стихийна неприятность, която бѣше нищо слѣдъ едно такъво поражение на нашата чета. Понеже имахме кѫсички мушами, ние не се измокрихме освѣнъ краката, но вѣтърътъ пронизваше ни убийственно. При все това ние благодарихме на дъждътъ и вѣтърътъ за нашето спасение, защото тоя дъждъ измокри и истуди потерата, която, очевидно принудена отъ това, гледахме я да слиза на долу и да се връща подъ покривъ; тя се задоволи значи съ даденитѣ ни жертви, а насъ остави на мира за сега. Това разбрахме доста добрѣ и се ползувахме отъ случаятъ да пообмислимъ какво ни прѣдстои да направимъ, за да се спасимъ и избавимъ живи.

Кой ни прѣдаде, какъ станѫ всичко това, та ни избиха така ненадѣйно, защо бѣхме заспали така дълбоко, да ли всичко, що ядохме на послѣднитѣ мандри, не бѣше нарочно размѣсено съ упоителни и отровни медикаменти, да ли мнимитѣ овчари не бѣха прѣоблѣчени турци — такива и на тѣхъ подобни въпроси си задавахме единъ на други, безъ да можемъ обаче да си отговоримъ или да прѣдположимъ нѣкой по-вѣроятенъ и по правдоподобенъ отговоръ. Отъ 13 души, що бѣхме тръгнѫли отъ позициитѣ противъ башибозуцитѣ, бѣхме останѫли още четирма, които отчаянно се държехме за дърветата и така противостояхме на силниятъ устрѣмъ на пороятъ и вѣтърътъ. Военна трѫба засвири и ние продължавахме да слѣдимъ какъ потерата се прибира и смича на долу, да занесе нашето поражение и избивание, да събере лаври, бакшиши и възхваления, и да прѣдстави главитѣ на всичкитѣ наши убити другари. Когато избавенитѣ тръгнѫхме да се спасяваме по гори и планини, добритѣ българи, които ни услужваха, храниха и пазиха, казваха и увѣряваха ни, че овчаритѣ на послѣднитѣ мандри, гдѣто яде послѣденъ пѫть цѣлата дружина, трѣбва сигурно да сѫ били прѣоблѣчени помаци, поставени нарочно отъ властьта, и че тѣ трѣбва да сѫ турили, по порѫка на послѣднята, афионъ или друго нѣщо подобно въ брашното или млѣкото, прѣдназначено нарочно зарадъ насъ. Азъ и сега вѣрвамъ, че туй дѣло е било на турската власть, защото нищо друго не можеше да ни накара да заспимъ, като заклани, сънъ дълбокъ, мъртвешки.

Слѣдъ поражението.

Нещастната смърть на Андрѣя. — Въ стругарницата. — Изъ Габровскитѣ планини, а сетнѣ неканени гости въ Габрово. — Прѣдателството на единъ Хаджия. — Цѣната на едно издрънкване. — При кюмурджийницата. — Добриятъ старецъ и неговитѣ раскази — Излишно недовѣрие. — При една мандра хора отъ нашата черга. — Нашето повторно рѣшение.

Но стихийната страхотия, балканската тая буря, потрѣбностьта всѣки внимателно и яката да се държи, за да не бѫде завлѣченъ нѣгдѣ по́врага отъ силниятъ вѣтъръ и безумниятъ порой — всичко това ни накара да спрѣмъ тихиятъ разговоръ и да се оставимъ въ пълна неизвѣстность до тогава, до когато бѫде възможно да се пѫтува. Не помнѭ сега колко врѣме стояхме въ такъво положение, когато прѣстанѫ да вали и казахме да тръгнемъ на нѣкѫдѣ Азъ първи станѫхъ, опитахъ се да вървѭ, но кракътъ ме боли ужасно. Стана Пенчо, сѫщо и Илия, и почнѫхме да се стѣгаме за пѫтъ. Виждаме Андрѣя — той стои на първото си мѣсто и отчаяно още се държи за дървото, макаръ бурята да бѣше отъ одавна прѣстанѫла. Извикахъ му полегичка, но се не обади.

— Андрѣй бе, Андрѣй; ставай да вървимъ вече, че ще истинемъ и помръзнемъ.

Но той не мръдва. Нѣкакъ уплашено се погледнѫхме трима та и припнѫхме къмъ Андрѣя. Хванѫхме го, откопчахме му рѫцѣтѣ отъ дървото и го пострѣхме на земята. Читательтъ разбира вече, че Андрѣй не бѣше вече между живитѣ. Устата му нѣмѣеха, но раната, която носѣше на грѫдитѣ си, говорѣше краснорѣчиво за услугата, която съ своята смърть принасяше на отечеството. Сега си обяснихме ние защо той все мълчеше. Щомъ сѣднѫлъ до дървото, хванжлъ се за него добрѣ, но кръвьта му истекла и той . . . той умрѣ за отечеството. Не чухме нито да изохка, нито да поиска нѣщо, нито пакъ да се оплаче — такива бѣха героитѣ патриоти отъ оная епоха. Ние останжхме покъртени на мѣстото нѣколко минути и мълчаливо гледахме нашиятъ другаръ, който така тихо и безшумно ни остави. Той си бѣше испълнилъ дългътъ и почиваше спокойно. Взехме баргътъ му, сухаритѣ, пушката и други негови прѣдмети, които не му бѣха вече потрѣбни, но отъ които ние имахме нужда, и тръгнжхме, а заедно съ това забравихме и Андрѣя, когото оставихме на горскитѣ звѣрове и нощнитѣ самодиви, да изѣджтъ тѣлото му и да разнесжтъ духътъ му.

Турската войска, подъ гласътъ на военната музика, отиваше къмъ Шипка. Прѣзъ нощьта ние се упжтихме по направление къмъ Габровскиятъ манастиръ, заминжхме възъ другата страна на планината и стигнжхме на близо тамъ въ една стругарница. Влѣзохме вжтрѣ, единъ добъръ българинъ ни посрѣщнж братски, обадихме му се, а той ни нахрани хубаво, изсушихме се, прѣвързахме ранитѣ си и понеже въ стругарницата имаше добри и удобни скривалища, съ позволението на ступанинътъ, рѣшихме да прѣкараме тая нощь подъ покривъ. Пакъ Пенчо и азъ не можахме да вървимъ отъ ранитѣ, които трѣбваше да се лѣкуватъ, за да не гангренасятъ. На сутреньта рано шавнжхме въ планината, но защото имаше силна потера и трѣбваше на всѣки раскрачъ да се излагаме на смърть, рѣшихме да се върнемъ пакъ въ стругарницата и по тоя начинъ да позаплѣтемъ дирята. Скрихме се отново въ стругарницата. Не се минж дълго врѣме и потерата пристигнж слѣдъ насъ, влѣзнж въ сжщата сграда, гдѣто бѣхме се скрили, захванж да яде, пие и пѣе, а ние се потавахме въ скривалищата си. Можеше ли да вѣрва потерата, или даже да подозира, че бунтовницитѣ, които гонеше толкозъ старателно, се намиратъ надъ главата ѝ. Ние се потаваме въ дупкитѣ, слушаме разговорътъ на потерата и стоимъ на щрекъ за всѣки случай. Щомъ се махнж потерата, слѣдъ нея излѣзохме и ние и се упжтихме за къмъ Габровскиятъ манастиръ, като взехме достатъчно хлѣбъ съ себе си. Стигнжхме много близо до манастирътъ, но не смѣехме да влѣзнемъ, защото забѣлѣзахме необикновенно движение на около му; вѣроятно друга потера бѣ окупирала манастирътъ, както ни увѣряваше по-рано българинътъ въ стругарницата. Понеже неможахме да вървимъ отъ болки Пенчо и азъ, десетина дни прѣсѣдѣхме изъ Габровскитѣ планини, до като заздравѣѭтъ ранитѣ ни, като се хранехме съ „каквото далъ Господъ“ въ планината (киселецъ и други такива) и като економисвахме сухаритѣ си. Какъ сме прѣкарали тия десетина дни — азъ самъ сега немогѫ да опишѫ. Крихме се въ мечи дупки и гладувахме на вересия.

Но трѣбваше вече да намѣримъ хлѣбъ, па ако ще би и за голѣма цѣна. Затова единъ денъ тръгнѫхме и право за Габрово. „Не го приематъ въ село, а той пита за поповата кѫща“. Такава бѣше и нашата работа: балканътъ не ни събира, пакъ сме тръгнѫли да идемъ въ градъ. Алисъ — тръгнѫла лисица на пазаръ. Колкото необмисленно и глупаво да изглежда сега това наше рѣшение и желание, но то бѣше оправдано отъ обстоятелствата. Въ Габровскиятъ манастиръ не бѣше възможно да се иде, въ стругачницата неможеше да се върнемъ, потерата остървенено ни дири, на всѣки раскрачъ рискуваме да станемъ жертва, а пакъ гладътъ не знае никакъвъ прѣдѣлъ, не приема никакви извинения, той е неумолимъ, неукротимъ, дивъ звѣръ — той е изворъ на много злини, на много нещастия. Его че единственията исходъ изъ това положение бѣше рискътъ къмъ Габрово.

Единъ денъ по мръкнѫло слѣзохме и тримата къмъ Габрово и, безъ да му мислимъ много, влѣзохме въ първата сламеница (кѫща), която се испрѣчи прѣдъ насъ и която бѣше най-крайната кѫща въ тоя градецъ. Домовладиката, съжалявамъ гдѣто не помнѭ името му, стрѣснѫ се като ни видѣ, по щомъ се обяснихме кои сме и какви сме, той се поуспокои и ни каза да се расположимъ и небоимъ.

— Расположете се като у дома си, казваше той, тукъ нѣма кой да ви дири, пакъ и за туй оставете азъ да помислѭ.

Ние се прѣдадохме веднага на спокойствие, като чухме сериознитѣ увѣщания и увѣрения да се не боимъ и че не сме попаднѫли въ лоша кѫща. Отъ само себе си се разбира, че първото нѣщо, което поискахме, щомъ влѣзохме въ бѣдната кѫща, бѣше хлѣбътъ. Домовладиката се оказа дѣйствително добръ българинъ — патриотъ. Той правялъ абаджилѫкъ въ Брусса. Прие ни той братски въ кѫщата си, на софрата му се хранѣхме заедно съ него и домочадието му, съ една речь прѣкарахме нѣколко дена като свадбари или царски пратеници. Той ни запозна още на вториятъ денъ съ други негови приятели, добри патриоти, които тоже принасяха по нѣщо за ядение, разумѣва се, тайно. Слѣдъ като си отпочинахме добрѣ и се нахранихме още по-добрѣ, ние рѣшихме, че трѣбва да напуснемъ кѫщата на гостолюбивиятъ нашъ Габровчанинъ, да го избавимъ отъ възможна и очевидна опасность, и да се прѣдадемъ отново на гладъ и лишения. Кракътъ ми още не бѣше оздравѣлъ, но можехъ вече по свободно да ходѫ. Помежду си и тримата опрѣдѣлихме и рѣшихме, че трѣбва да правиме и да струваме, но да се доберемъ до Рила, а отъ тамъ къмъ св. Гора да диримъ спасение. Мѫчното бѣше за насъ тогава да дойдемъ къмъ Казанлѫшко, а отъ тамъ на татъкъ мѣстата ни сѫ познати, ще съумѣемъ и да се затулимъ, и храна да си намѣримъ и, въобще, положението ни щѣше да се подобри. Освѣнъ туй въ Рила имахме дѣда Данаила, който мислѣхме си, ще ни приеме съ отворени обятия, ще ни испроводи безопасно къмъ Св. Гора, а отъ тамъ работата се улѣснява. Дадохме си клѣтва, че и тримата ще вървиме до край заедно, нѣма да се дѣлимъ. Отъ като ни дадоха добритѣ Габровчани царвули, хлѣбъ и други прѣдмети, отъ каквито имахме нужда, напуснахме Габрово съ най-добри спомѣни за братското посрѣщание, за гостолюбието, за участието въ нашитѣ страдания, за човѣщината, които намѣрихме въ тая най крайна кѫщица. Самъ домакинътъ ни расправи всичко, каквото се e говорило въ градътъ, кѫдѣ има потери и кѫдѣ не, и ни показа пѫтътъ за къмъ Казанлъшко и Карловско. И сега, слѣдъ тридесетъ години, като си припомнѭ, иска ми се да видѫ тоя добръ человѣкъ и искренно, отъ душа и сърдце да му поблагодарѭ.

Като излѣзохме отъ Габрово ние се върнѫхме пакъ назадъ на Червенъ-Брѣгъ съ цѣль да изгубимъ дирята и да позаздравѣе раната на кракътъ ми. Тамъ на другия денъ намѣрихме стотина брави, пасеше ги единъ, който билъ баща на ханджията, що имаше ханъ отъ долу. Ханджията ни съгледа и дойде при насъ, а ние, полъскани отъ добротата на Габровчанина, рѣшихме и нему да се обадимъ, пакъ и неможахме да се криемъ. Слѣдъ като се расправихме на бързо, поискахме му хлѣбъ, а той ни изгледа нѣкакъ подозрително, кръвнишки, но обѣща да ни даде.

Влѣзте въ моята кория, защото навсѣкадѣ другадѣ има турци, чакайте тамъ, не бойте се отъ вищо, каза ни той и се върнѫ въ ханътъ.

Полъскани отъ тия мазни думи на ханджията, влѣзохме въ корията му, като въ наша мушия. Но слѣдъ 10—15 минутно почивание въ корията, ние взехме да критикуваме думитѣ на ханджията и ги намирахме, като прибавяхме при тѣхъ и халосаниятъ му погледъ, за твърдѣ сѫмнителни, не искренни, не братски. Колкото и да имахме нужда отъ почивка, макаръ и доста уморени. а азъ и раненъ отгорѣ, сѫмнението ни окуражи и ние скокнѫхме да бѣгаме далѣчъ отъ корията на тоя ханджия и отъ неговитѣ добрини, които имахме право, мислѭ, да очакваме. Прѣминѫхме на бързо петъ — шестъ долини, искачихме се горѣ доста на високо и се скрихме въ гѫсталакътъ, на близо до единъ изворъ. Спрѣхме се тамъ и лѣгнѫхме да спимъ, безъ да се пазимъ съ стража, защото мислѣхме, че сме доста далечъ, че сме скрити добрѣ, пакъ може би, казвахме си, ще се лъжимъ въ патриотическитѣ и човѣшки чувства на българинътъ ханджия, ще се мамимъ въ нашето сѫмнѣние спрямо него. И дѣйствително, искаше ни се да се мамимъ, да се лъжемъ, и щѣхме да извинемъ лошиятъ му погледъ, а бѣганието ни да вземемъ като наша вини и като наказание отъ нашата излишна прѣдпазливость и съмнѣние. Бѣхме заспали, но азъ, поради раната си, често се събуждахъ. По едно врѣме слушамъ глъчка отъ долу и не твърдѣ далечъ. По отрихъ си очитѣ, услушахъ се по-добрѣ, но шумътъ продължава Скокнѫхъ на крака и въ сгаванието, като сънливъ, издрънкахъ съ орѫжието, което носихъ Освѣнъ туй и чантата съ капзитѣ ми се изсипа, та произведе единъ опасенъ и съвсемъ не на мѣстото си шумъ и дрънкание. Тъкмо надъ насъ, къмъ върхътъ съгледахъ еднъ турчинъ, който, щомъ чу издрънканието, спрѣ се и каза на двамата си другари, които трѣбва да сѫ били на близо по-долу отъ него:

—Джангарлади бишеи.

Азъ веднага, но полегичка, събудихъ другаритѣ си, грабнѫхме пушкитѣ и чакахме появяванието на турцитѣ, обаче безъ да шавнемъ и безъ да излѣзнемъ отъ скривалището си. Тъкмо въ това врѣме чу се гласътъ на военна трѫба и горниятъ турчинъ извика съ високъ гласъ на другаритѣ си войници, които се намираха долу, да се връщатъ, защото трѫбата ги вика. Слѣдъ туй трима турци войници се спуснжха на долу като свѣткавица, като минжха близо до насъ, безъ да ни забѣлѣжжтъ и съгледатъ. Заедно съ шумътъ отъ тѣхното слизание, слѣзнж и опасностьта поне тоя денъ да ни намѣрьжтъ и убиьжтъ. Слава Богу, казахме си, и се простръхме по·спокойно на земята, като се разговаряхме за кръвожадниятъ ханджия, като благодарихме провидението, че ни облагоразуми да избѣгаме отъ фаталната кория и като благославяхме случаятъ съ военната трѫба, та не ни намѣриха. Иначе, ако не бѣше трѫбата, турцитѣ вѣроятно щѣха да ни намѣрьжтъ и да ни закаратъ тамъ, гдѣто сигурно нѣмаше да ни чакатъ и намѣрьжтъ хубости и добрини. Скоро слѣдъ това, подиръ малка почивка, качихме се още по-нависоко, отъ гдѣто можеше да се вижда, какво става на Червени — Брѣгъ. Това вече направихме повече отъ любопитство, колкото отъ нужда. Отъ тамъ видѣхме, че турцитѣ се сбраха и тръгнжха за Зелено Дърво, гдѣто и квартируваха. Ние се успокоихме.

Вечерьта съгледахме на срѣщниятъ връхъ огънъ. Рѣшихме да отидемъ тамъ, защото вѣрвахме, че тамъ ще да намѣримъ българи, добръ приемъ и хлѣбъ, за да се нахранимъ. Огъньтъ въ нощната тъмнина ни се виждаше твърдѣ близо, но, за наше удивление, едва кждѣ полунощь можахме да стигнемъ до него уморени. Още отъ далечъ можахме да видимъ, че това е кюмурджийница. Щомъ приближихме, нѣколко едри кучета се спуснжха отъ горѣ ни, а слѣдъ тѣхъ единъ рѣшителенъ момъкъ, съ пушка, обърнжта срѣщу ни, викаше: ху, ху, ху! Ние го заградихме веднага и му извикахме на български. Момъкътъ моментално повика кучетата назадъ, които спрѣха да лаьжтъ, и ни покани да заповѣдаме.

— Че що си тръгнжлъ срѣщу ни съ пушка, попита го нѣкой отъ насъ.

Добриятъ тоя момъкъ се сконфузи и се извиняваше съ това, че му се сторило, когато кучетата се спуснжли отгорѣ ни, да не бжде нѣкоя мечка да е дошла за коньетѣ му, затова грабнжлъ пушката и припнжлъ мечка да убива. Както на всѣкждѣ, тъй и тукъ, първата наша грижа, слѣдъ обикновеннитѣ поздравления, бѣше да си поискаме хлѣбъ, но той ни каза, че нѣмало при него, но че ще ни заведе при баща си, който ималъ билъ хлѣбъ и не билъ твърдѣ далечъ. Нѣмаше какво да се прави. Думитѣ на момъкътъ бѣха така безхитросни, така искренни и мили, щото ние безъ да се двоумимъ тръгнжхме подирѣ му.

Намѣрихме баща му, който що — токо бѣше пристигнѫл ние прибързахме съ дѣтинска наивность да му се обясни Бащата се оказа добръ българинъ, прие ни дружески, окур ни и ни казваше да се не боимъ отъ тукъ нататъкъ. Так благи думи не бѣха излишни за насъ, които едва ли не отчаяхме за нашето положение. Ние гълтахме черниятъ хлѣ когато той ни разказа, че ханджията на Червени-Брѣгъ п далъ нѣкалко момчета и че 100—150 души турска войска тръгнѫли да ги дирѭтъ изъ гората, но като не намѣрили н върнѫли се назадъ, хванѫли ханджията, били го, възсѣдали и го мѫчили, за дѣто ги е излъгалъ. Колко се радваше с рецътъ, когато му казвахме, по какъвъ начинъ сме се с сили отъ това прѣдателство! Проклинаше ханджията и съст даваше насъ.

Забравихъ да кажѫ по-горѣ, че старецътъ, щомъ ни в въ нашиятъ каяфетъ, захванѫ да плаче. Ние, които бѣ дѣйствително за оплакване, но които никога не се сѣща да плачемъ, защото това въ нищо не ни помагаше, пог нахме се единъ-други и почти изъ едно гърло попитахме с рецътъ защо плаче, като го увѣрявахме, че нѣма защо се бои отъ насъ. Сълзитѣ на старецътъ обаче имали др мотиви. Той билъ отъ Габровско, ходилъ съ кюмуръ въ Каз лѫкъ и на връщание видѣлъ, когато Шипченчани зарав убититѣ отъ нашата чета въ послѣдното злополучно сражен Убититѣ сѫ били всички обезглавени, само едно младо мом което имало по една стара рана и на двата крака отза било съ главата. Ние си припомнихме за Никола Ивановъ Прилѣпъ.

— То бѣше, продължаваше старецътъ, много младо мом безъ мустаци, всички Шипченчани го цалунѫха, пакъ и не останѫхъ по-долу. Богъ да ги прости, вѣчна имъ памя

А ние, покъртени въ душата отъ разказитѣ на тоя с рецъ, леденѣехме на мѣстата си и не знаехме какво да жемъ. . . . . . . Слѣдъ туй старецътъ станѫ да иде да п готовлява хлѣбъ и ние (Боже какви сѫ хората!), винаги и всѣкиго усѫмнявани, забравихме трогателнитѣ разкази на с рецътъ и съ полусърдце, ужъ на смѣхъ, казахме му: ама не ни прѣдадешъ и ти като ханджията. На старецътъ ста тѣжко за прѣдателската роля, която незаслужено му окачих

Той ни погледнж така умилно, щото ние се раскаяхме за думитѣ си.

— Вземете синътъ ми, вържете го, при васъ го държете и, ако видите нѣкакво прѣдателство, убийте го; това е единственната гаранция, която могж да ви дамъ, каза старецътъ и припнж да приготовлява хлѣбъ.

И дѣйствително синъ му останж при насъ до завръщането на баща му. Отпочинжхме си прѣзъ нощьта доста добрѣ и спокойно. На зараньта старецътъ ни даде повече хлѣбъ, единъ катъ селски кюмурджийски вѣхти дрѣхи и една торба, за да се прѣобличаме съ тѣхъ, ако ни стане нужда. Тия дрѣхи отпослѣ, както ще види по-долу читательтъ, доста ни послужиха. Подиръ поведе ни по едни тѣсни пжтеки за къмъ Казанлжшкитѣ планини, като ни даде и по петъ гроша пари, за всѣки случай. Ние пакъ му подарихме пушката на Андрѣя, чифте, съ фишеци. Той останж доволенъ, но ние още повече. За да не стоимъ повече на едно и сжщо мѣсто, ние, по съвѣтитѣ на добриятъ тоя старецъ, рѣшихме да се приберемъ на другадѣ. Той самъ ни заведе на една мандра съ царски овци, като вървѣхме прѣзъ цѣлиятъ денъ изъ тѣсни пжтеки и като забикаляхме и избѣгвахме всѣка опасность, защото стареца знаеше кждѣ има потера и прѣзъ гдѣ може да се мине безопасно. Като наближихме до мандрата, той ни остави въ гората на едно по-затулено мѣсто, а той самъ отиде въ мандрата, да види какво има, като ни каза да не се обаждаме и явяваме, до като не ни повика. Слѣдъ 10—15 минути старецътъ се върнж при насъ, то бѣше вече на мръкване, и ни заведе като сватове въ кошарата, гдѣто ние отивахме безъ страхъ и сигурни отъ всѣко приключение и прѣмѣждие. Тамъ намѣрихме нѣколцина чобани, които ни приеха братски и ни гостиха царски. Сжщитѣ тия чобани, както ни увѣряваха, прѣкарали минжлата година Иванъ Шопа, родомъ изъ Пиротскитѣ села, отъ четата на Филипъ Тотю, който се избавилъ при битката на Върбовка и сполучилъ да достигне до тия мандри. Ние си въздъхнжхме малко по-свободно и се възрадвахме, за дѣто попаднжхме между хора отъ нашата черга. Процентитѣ за нашето спасение се увеличиха, свѣтнж прѣдъ очитѣ ни надѣждата за нашето избавление. Съкрушени и духомъ отпаднжли отъ послѣдното сражение на четата, ние намѣрихме утѣха и насърдчение въ обществото на тия планински хора, гълтахме разумнитѣ наставления и упѫтвания на старецътъ, надѣвахме се на помощьта на други добри чобани. И ние се възползувахме отъ добротата на тия българи патриоти. Вънка валѣше ситенъ и тихъ дъждъ, а ние въ кошарата сме будни и приказката се въртѣше все около нашето бѫдѫще положение. Говорихме безъ страхъ, приказвахме даже съ високъ гласъ безъ стѣснение, защото вънъ отъ кошарата ни вардѣха нѣколко цербера, който още отъ единъ часъ далечъ можеха да познаѭтъ, че иде човѣкъ и щѣха да залаѭтъ. Слѣдъ дълги съвѣщания ние повторно рѣшихме и отсѣкохме, че трѣбва да вървимъ къмъ Рила: първо, защото отъ Срѣдна Гора нататъкъ мѣстата до Рила бѣха ни извѣстни — Срѣдня Гора на Пенчо Стояновъ, а отъ тамъ нататъкъ менъ; второ, защото по тия страни нѣмаше тогава никакво движение, а слѣдователно и никаква потера. Послѣ, въ Рилскиятъ манастиръ ние лесно можеме да слѣзнемъ, гдѣто щѣхме да намѣримъ извѣстниятъ постникъ дѣдо Данаила, съ помощьта на когото ние щѣхме да се избавимъ, като минемъ за търговци, или манастирски слуги. Мѫчнотията бѣше да дойдемъ и хванемъ Срѣдна-Гора, до гдѣто пѫтътъ не ни бѣше познатъ, пакъ и най-важното, потери имаше на всѣки километръ и възможно бѣше да нопаднемъ ненадѣйно въ рѫцѫтѣ на нѣкоя отъ тѣхъ и да бѫдемъ избити или живи изловени. Слѣдъ като се навечеряхме добрѣ съ млѣко и друго, какво ни сложиха, лѣгнѫхме да си отпочинемъ и съберемъ сили за утрѣшното пѫтувание, що ни прѣдстоеше. Хлѣбътъ, който ни бѣше далъ старецътъ, завардихме за насъ, защото на мандрата нѣмаше повече хлѣбъ.

— Вие спете спокойно и отпочинете си, каза ни старецътъ и чобанитѣ, а ние ще помислимъ прѣзъ гдѣ да ви прѣкараме за къмъ Карлово живи и здрави.

И увѣрявамъ ви, ние заспахме веднага и спахме твърдѣ спокойно, като отъ нищо да не се страхувахме и като да се намирахме вънъ отъ всѣка опасность.

Срѣдня-Гора.

Пакъ на пѫтъ. — Дѣдо Никола. — Прѣоблѣченъ въ гр. Карлово. — Прѣзъ Сопотскитѣ планини къмъ Клисура. — Тримата конници и рѣшението да ги избиемъ зарадъ коньетѣ. — Разговорътъ ни съ едного отъ тримата конници. — Нетърсенъ случай съ турчинътъ ловджия. — Въ Копривщица. — Мандраджиятъ — братовчедъ на Пенчо. — Прѣдъ Панагюрище. — Пенчовата тѫга. — На беклемето. — Раздѣла съ Пенчовиятъ братовчедъ.

На другиятъ денъ, слѣдъ като се нахранихме добрѣ, по нареждание на старецътъ, тръгнѫ съ насъ единъ отъ овчаритѣ, за да ни покаже мѣстностъта и ни оправи за къмъ Калоферъ. Бѣше доста мъгливо и овчарътъ вървя съ насъ до като се дигнѫ утрѣнната тая мъгла. Най сетнѣ, показа ни върховетѣ, къмъ които трѣбваше да отидемъ, и веднага се върнѫ на назадъ. Слѣдъ като се опростихме съ овчарътъ, ние останѫхме сами, защото за нѣколко минути той се скри отъ прѣдъ очитѣ ни. Тръгнѫхме сами, но вече не гладни, съ подновени сили, отпочинѫли доста добрѣ, пакъ и окуражени още повече въ вѣрата за нашето възможно спасение. Мѣстото, гдѣто вървѣхме, бѣше тоста добро, като за насъ хора. Криехме се денемъ, а нощя вървѣхме, спорѣдъ както намѣрвахме за добрѣ. Обикновенно почивахме до икиндия и слѣдъ туй тръгвахме да вървимъ, та вървѣхме цѣла нощь, до зори. Щомъ се зазори, ние си избирахме скривалище и се въвирахме и потавахме тамъ. Всичко това имаше си смѣтка. Като тръгнемъ по икиндия, нѣма голѣма опасность и да ни съгледа потера, защото нощьта скоро настѫпва и ние можемъ лесно да се скриемъ или избегнемъ отъ потерата, която не ще може и не ще смѣе прѣзъ нощьта да ни прѣслѣдва и убива.

Слѣдъ два три дена пѫтувание, стигнѫхме благополучно въ Карловскитѣ планини, гдѣто намѣрихме беглишки стада овце.

Щомъ съгледахме овцетѣ, понеже бѣхме огладнѣли, веднага припнжхме да търсимъ приятелството на овчаритѣ; но послѣ намислихме, че ще бжде по-благоразумно да не се явяваме и за туй рѣшихме да си послужимъ съ селскитѣ дрѣхи, що бѣхме взели отъ старецътъ. То бѣше по-малко опасно, отъ колкото да се явяваме и тримата съ оржжие и въ едно облѣкло, което задаваше страхъ на всѣкиго. Другарътъ ни Пенчо, комуто мѣстностьта бѣше вече извѣстна, първъ се облѣче въ тия дрѣхи и се яви прѣдъ овчаритѣ, а ние двамата съ Илия, скрити тамъ нѣгдѣ, назъртаме тайно и слѣдимъ съ погледъ стжпкитѣ на Пенчо, слушаме внимателно всѣки единъ шумъ, трѣпваме при по-силенъ нѣкой гласъ и готови сме да се притечемъ на помощь на своятъ другаръ при първо повикване. За това бѣхме си дали и знакъ. За наше щастие се оказа, че овчаритѣ сж били Панагюрчени, между които и единъ старецъ, нѣкакъвъ роднина на Пенчо. Прѣгръщания, цалувания, обяснения! Това бѣше доста, за да разберемъ, че ние сме попаднжли между свои хора, и за туй се подадохме и ние. Ние бѣхме тръгнжли за къмъ мѣстото на братскитѣ прѣгръщания, когато старецътъ дойде при насъ и ни каза да го послѣдваме. Старецътъ, който се казваше дѣдо Никола, ни окуражи и ни даде голѣми надѣжди за по-нататъшниятъ пжтъ, до нашиятъ идеалъ — Рилскиятъ манастиръ. Слѣдъ туй, по искание на старецътъ, ние отидохме и се спрѣхме на едно мѣсто, доста далечко отъ манрдата, гдѣто ни се донасяше всичко за ядение и пиение и гдѣто прѣстояхме единъ-два деня.

Прѣди да тръгнемъ на напрѣдъ, трѣбваше да се знае, прѣзъ гдѣ е най-безопасно да минемъ. Понеже никой на това мѣсто не можеше да ни даде колко-годѣ точни свѣдения за това, намислихме, че трѣбва да слѣзне нѣкой чакъ въ Карлово и отъ тамъ да узнае, кждѣ има потера и кждѣ не, та съобразно съ това да опрѣдѣлимъ и нашиятъ маршрутъ. Освѣнъ туй трѣбваше да си набавимъ цървули и други прѣдмѣти, отъ каквито имахме неминуема нужда, но които можехме да си купимъ отъ Карлово. Старецътъ каза, че ще да отиде той, но поиска и азъ да го придружж. Речено и свършено. Безъ да му мислж много, облѣкохъ върху формата извѣстнитѣ селски дрѣхи, мѣтнжхъ торбата прѣзъ рамо, вирнжхъ тояга, грабнжхъ съ другата си ржка оглавникътъ и поведохъ кобилата за Карлово, като старъ чобанинъ. Не забравихъ, разбира се, да вземѫ и револверътъ си, да се намѣри за всѣки случай. Старецътъ караше кобилата, и щомъ стигнѫхме близо къмъ Карлово, захванѫ да бъбре прѣсторено нѣщо на животното и мъмрѣше менъ нарочно по селски. Сегисъ-тогисъ попоглеждахъ старецътъ, като да го питахъ да-ли нѣма нѣкоя опасность за прѣдрѣшениятъ. Старецътъ се сѣщаше и ми отговаряше: нѣма нищо — и захващаше да ме гълчи и да ми се кара за ни за що, нарочно. Азъ пакъ ходѭ, но очитѣ ми играѭтъ, като на дяволъ, гледамъ на четири страни, услушвамъ се и въ сѫщото врѣме мѫчѫ се да се прѣсторѭ на простъ и неодѣланъ чобанинъ. До колко съмъ успѣлъ въ това — немогѫ да знаѭ Най-сетнѣ стигнѫхме въ Карлово, минѫхме прѣзъ градътъ и се спрѣхме въ единъ ханъ край градътъ, близо до гробищата. Щомъ влѣзохме въ ханътъ сѣднѫхме и се наядохме. Слѣдъ това излѣзохме веднага да пазаруваме соль, пиперъ, цървули и пр., върнѫхме се отново въ ханьтъ да вземемъ кобилата и се опѫтимъ назадъ, слѣдъ като старецътъ се срѣщнѫ съ нѣкои приятели и познайници, съ които си говореше по-интимпичко. Въ градътъ видѣхме въорѫжени турци, расхождаха се изъ градътъ, кършѣха половини и продаваха чалѫмъ на безорѫженитѣ и безправни българи. Но тѣ не подозираха, че прѣоблѣченъ комита се намира между тѣхъ. И така въ Карлово узнахме, че по височинитѣ на Сопотската планина имало силна стража и че слѣдователно нашето прѣминувание къмъ Рила се особенно затрудняваше. Безъ никакво приключение върнѫхме се ние на мандрата, гдѣго прѣстояхме още два дена. На третиятъ денъ рано, още въ тъмни зори, старецътъ ни прѣкара прѣзъ по-нискитѣ мѣста на Сопотската планина, подъ каменяци и долини, и скоро и неусѣтно се прѣхвърлихме къмъ Клисура. Прѣзъ деньтъ трѣбваше да се криемъ изъ каманитѣ и гѫсталакътъ, та едва при вечерь стигнѫхме тъкмо подъ Клисура, гдѣто се съединяватъ три рѣкички, поотстранихме се отъ тамъ въ гората, и се стоварихме на земята за почивка, а старецътъ се върнѫ веднага назадъ.

Останѫхме пакъ сами. Уфъ, тази самотия! Стоимъ въ гората, като диви звѣрове и не смѣемъ да излѣземъ и се подадемъ. Приказваше тихо, трѣпваме и се озъртаме, като заяци, при всѣки единъ по-силенъ шумъ и гласъ. Бѣхме станжли нетърпимо нервозни. Само вѣчно веселиятъ Пенчо разсмиваше ни сегисъ-тогисъ, а той бѣше чудесенъ и даровитъ комикъ. Не бѣхме си отпочинжли още както трѣбва, когато съгледахме недалечъ по пжтътъ трима конници, добрѣ вжоржжени и въ раскошни турски облѣкла. Понеже мѣстностьта, гдѣто се намирахме, бѣше позната на Пенчо, рѣшихме да се въсползуваме отъ коньетѣ на тримата тия турци, за да може да прѣминемъ, колкото е възможно въ по кратъкъ срокъ, прѣзъ Копришки синоръ въ Панагюрски и отъ тамъ къмъ Рила. И естественно, за да можехме да располагаме съ тия конье, на които стопанитѣ турци сигурно нѣмаше да ни ги отстжпжтъ доброволно, трѣбваше да убиемъ тия турци. Нѣмаше нужда да се убѣждаваме въ това: можехме ли да щадимъ трима турци, когато всичкитѣ имъ братя по вѣра ни гонжтъ, за да ни убижтъ; можехме ли да жалимъ животътъ на трима „невѣрници", слѣдъ толкова скитание, бѣгание, гладувание и при такъво едно неизвѣстно бждаще, каквото бѣше нашето? Въ сжщото врѣме обаче това наше рѣшение бѣше и необмисленно, защото съвсѣмъ бѣхме испуснжли изъ прѣдъ видъ послѣдствията на тая наша постжпка: можеше да се случи, щото щомъ убиемъ ѣздачитѣ, коньетѣ да избѣгатъ, а слѣдъ туй и потерата можеше да ни намѣри и да припне да ни излови и избие. А ние разсжждавахме твърдѣ просто: ще убиемъ турцитѣ, ще вземемъ коньетѣ и слѣдъ туй ще хвъркнемъ и кацнемъ на Рила — толкозъ бѣхме утрѣпани вече отъ постоянно ходение, лишения и нервно мжчително напрѣжение, толкозъ ни се щѣще да се намѣримъ на едно сигурно мѣсто и при една човѣшка обстановка. Само вѣчно веселиятъ Пенчо непрѣставаше да се шегува и да ни развеселява въ горската тая самотия, къмъ която сами припкахме.

Моментално се нарѣдихме на пуссия близо до мѣстото, гдѣто щѣха да минжтъ тримата турци, като опрѣдѣлихме кой кого ще убива. Не много далечъ, но тъкмо срѣщу нашитѣ позиции, въ една малка поляна, пжтницитѣ спрѣха, слѣзоха отъ коньетѣ и продължаваха разговорътъ, който очевидно бѣха подкачили по рано. Нѣкои отдѣлни думи долѣтяха до нашитѣ уши, но какво бѣше нашето удивление, когато чухме и разбрахме, че тѣ си говорятъ на български! Взехме единъ други да се гледаме.

— Българи сѫ, пошушнѫ Пенчо, — и безъ повече думи дръпнѫхме пушкитѣ си назадъ и се отказахме отъ намѣрението си да имаме коньетѣ. Сетнѣ повече отъ любопитство, пакъ и отъ нуждата да опрѣдѣлимъ, да ли да се явимъ прѣдъ тия хора, останѫхме на мѣстата си и слушахме какво ще приказватъ.

— Но нашитѣ трѣбва да сѫ били до 500 души, каза единиятъ.

— Мнозина обаче докарали въ Търново, рече вториятъ.

— Но десетъ пѫти по много сѫ свалили отъ поганцитѣ мъртви и ранени, възрази първиятъ.

Съ една речь, приказка се водѣше върху дневниятъ въпросъ, който нашитѣ чети бѣха създали. Въ това именно врѣме третиятъ отъ пѫтницитѣ връзваше коньтъ си за едно дърво, а той самъ потъна въ гѫсталакътъ, очевидно по нужда. Другитѣ двама продължаваха да се разговарятъ, слѣдъ туй, безъ да чакатъ другарътъ си, възсѣднѫха коньетѣ и като извикаха на другарътъ си „ще ни стигнешъ“, тръгнѫха полегичка по пѫтътъ да вървѭтъ. Тогава ние бѣхме се сбрали на едно мѣсто и конферирахме какво да правимъ — да излѣзнемъ ли или не. Когато третиятъ пѫтникъ отвързваше коньтъ, за да му се качи и стигне другаритѣ си, ние бѣхме отпрѣдѣ му. Изненадахме го. Той се доста уплаши, при все туй турнѫ рѫка на орѫжието си и очевидно мислѣше да се защищава; но щомъ взехме да му говоримъ на български и да го увѣряваме, че не сме лоши хора, той се успокои и ни остави да го приближимъ.

— Имашъ ли хлѣбъ, бе българине, запитахъ го азъ?

— Твърдѣ малко, отговори той — и бръкнѫ веднага въ дисагитѣ, искара едно парче хлѣбъ, една половина или цѣла кокошка, нѣколко глави лукъ и ги тури на наше расположение.

Слѣдъ туй ние приятелски се обяснихме и разбрахме. Той изглеждаше доста интелигентенъ человѣкъ и нѣмаше повече отъ тридесетъ години.

— Що не излѣзохте по-рано, каза той, щѣхте да имате хлѣбътъ и на другитѣ ми двама другари.

Безъ да стане дума за пари, той подиръ всички приказки, когато трѣбваше да ни остави, бръкнѫ въ пазвата си, извади една кесия, развъртѣ връвьта ѝ прѣдъ насъ свободно и ни даваше по едно бѣло меджидие на всѣкиго отъ насъ.

Пенчо му каза нѣколко пѫти, че ние нѣмаме нужда отъ пари, защото нѣма гдѣ да ги употрѣбимъ, нашето давание — взимание, или по право нашето взимание, ставаше безъ тоя металъ; но той все настояваше да вземемъ паритѣ, което най-сетнѣ и сторихме. Казахме му и това, че ние бѣхме ги взели за турци и мислѣхме да ги убиемъ, а той се подсмиваше само и повтаряше думитѣ: имали сме щастие, имали сме щастие! Той ни показа, прѣзъ кои върхове трѣбва да минемъ, за да стигнемъ по-скоро къмъ Панагюрскитѣ гори.

— Отъ тукъ, на лѣво, ще минете рѣката, казваше той, ще поемете на горѣ и скоро ще слѣзнете въ Копривщица; нататъкъ, до колкото се знае, нѣма никаква потера.

Распитахме по послѣ това за туй за онуй, узнахме за състоянието на духоветѣ въ градътъ и се опростихме съ добриятъ българинъ, като го молихме, да пази да не ни издаде и да не обажда за насъ даже и на другаритѣ си.

— И вие не обаждайте никому за срѣщата и за туй, че съмъ ви далъ пари, каза той, шибнѫ коньтъ и се изгуби отъ прѣдъ очитѣ ни.

— Значи пакъ апостолски ще се върви, обади се шеговито Пенчо и се скрихме на лѣво въ гѫстата гора.

Бѣше се мръкнѫло вече, когато тръгнѫхме да вървимъ по показаното направление. Мъгла бѣше паднѫло, пакъ и пѫтътъ бѣше много лошъ, та цѣла нощь пѫтувахме безъ да извървимъ много. Бѣхме вече къмъ краятъ на гората, близо до едни голинѝ, гдѣто се намираха Копришки бачии и гдѣто сѣднѫхме да прѣкараме деньтъ и да си отпочинемъ. Слѣдъ единъ-два часа чуваме кучешки лай. Бѣше още рано. Веднага шавнѫхме и се скрихме въ гѫсталакътъ. Гласътъ на проклетото псе се доближаваше къмъ насъ, а това ни задаваше страхъ, че може да бѫдемъ открити. Нѣмаше какво да се прави. Колкото нѣмахме желание и воля да се биемъ и по тоя начинъ да исказваме нашето присѫтствие въ гората, необходимостьта ни караше да прибѣгнемъ тоя пѫтъ къмъ орѫжие. Скоро кучето се приближи до насъ, а слѣдъ него се подаде и една фигура, въорѫжена по турски — съ пищове и пушка. Нѣма нужда да казвамъ, че той бѣше турчинъ, излѣзълъ вѣроятно на ловъ. Ние веднага го заобиколихме и му прѣдложихме да се прѣдаде. Сложи орѫжие, казахме му, но той ни гледа и мълчи.

— Нерели сѫнъ бе, го запита Пенчо.

— Перналлии, отговори турчинътъ, гледа ни втренчено, опнѫ жълтия си мустакъ и моментално дигнѫ чаркътъ на пушката си.

Но Пенчо го прѣвари. Турчинътъ испуснѫ пушката, измъкнѫ пищовътъ си и го испразднѝ срѣщу менъ, безъ да ме улучи. Гръмнѫхъ и азъ, и турчинътъ се захлупи на земята. Слѣдъ туй на бързо прибрахме пушката и паритѣ му (около 180 гроша), а лешътъ му завлѣкохме въ пò-гѫсто и пó-затулено мѣсто. Хукнѫхме слѣдъ туй на горѣ-на долу изъ гората, да видимъ дали нѣма и други турци, и като се увѣрихме, че всичко наоколо е тихо и спокойно, скрихме се въ гората, гдѣто проклинѫхме тоя ненадѣенъ и нетърсенъ случай. Да продължимъ пѫтътъ си, бѣше невъзможно, защото бѣше денъ и неможехме, разбира се, да ходимъ незабѣлѣзано по голитѣ хълмове, гдѣто ни прѣдстоеше да вървимъ.

Едва при-вечерь излѣзохме изъ гората, и хванѫхме голинитѣ за къмъ Копривщица, гдѣто скоро слѣзохме. Градчето ни останѫ отъ дѣсно, и понеже не бѣше още тъмно, можахме да видимъ Копривщица. Минѫхме прѣзъ ливадитѣ и поехме срѣщнитѣ върхове за кьмъ Панагюрище. Тукъ пѫтувахме доста свободно, защото Пенчо знаеше мѣстата. Пѫтувахме безъ примѣждия почти цѣла нощь, като почивахме на много мѣста и изглеждахме великолѣпнитѣ мѣста, които въ ясната нощь изглеждаха по-привлѣкателни и по омайни. Рано заранньта стигнѫхме надъ Панагюрише, близо до една мандра. Не далечь отъ мандрата ние се спрѣхме, и тамъ рѣшихме, да се прѣоблѣчѫ азъ и да отидѫ въ мандрата за хлѣбъ. Тамъ намѣрихъ мандраджията самъ.

— Добръ денъ, извикахъ азъ, като се мѫчихъ и съ позата и съ гласътъ си да подражавамъ на истински чобанинъ.

— Дай Богъ добро! Кой си ти приятелю?

— Азъ съмъ овчаринъ.

Мандраджиятъ ме изгледа внимателно и като да се съмняваше, че съмъ отъ Панагюрско. Азъ тоже го гледахъ внимателно и ми се стори, че тоя човѣкъ не ще да е лошъ и за туй рѣшихъ да му се открия.

— Отъ кѫдѣ си родомъ, попита ме той?

— Отъ Студена, Дупнишко. Тадѣва съмъ овчаринъ.

— Е, какво искашъ сега? Сѣдай де.

— Ти отъ Панагюрище ли си.

— Да.

— А бе познавашъ ли Пенча Стояновъ?

— Пенча ли?

— Да.

— Познавамъ го зеръ.

— Да го видишъ можешъ ли да го познаешъ?

— Какъ да не могѫ!

— Тогава ела съ менъ, ако искашъ да го видишъ.

— Кѫдѣ е той?

— Ей, тамъ е, като посочихъ съ рѫка къмъ мѣстото, дѣто бѣхъ оставилъ двамата си другари.

— Че защо е дошълъ той тукъ и по каква работа, запита съ любопитство мандраджията?

— Ехъ, защо. . . . . . . !

Мандраджиятъ се сѣти съ какви хора има работа, та станѫ веднага правъ.

— Абе, той ми е братовчедъ, какъ да го не познавамъ, пошушнѫ ми той приятелски на ухото и тръгнѫ съ менъ.

Слѣдъ петъ минути двамата братовчеди се прѣгръщаха и цалуваха. Не помнѭ сега какъ се казваше мандраджиятъ, но той дѣйствително се указа добръ човѣкъ, за какъвто и азъ го прѣцѣнихъ по-рано. Обяснихме се както трѣбва, т. е. и на Пенчовиятъ братовчедъ расправихме нашето патило и поискахме неговата помощь. По съвѣтитѣ на мандраджиятъ, ние не можехме да останемъ въ мандрата, а се скрихме въ гората, гдѣто всичко за ядение и пиение ни се донасяше. Ядехме, пиехме, разговаряхме се приятелски и се чувствувахме достатъчно свободни и спокойни, като кроехме планове за нашето спасение и опрѣдѣлявахме маршрута на прѣстоящето ни пѫтувание. По едно врѣме мандраджиятъ взе да говори на една тема, която менъ се виждаше съвсѣмъ не на мѣстото си. Той увѣщаваше Пенча да се съгласи, да го прѣкара до Панагюрище и слѣдъ туй тамъ да си остане. Пенчо, за щастие, не бѣше само комикъ, но и уменъ човѣкъ, отказваше да послуша братовчедътъ си.

— Азъ съмъ далъ дума, че ще ходимъ до Рила заедно, затуй немогѫ да оставѭ другаритѣ си. Ако мремъ, нека да мремъ и тримата заедно. Какъ могѫ да останѫ тукъ и да отидѫ въ Панагюрище, когато властьта може да узнае за менѣ, ще ме уловѭтъ и слѣдъ туй ето белла не само на родителитѣ (баща му тогава билъ съ царски овце въ Брусса), но и на цѣлото Панагюрище.

Слѣдъ тия думи на Пенчо азъ се успокоихъ, инакъ положението на двама ни не щѣше да бѫде розово, защото Пенчо бѣше юнакъ человѣкъ, много шеговитъ и неоцѣнимъ другаръ, когато третиятъ ни другаръ, Илия Тодоровъ, бѣше простичъкъ малко, макарь и да не му липсваше юначество и слѣпа послушность за всичко. Въобще Пенчо бѣше повече необходимъ.

За да отидемъ на Рила трѣбваше да минемъ на близо до Панагюрище. Понеже мѣстото, прѣзъ дѣто прѣдстоеше да минемъ, бѣше голо, неудобно и небезопасно, мандраджиятъ се задължи да реформира вънкашностьта ни и по тоя начинъ да ни прѣкара. На другиятъ денъ рано, слѣдъ като се облѣкохме въ овчарски дрѣхи, качихме се на конье и потѣглихме по пѫтътъ за Панагюрище и отъ тамъ за Мечка. Самъ мандраджиятъ натовари на коньтъ си една цѣдилка съ прѣсно сиренье и тръгнѫ напрѣдъ. Ние вървѣхме вече изъ съвсѣмъ позната на Пенчо мѣстность, а той мълчеше и нищо не говорѣше. Позапитвахъ го за туй за онуй, мѫчихъ се да го прѣдразположѭ и накарамъ да се расприкаже, но той ми отговаряше винаги съ *да* или *не*, или пакъ само съ една фраза. Отъ чудесенъ комикъ, той станѫ меланхоленъ за една минута. Той вървѣше и погледътъ му потѫваше въ хоризонта по направление къмъ Панагюрище, гдѣто се приближавахме и приближавахме. Това промѣнение на Пенчо ми задаваше страхъ, защото неможахъ да си отгадаѭ отъ що произлиза то. Бояхъ се да не би, като доближимъ до Панагюрище, да се обърне къмъ менъ и да ми каже: Сбогомъ, бай Христо — и да се върне въ родното си мѣсто, а ние съ Илия да останемъ сами, подозирани, гонени и обрѣчени на очевидно погинвание. Радвахъ се азъ, че намѣрихме Пенчовиятъ братовчедъ, тоя добръ българинъ, който братски ни посрѣщнѫ, закриля и улеснява безбѣдното ни пѫтувание; но много ми докривя на тоя сѫщия братовчедъ, за дѣто непрѣдставаше да подканя и уговаря Пенча, да се върне въ Панагюрище, като му обѣщаваше всѣко съдѣйствие и помощь. Разумѣва се, че Пенчовиятъ братовчедъ можеше да скрие Пенча или да нареди така, като че иде отъ Цариградъ и се връща у дома си, или другояче нѣкакъ, съ една рѣчь да прикрие неговото бунтовническо минѫло; но какво щехме да правимъ ние и двамата — азъ и Илия? Да отидемъ въ Панагюрище — това не бѣше възможно. Оставяше ни само бѣгството къмъ Рилскиятъ манастиръ, който бѣше още далечъ и пѫтътъ свързанъ съ голѣми мѫчнотии и приключения, ако не и съ голѣма опастность за нашиятъ животъ. Повтаряхъ на умътъ си думитѣ на Пенчо въ отговоръ подканването на братовчедътъ му — и се успокоявахъ. Человѣкъ като Пенча, бѣше необходимъ за една компания, каквато ние прѣдставлявахме.

Но Пенчо продължаваше да върви мълчаливъ и замисленъ, а това придаваще на неговата стройна и едра фигура, съ голѣми и дълги мустаци — едно непонятно и страшно изражение. Тѣжко бѣше да гледамъ въ такъво положение единъ юнакъ, единъ хѫшъ, въстанѫлъ противъ тиранията на агата. По-послѣ твърдѣ добрѣ разумѣхъ азъ това настроение на Пенчо, а именно, когато наближихме до Панагюрище. Кацнѫло на една гола неравна мѣстность, родното село на Пенча се виждаще почти цѣлото отъ мѣстото, гдѣто ние минавахме На едно мѣсто, когато бѣхме вече почти до Панагюрище, Пенчо се спрѣ, впи очи въ малкото това градче, спуснѫ и двѣтѣ си рѫцѣ на долу и, подъ натискътъ, вѣроятно, на минѫли въспоминания още отъ дѣтинството му, прѣдъ мисъльта за майка му, която тогава се намѣрваше въ Панагюрище, за роднинитѣ му, за приятелитѣ му, за Панагюрище, за роднитѣ връхове, за чистиятъ въздухъ, за всичко — извика съ единъ пъленъ съ отчаяние гласъ: Панагюрищееееееее! И сълзи потѣкоха отъ очитѣ му. То не бѣше извикване — повече приличаше на ревъ, на плачъ. Ние всички нѣмѣехме. Разумѣхме тѫгата на другарътъ си и продължавахме полегичка да вървимъ.... Прѣди още да обърнемъ гърбъ на Панагюрище, Пенчо извърнѫ глава да го види още веднъжъ, за послѣденъ пѫтъ, извика: сбогомъ Панагюрище — и продължи пѫтуването си. Слѣдъ туй той станѫ по-веселъ.

— Майка ми чака да ѝ донесѫ пари отъ Цариградъ за по-добръ животъ, се обади на мой адрессъ Пенчо, а пакъ не знае, че може да ѝ занесѫтъ мойта глава.

Отъ Панагюрище за къмъ Мечка имаше тогава едно беклеме, което бѣше мѫчно да се измине. Братовчедътъ на Пенчо, заедно съ цѣдилката прѣсно сиренье, потегли право на беклемето, а на насъ каза да минемъ по другъ пѫтъ. Бѣхме вече изминѫли отдолу подъ беклемето, когато мандрадживтъ поздрави турската тамъ стража, която се намираше на туй беклеме.

— Какво носишъ бе, се провикнѫ единъ отъ турцитѣ.

— На бюлукбашиятъ носѭ единъ подаръкъ, отговори Пенчовиятъ братовчедъ.

— Е, какво е, казвай де?

— Отъ мандрата какво друго може да се донесе освѣнъ сиренье.

Какво е разговарялъ по нататъкъ съ тѣхъ, не се чуваше, но скоро ни стигнѫ и ни каза, да не се боимъ, защото никой нищо не подозиралъ, така щото благополучно ще минемъ. Слѣдъ туй дойдохме до с. Мечка, минѫхме отгорѣ Поибрене мостътъ на р. Тополница. Тамъ Пенчовиятъ братовчедъ се опрости съ насъ и се върнѫ назадъ. Ние му подарихме пушката, която бѣхме взели отъ убитиятъ турчинъ, а той даде на Пенчо едно овчарско кебе.

Рила.

Диримъ способъ, за да се промъкнемъ. — Прѣоблѣченъ въ Самоковъ. — Срѣщата съ заптието. — При говедаритѣ на Кобилино-Бранище. — Потера. — По пѫтътъ за манастирътъ. — Ненадѣйно прѣдъ потерата. — Арапинътъ. — Манастирскитѣ пандури. — Дѣдо Данаила не видѣхме. — Отказътъ да ни приематъ въ манастирътъ. — Рѣшението на манастирскиятъ калугерски съвѣтъ. — Колко струва единъ добръ человѣкъ.

Тръгнѫхме пакъ сами, но намѣрихме за добрѣ да прѣстоимъ прѣзъ деньтъ въ горциститѣ висини. Въ гората намѣрихме круши, сливи и ядохме отъ тѣхъ, разбира се, не като десертъ, а за економия на хлѣбътъ. Щомъ паднѫ мракъ ние излѣзохме изъ дупкитѣ, упѫтихме се и като вървѣхме цѣлата нощь, стигнѫхме благополучно надъ Ихтиманско. На вториятъ денъ прѣстояхме тамъ, но понеже мѣстностьта бѣше повече гола, видѣха ни мнозина, та за туй още по икиндия тръгнѫхме да вървимъ и да не стоимъ на едно мѣсто. Прѣзъ другата нощь втасахме до Чамурлия, гдѣто спорѣдъ приетия по необходимость рѣдъ трѣбваше да прѣкараме деньтъ. Тамъ видѣхме овчаре, пасѣхѫ овце, които биле на Х. Денко отъ Панагюрище. Веднага се прѣоблѣкохъ и отидохъ при едного отъ тѣхъ. Овчарътъ не се усѫмни въ нищо и свободно отговаряше на всички мои запитвания. Отъ него узнахъ, че Х. Денковитѣ овце ги били свалили отъ Рилскитѣ планини, а само ергелето останѫло тамъ, на Кобилино-Бранище. Ние прѣдполагахме да намѣримъ тия овце въ Рила и сетнѣ съ тѣхъ, било като овчаре или нѣкакви служители ужъ на Денко, да заминемъ за нѣкѫдѣ, та по тоя начинъ да се промѫкнемъ въ Румѫния. Слѣдъ това азъ оставихъ добриятъ овчаринъ, като запомнихъ даденитѣ ми отъ него свѣдения за Х. Денковитѣ овце и ергелето.

Но хлѣбътъ се вече привърши и ние се хранѣхме съ разни трѣви и овощия. Като гладни, прѣзъ нощьта прѣминахме твърдѣ малко растояние, но слѣдъ полунощь направихме прѣголѣми усилия и още рано стигнѫхме надъ Самоковъ, гдѣто се стоварихме за почивка. Най-сетнѣ, като нѣмаше другъ способъ, за да се нахранимъ, рѣшихме, че единъ отъ насъ трѣбва да иде въ градътъ и да купи хлѣбъ. Понеже менъ цѣлата мѣстность бѣ отъ по рано извѣстна отъ една страна, а отъ друга — понеже Пенчовата фигура бѣше нѣкакъ по-внушителна съ дългитѣ мустаци, строгиятъ му погледъ и, като контрастъ на това, твърдѣ деликатнитѣ му рѫцѣ, които можаха да го издадѫтъ на всѣка минута, — рѣшихъ азъ да отидѫ. За третиятъ ни другаръ не ставаше и дума, защото той самъ признаваше, че е некадъренъ на подобно дѣло. Прѣоблѣкохъ се и тръгнѫхъ за градътъ, а двамата ми другари останѫха да ме чакатъ въ гората, не далечъ отъ Самоковъ. Въ градътъ отидохъ, купихъ хлѣбъ и потеглихъ за назадъ, безъ да ми се случи нѣщо неприятно. Щомъ излѣзохъ отъ градътъ, ето че на срѣща ми едно заптие, което по прашнитѣ дрѣхи изглеждаше като да се връща отъ далечъ. Да се отбиѭ на страна, неудобно, пакъ и нѣмаше нѣкоя благовидна причина, безъ да се поражда съмнѣние въ заптието. За туй намислихъ да поздравѭ заптието по обичаятъ и да си отминѫ.

— Добра срѣща, аго, казахъ азъ и скоро-скоро изминѫхъ.

Агата ме изгледа на криво, спрѣ се на десетина раскрача далечъ отъ менъ и извика слѣдъ менъ.

— Какво носишъ въ торбата бе, шопе?

— Хлѣбъ аго.

— Кѫдѣ ще го носишъ?

— На Кобилино Бранище; азъ съмъ овчарь при Х. Денко.

— Ти лъжешъ, пезевенкъ! Кѫдѣ сѫ Х. Денковитѣ овце сега?

— На Чумурли сѫ тѣ свалени аго, но азъ ходѭ да вземѫ ергелията, казахъ азъ и стиснѫхъ добрѣ тоягата.

Ако се приближи до менъ и ако рече да ме покара въ Самоковъ, казахъ си азъ, ще го цапнѫ по главата и туй то. Но заптието увѣрено, види се, въ правдивостьта на моитѣ думи, заминѫ си и ме остави свободенъ и спокоенъ. Моитѣ другари сѫ гледали всичко това, та като се върнѫхъ Пенчо шеговито ме запита:

— Цървули ли искаше онова заптие да прави отъ кожата ти, бе Христо?

– Не, подарихъ му животътъ, отговорихъ и азъ шеговито.

Прѣзъ денътъ прѣстояхме въ гората, и надвечерь потеглихме къмъ Рила, като вървѣхме край рѣката, до Сръбско, и излѣзохме на Кобилино-Бранище, близо до езерото. Тамъ съгледахме говедари, които пасеха селски говеда; тѣ бѣха запалили огънъ и бѣха сѣднѫли да ядѫтъ. Ние, не толкова за огънътъ, колкото за хлѣбътъ, рѣшихме да отидемъ при тѣхъ. Тѣ ни приеха добрѣ и, безъ много канение, сѣднѫхме да ядемъ и ние съ тѣхъ. Първата ни грижа бѣше, както читательтъ се сѣщи, да побързаме да загълнемъ добриятъ си апетитъ, та щомъ сѣднѫхме взехме мълчишката ненаситно да лапаме. Щомъ бѣхме свършили ядението, ето че дойде при насъ едно момче, което расправи, че бѣгало отъ каймакаминътъ, който тръгнѫлъ слѣдъ насъ (както казахъ и по-рано — въ Ихтиманско мнозина ни видѣха) съ около 150 души. Слѣдъ туй момчето продължаваше да расказва, че сѫщиятъ тоя каймакаминъ го билъ каралъ ангария да му слугува и други подобни, но ние нѣмахме врѣме да слушаме повече, за туй веднага станѫхме и се отдалечихме, безъ да вземемъ хлѣбъ съ себе си, защото и овчаритѣ нѣмаха, като порѫчахме на послѣднитѣ да пазѫтъ да не ни издадѫтъ.

Тръгнѫхме и се скрихме нейдѣ далечъ отъ мѣстото, гдѣто бѣха овчаритѣ, макаръ и да вѣрвахме въ добротата на послѣднитѣ, но въпросътъ за хлѣбъ стоеше откритъ. Слѣдъ дълги съвѣщания най-сетнѣ рѣшихме да търсимъ спасение въ Рилскиятъ манастиръ, гдѣто прѣдполагахме да намѣримъ добриятъ дѣдо Данаилъ. Мечтаѣхме си ние за дѣда Данаила: че ще ни покалугери за една минута, ще ни тури по тоя начинъ вънъ отъ всѣко подозрѣние, ще ни храни и при сгоденъ случай ще ни експедира безопасно вънъ отъ границитѣ на България, за която бѣхме навлѣзли да се биемъ и мремъ. На другиятъ денъ рано, съ такива богати надѣжди въ душата, прѣоблѣкохъ се, турнѫхъ си револверъ въ джобътъ и тръгнѫхъ самонадѣянно за манастирътъ. Вѣрвахъ, че ще срѣщнѫ нѣкои спънки по пѫтътъ за манастирътъ, но вѣрвахъ сѫщо, че ще съумѣѭ да ги прѣодолѣѭ. Щомъ дойдохъ близо до езерото, гледамъ чадѫръ опнѫтъ. На близо до чадѫрътъ турци товаряха коньe и азъ разбрахъ, че това трѣбва да е потерата съ каймакаминътъ, който насъ гонеше. Да се връщамъ назадъ не бѣше тактично, за туй гордо продължихъ пѫтътъ си. Но щомъ ме съгледаха турцитѣ, единъ арапинъ се обърнѫ къмъ менъ и нададе единъ гласъ, като магаре да реве:

— Ела тукъ бе, шопе.

Азъ рѣкохъ — дръжте ме крака сега и хукнѫхъ да бѣгамъ, но, разбира се, къмъ манастирътъ. Турцитѣ взеха да се смѣѭтъ и да викатъ слѣдъ менъ. ху, ху! Мойто бѣгание, види се, имъ правеше нѣкакво удоволствие, но въ сѫщото врѣме и азъ бѣхъ доволенъ, само се озъртахъ да видѭ, дали нѣкой не тича подирѣ ми. Очевидно, че арапинътъ искаше да ми намѣри работа, да ме накара да помогнѫ товарянието на коньетѣ, но азъ си казахъ — що търси лисица на пазаръ. Бѣжанова майка бѣло носи.

Слѣдъ това дойде друго. На около единъ километръ далечъ отъ манастирътъ, гледамъ десетина души въорѫжени хора, насѣдали на трѣвата, които, щомъ ме видѣха, наскачаха като бълхи и се приготвиха да ме прѣсрѣщнѫтъ.

— Отъ кѫдѣ си бѣ, шопе?

— Отъ Студена, отговорихъ азъ

— Не видѣ ли нѣйдѣ каймакаминътъ?

Тѣ сѫ били манастирски пандури и чакали да посрѣщнѫтъ каймакаминътъ, който, то се знае, е прѣдизвѣстилъ манастирското началство за своето благоволение, да направи честь на манастирътъ.

Азъ се намѣрихъ прѣдъ черквата, когато раздаваха грозде. По това разбрахъ, че тоя денъ бѣше 6-и Августъ. Сетнѣ распитахъ и ми казаха, че дѣдо Данаилъ се поминѫлъ. Тогава азъ повѣрвахъ това, но днесъ азъ имахъ случай да се увѣрѭ, че той билъ живъ и че отъ страхъ не сѫ ми казали истината. Най-сетнѣ при присѫтствието на една голѣма потера въ манастирътъ, съ каймакаминътъ на чело, не бѣше лесно и безъ рискъ да бѫдемъ приети и настанени въ манастирътъ. А ето едно доказателство, че дѣдо Данаилъ е билъ тогава живъ. По моя молба, архимандритътъ отъ Рилскиятъ манастиръ — Кесария, пише на Юрданъ Дрѣновски, съ дата 3 Ноемвр. 1896 г., слѣдующето: „Отецъ Данаилъ е мой съврѣменникъ, той бѣше родомъ отъ Самоковъ, простъ самоукъ человѣкъ и едва ли можеше да си запише името. На младитѣ си години е билъ добѫръ гаждачъ (нишанджия), ималъ е много приятенъ и шеговитъ разговоръ, дѫржалъ е нѣщо около 20 години постницата „Покровъ Пресвятия Богородици“, съ него който не се е срѣщалъ, той не се е сприятелилъ. Билъ е доста гостолюбивъ. У него се е намиралъ прочутиятъ и най-хубавъ Рилско-монастирски пелинъ, съ този пелинъ е спечелилъ голѣма популярность между Габровци и други много — ето таквозъ му е било повѣдението. Той се е поминалъ на 1885 година, а не както казвате на 1868. На 1883 год, азъ, като си дохаждахъ въ монастиръ, той бѣше живъ, но бѣше боленъ, паднѫлъ бѣше и си бе искѫлчилъ десниятъ кракъ чакъ горѣ отъ ябълката (алмаджика)“. Както и да било, тогава попитахъ за икономътъ, когото дръпнѫхъ малко на страна и му се обяснихъ безъ забикалки. Икономътъ се уплаши, захванѫ да трѣпери и не знаеше какво да прави. Най-сетнѣ се посъвзе.

— Почакай ти тукъ малко, азъ ще кажѫ на егуменътъ и тогава ще видимъ.

Той отиде да дири егуменътъ, а азъ останѫхъ въ недоумѣние. Такъво хладно посрѣщание разби надѣждата, кръвьта замръзнѫ въ жилитѣ ми. Дохаждаше ми да извикамъ въ срѣдъ манастирътъ отчаянно и да проклънѫ немилостивата сѫдба. Но скоро икономътъ се подаде и азъ се посъсрѣдоточихъ.

— Нѣма егуменътъ, каза икономътъ, но при все туй ще ви помогнѫ азъ самъ.

Послѣ ми обясни, че въ манастирътъ е положително невъзможно да си приберемъ, защото Дубнишкиятъ каймакаминъ ни дирилъ съ 150 души и че въобще въ манастирътъ прѣтърсвала често властьта. Увѣщанията ми не помагаха. Икономътъ захванѫ да ми расправя за мѫжитѣ, които теглили, когато лани дошли тукъ нѣколко момчета отъ четата на Тома Пантелѣевъ отъ Свищовъ. И Левски е дохождалъ въ манастирътъ. Но кой слушаше приказкитѣ на икономътъ! За менъ бѣше важно да знаѭ, ще ли ни се даде сигурно прибѣжище въ манастирътъ, каквото съ пълна увѣреность прѣдполагахме да намѣримъ. Отказътъ ме порази. Нашиятъ идеалъ бѣше тоя манастиръ, но на сила биваше ли и, главно, можехме ли да се натрапимъ? Хаджи Денковитѣ овци слѣзли и ние не можахме като овчари да се промъкнемъ и избавимъ; манастирътъ пакъ може би резонно (можеше ли да има за насъ тогава оправдание какъвто и да бѫде резонъ?) ни отказа гостоприемство — какво да се прави? Прѣдстоеше ни, споредъ думитѣ на строгиятъ и неумолимъ икономъ, да се криемъ изъ Рилскитѣ планини за нѣкое врѣме, че послѣ ще се дири нѣкое срѣдство. Колкото такава една неопрѣдѣленость и да бѣше убийственна заради насъ, трѣбваше да се покорѭ и подчинѭ на распорежданията и заповѣдитѣ на икономътъ, който въ тоя случай, безъ съмнѣние, дѣйствуваще тъй по заповѣдь на егуменътъ, макаръ и да ми се каза, че го нѣмало било. Слѣдъ туй икономътъ ми даде хлѣбъ и цървули въ една торба и ме изведе изъ гората, като ми каза да отидемъ на мѣстностьта Караюмерица.

Тръгнѫхъ азъ да търсѭ другаритѣ си, но съ съкрушено сърдце. Незнаехъ какъ да почнѫ и да имъ расправѭ за несполуката и невъзможностьта да ни приемѫтъ въ манастирътъ. Пенчо ужасно се разсърди, но бѣше мѫчно и тѣжко на всички ни. Ходихме по гори и балкани, търпѣхме всички лишения, като се надѣвахме, че тукъ ще има край на тия нащи страдания; но какво разочарование! При все туй, колкото непонятенъ и да ни се виждаше тоя манастирски отказъ, ние се нахранихме добрѣ и тръгнѫхме да отидемъ на Караюмерица, както ни бѣше порѫчалъ икономътъ. Тамъ бѣхѫ манастирскитѣ говеда, гдѣто отъ манастирътъ ни пращахѫ ядение три — четири дена. Сетнѣ, по заповѣдь отъ манастирътъ, прѣмѣстихме се на мѣстностьта Кьорица, гдѣто се намираха манастирскитѣ овци и гдѣто прѣстояхме три дена. Това мѣстение ни се диктуваше, защото каймакаминътъ отивалъ да разгледва всички мѣстности изъ Рила, та да не се намѣримъ тамъ, гдѣто щѣше да дойде каймакаминътъ. Съ други думи манастирътъ ни пазѣше, грижѣше се за нашата безбѣдность, а ние тогава, безъ да прѣцѣнимъ добрѣ лошитѣ условия, въ които можеше да туримъ манастирътъ съ нашето намѣрване тамъ, сърдѣхме се неоснователно на манастирското началство и го считахме за страхливо и не патриотично. Но да се сърдимъ имахме малко поне право. Каймакаминътъ прѣстоялъ нѣколко дена въ манастирътъ, ялъ, пилъ и, разумѣва се, нищо не платилъ. Слѣдъ тридневното квартируване на Кьорица, съобщиха ни отъ манастирътъ, че трѣбва да си вървимъ вече, кѫдѣто ни очи видѫтъ. То бѣше за насъ втори ударъ. Сега чакъ разбрахме, че ако манастирскитѣ хора по-рано сѫ се грижили за насъ и сѫ ни крили, то било повече зарадъ тѣ да не се компрометиратъ. Самъ економътъ дойде при насъ и ни съобщи, че манастирскиятъ калугерски съвѣтъ се билъ събиралъ, разисквалъ билъ за насъ и рѣшилъ, че неможло да бѫдемъ приети въ манастирътъ, за да чакаме и намѣримъ способъ да се промъкнемъ, а трѣбвало да се чистимъ по-скоро отъ тамъ. Може читательтъ да си прѣдстави нашето негодувание и нашето лошо положение въ тия неблагоприятни обстоялелетва!

— Ами, какво да правимъ сега, попита Пенчо?

— Каквото до сега сте правили, — отговори економътъ.

Но слѣдъ едно минутно мълчание, економътъ счете за нуждно да ни посъвѣтва, че било най-добро да диримъ Св. Горскитѣ стада въ Разложко, та съ тѣхъ да се промъкнемъ. И дѣйствително съ тоя съвѣтъ той ни извади отъ недоумѣнието, въ което бѣхме паднѫли. Но и друго *аслѫ* не ни оставяше. Понеже виждахме, че скоро ще имаме нужда отъ пари, защото като прѣхвърлимъ Разложко, нагазваме въ мѣста, гдѣто нѣма потери, та ще можемъ съ пари да минемъ по-добрѣ и по-лесно, молихме да ни дадѫтъ нѣкоя и друга пара; но калугерскитѣ братя не намѣрихѫ за добрѣ да ни дадѫтъ нито по петъ гроша. По тая причина, натирени по такъвъ начинъ, ние се рѣшихме и на ясенъ денъ тръгнѫхме за Разложко, като се опростихме съ економътъ, но и като не забравихме да кажемъ по нѣколко острички и кисели думици за смѣтка на егуменътъ и неговото калугерско братство.

И така, тоя пѫтъ Рила отказа да ни приеме и ни помогне, както имахме нужда, защото, види си, нѣмаше тамъ постникътъ дѣдо Данаилъ. . . . . . . Боже, колко струва единъ добръ человѣкъ!

По пжтътъ за Св. Гора.

Търсимъ овчарска служба. — Прѣоблеченъ въ Мехомия за хлѣбъ. — Парливитѣ чушки. — При Св. Горскиятъ калугеръ и неговата доброта. — Въ Мелнишкиятъ манастиръ.—На Вилушицкиятъ манастиръ и отецъ Никола. — Въ Дойрянъ за риба. — Нужда отъ пари. — Срѣщата съ братътъ ми Танчо.—Въ метохътъ за хлѣбъ. — На границата Св.-Горска.

Едва на вториятъ денъ, слѣдъ като оставихме мѣстностьта Кьорица и се опростихме съ намѣрението да се спасяваме въ Рила, стигнжхме въ околностьта на Мехомия. Тия мѣста, както знае вече читательтъ, ми бѣха добрѣ извѣстни, та пжтуванието ни отъ къмъ тая страна никакъ не се затрудняваше. Прѣхвърляхме и прѣминавахме съвършенно познати върхове и ужасно дълбоки долини. Още горѣ, въ висинитѣ надъ Мехомия, съгледахме мандри и понеже имахме нужда отъ хлѣбъ и въобще отъ срѣща съ „обикновенъ“ человѣкъ, за да научимъ каквото се знае за потери и комити, рѣшихме да отиде единъ отъ насъ на тия мандри. Понеже като се прѣобличахъ, азъ ставахъ неузнаваемъ — толкозъ ме взимаха селскитѣ дрѣхи и толкозъ умѣехъ да имитирамъ и по говоръ, и по движение, и по всичко настоящиятъ овчаринъ — прѣоблѣкохъ се и се прѣдставихъ прѣдъ единъ овчаринъ. Казахъ на послѣдниятъ, че и азъ съмъ отъ неговиятъ еснафъ, т. е. че съмъ овчаринъ, че имамъ и двама другари, които сж съ овцетѣ въ Рилската планина и че искаме да се цѣнимъ като овчари въ стадата на Св. Горскитѣ овци. Овчарътъ се твърдѣ зарадва, защото имали нужда отъ овчари и ми каза да съмъ отишълъ при кехаята, който се билъ намиралъ въ селото Обидимъ. Безъ повече приказки азъ се върнжхъ при другаритѣ и понеже имахме нужда отъ хлѣбъ, тръгнжхме за въ Мехомия.

Въ Мехомия азъ самъ влѣзохъ прѣоблеченъ, купихъ хлѣбъ достатъчно и върнѫхъ се назадъ безъ да ми се случи нѣщо. Прѣзъ деньтъ прѣстояхме вънъ отъ градътъ и чакъ вечерьта тръгнѫхме за селото Обидимъ, като минѫхме между Мехомия и Банско и се качихме на Пиринъ-Планина, къмъ Кресненскитѣ върхове. Тамъ оставихъ другаритѣ си, а азъ тръгнѫхъ да търсѭ кехаята въ с. Обидимъ. Дохождаще ни на умъ по едно врѣме, да не търсимъ никакви овце, а да вървимъ сами чакъ до Св. Гора, но мѫчнотия прѣдвиждахме въ прѣминаванието на р. Струма, защото не можеше да се прѣгази и слѣдователно нѣмаше да може да я минемъ, ако мостоветѣ се пазѭтъ отъ стража. А това послѣдното бѣше вѣрно, защото на много мѣста ние позапитвахме отъ далечъ за това и всѣкогашъ ни се отговоряше неблагоприятно. Пакъ и не трѣбваше да питаме, защото поставянието стража по такива мостове се диктуваше отъ самото размирно положение, а турското правителство, отъ страхъ да не се распространи тази размирность по цѣло българско, сигурно е взимало нужднитѣ прѣдпазителни мѣрки. По тая причина ние рѣшихме да търсимъ кехаята и за форма да се цѣнимъ като овчари, за да минемъ Струма, че отъ тамъ нататъкъ ще гледаме и ще правиме.

Едва прѣди пладнѣ стигнѫхъ въ Обидимъ. Лесно намѣрихъ кехаята, но той не бѣше самъ, защото стрижеха овцетѣ. Казахъ му защо съмъ дошълъ, и той се зарадва, защото ималъ нужда отъ двама-трима още овчари, но ми каза, че трѣбвало да отидѫ за това при Св.-Горскиятъ калугеръ. Тоя калугеръ прибиралъ вълната, распореждалъ съ млѣкото и сиренето и въобще ималъ мандатъ да се кърши съ паричната и домакинска часть на тия Св.-Горски стада. Въ сѫщото врѣме сѫщиятъ тоя калугеръ билъ и егуменъ на Мелнишкиятъ манастиръ. Навикнѫлъ отъ практика да виждамъ подъ черното расо добра душа, азъ се зарадвахъ и рѣшихъ да му се открыѭ, ако ми се види добръ человѣкъ, какъвто ми се щѣше да бѫде. Кехаята, отъ радость, не ме пустнѫ, а ме задържа да ямъ първо заедно съ него и другитѣ хора, що стрижехѫ овцетѣ. Сѣднѫхме да ядемъ, сложиха хлѣбъ, а слѣдъ туй и традиционнитѣ чушки, но тѣ бѣха едни люти чушки, като огънь и азъ неможахъ да ги ямъ. Разбира се, прѣструвахъ се, че не обичамъ чушкитѣ, а другитѣ сътрапезници гълтаха ги немилостиво и ме закачаха, че ямъ само хлѣбъ, когато има чушки.

— Може ли българинъ и особенно овчаринъ да не яде чушки, казваха ми тѣ, тоя приятенъ на джхъ и благодатенъ по своето изобилие зеленчукъ, който задължително трѣбва да се намира въ всѣка българска кжща?

Но азъ се необаждахъ и обръщахъ приказката върху другъ нѣкой въпросъ, като запитвахъ за всичко, каквото ми додеше на умъ. Най-сетнѣ обѣдътъ се свърши и на менъ посочиха, кждѣ да отидж и гдѣ да намѣрѭ калугерътъ.

И той не бѣше самичъкъ, но азъ подкачихъ приказка за моятъ овчарлъкъ. Като видѣхъ, че имамъ работа съ добръ человѣкъ, рѣшихъ да му се обадѭ.

— Искамъ, отче, да ви кажж нѣщо безъ свидѣтели.

Калугерътъ нищо не подозираше; той си помислилъ, че работата се отнася до нѣкакви крадени овце, и веднага станж и се дръпнжхме на осамотено мѣсто. Слѣдъ като го заклѣхъ въ името на Христа и Богородица (то е най-силната и най-голѣмата клѣтва за единъ калугеръ), прѣпоржчихъ му се въ дѣйствителната си боя. Отецъ Никола, тъй се казваше калугерътъ, се оказа сърдеченъ и патриотъ человѣкъ. Като ме распита за всичко станѫло съ четитѣ, което, очєвидно, много го интересуваше, каза ми да не се боимъ и че той взима върху си грижата да ни прѣкара безопасно по направление къмъ Св. Гора.

— Оставете се на душата ми, повтаряше добриятъ калугеръ, и вѣрвайте въ думитѣ ми и обѣщанието, което ви давамъ.

Той веднага се постави въ нашето положение, и понеже ни съчувствуваше, твърдѣ добрѣ разбра каква голѣма нужда имаме отъ помощь въ това ни положение и отъ добра и насърдчителна дума. Слѣдъ туй останжхме съгласни, да кажемъ на кехаята, че съмъ се цѣнилъ заедно съ другаритѣ си, но не за Св.-Горскитѣ овце въ Разложко, които се намираха подъ надзорътъ на кехаята, що намѣрихъ въ селото, а за овцитѣ въ Мелнишко. Слѣдъ туй пакъ се повърнжхме на въпросътъ за четитѣ. Азъ, естественно, оплаквахъ участьта на тая чета, като съжалявахъ за убититѣ·

— Нищо, каза калугерътъ, не трѣбва да се скърби; дошло му е врѣмето да стане българско, щомъ има такива хора, които жертвуватъ животътъ си за народътъ.

Въ това врѣме прѣзъ прозорецътъ съгледа, че минаваше една жена и като се обърнѫ къмъ менъ, каза ми:

— Виждашъ ли тая жена? Тя има 7 дѣца. Убили сто души — ще се родѭтъ хилядо.

Кехаята се понамръщи даже, за дѣто новоцѣненитѣ овчари не оставяли при него, когато ималъ толкозъ голѣма нужда отъ такива. Тутакси слѣдъ това калугерътъ повика едно момче, каза му да ни придружава до Мелнишкиятъ манастиръ, който, до колкото си спомнювамъ, се казва Св. Врачъ. На момчето той даде и едно писмо и когато му казахме, че е по добрѣ да не става това съ писание, за да не попадне писмото въ рѫцѣтѣ на властьта, той нетърпѣливо отговори:

— Нѣма нищо; и да хванѫтъ момчето съ писмото, ще пострадамъ азъ, единъ калугеръ, безъ никого, но който тоже е дълженъ да помогне на работницитѣ за народътъ.

До вечерьта пѫтувахме по Пиринъ-Планина, спахме нѣколко часа и чакъ на вториятъ денъ вечерьта можахме да втасаме до манастирътъ. Момчето, което ни придружаваше, но което сѣщаше работата, ни прѣпорѫча на единъ калугеръ въ манастирътъ, гръкъ, намѣстникъ на егуменътъ (нашиятъ калугеръ) и му даде писмото. Гръкътъ ни посрѣщнѫ твърдѣ добрѣ и ни гости още по-добрѣ; той не знаеше български, но и азъ не се обадихъ, че знаѭ гръцки, така щото никой отъ насъ не говори съ него. Ние отбѣгвахме отъ него, но и той странѣше отъ насъ и ни оставяше сами на свобода. На другиятъ или на вториятъ денъ заранъта, облѣкохме си по едно манастирско кебе (Пенчо си имаше кебе), завихме пушкитѣ си и се качихме на катѫре. Гръкътъ калугеръ даде едно писмо на единъ слуга, който, заедно съ още двама-трима слуги, тръгнѫ да ни придружи до манастирътъ въ Вилушица, Струмишко, и ни испрати до манастирската врата, като повтаряше на гръцки: Добръ часъ, добръ часъ! Катѫретѣ ни бѣха товарени съ сиренье и други прѣдмети, види се за прикриване нашето прѣминавание. Слугитѣ не подозираха нищо и ние единъ други си говорихме за разни дрѣболии, като радосно си намигахме, за дѣто ходимъ негонени вече.

Струма прѣминѫхме не далечъ отъ Мелникъ и се упѫтихме къмъ Вилушицкиятъ манастиръ, гдѣто калугерътъ, егуменъ на манастирътъ, ни прие така любезно, както и отецъ Никола. Егуменътъ бѣше отъ Орѣховица, Търновско. Ядение, пиение — като на свадба. Той гълташе нашитѣ расказите за биткитѣ на нашата двойна чета и ни прѣгръщаше отъ радость, че сме се избавили живи и здрави. Искаше даже да ходи въ градътъ и да ни искара паспорти, та така да тръгнемъ като търговци, но ние нерачихме, защото щомъ вземемъ паспорти, трѣбваше, естественно, да оставимъ пушкитѣ си, а това ни се виждаше невъзможно. Ние, гоненитѣ, останемъ ли безъ орѫжие, мислѣхме си, че ще пропаднемъ и не ще можемъ да се избавимъ, за туй се отказахме отъ паспортитѣ. Любезниятъ тоя егуменъ не ни пускаше даже да си ходимъ, а все ни държеше „да си отпочинемъ". Забравихъ името му, но той ни държа цѣла седмица и ни гощава въ изобилие. Слѣдъ като взехме отъ него всички прѣдмети, отъ каквито имахме нужда, той ни испроводи твърдѣ приятелски, като не забрави да ни даде нѣкои и други наставления и упѫтвания, нуждни намъ, за да стигнемъ благополучно въ Св. Гора, и като ни обясни, че отъ тукъ нататъкъ нѣма отъ що да се страхуваме.

Като оставихме манастирътъ, ние тръгнѫхме за Дойранъ. По пѫтътъ прѣдпазвахме се, но не толкова много, както до тукъ: криехме се по царевицитѣ и спѣхме по полянкитѣ, разбира се, прѣдрѣшени. Въобще бѣхме по-свободни, защото бѣхме увѣдомени отъ послѣдниятъ егуменъ, че отъ Струма нататъкъ нѣмаше вече никаква потера, понеже, очевидно, турското правителство не се боеше или и нѣмаше причини да се бои. При пѫтуванието пазѣхме хаидушкото правило: нощно врѣме да пѫтуваме, а денемъ да спимъ и да се криемъ по нивитѣ или гѫсталацитѣ. На много мѣста българи ни виждаха и ни поздравляваха, безъ да подозрѫтъ нѣщо или да се съмняватъ. Пакъ и ние, като видѣхме, че сигурността тукъ е по-голѣма, не си правехме трудъ да бѣгаме, а се прѣструвахме, че дѣйствително спимъ и че сме нѣкои шопе, овчаре, за работа дошли тадѣва. На много мѣста вървѣхме по джадето, заедно съ други пѫтници, а на вториятъ денъ правѣхме компания съ единъ керванъ камили и прѣкарахме доста весело даже. По онова врѣме въ тия страни съ камили се прѣнасяше стоката и се правѣше търговия; сега какъ е — незнаѭ. Както и да било, слѣдъ два или три дена пристигнѫхме благополучно къмъ Дойранъ и веднага азъ слѣзохъ въ градътъ да купѭ хлѣбъ и риба, за която толкозъ много говорихъ на другаритѣ си. До езерото тъкмо има дюкяни, гдѣто продаватъ риба. Влѣзохъ въ единъ дюкянъ, порѫчахъ да ми уловѫтъ прѣсна риба и поискахъ да я опечѫтъ на шишъ, както обикновенно тамъ я пекѫтъ. Уловиха ми бѣловица и нѣколко шиша донесохъ на другаритѣ си. Никакво приключение, никаква неприятность. И кой можеше вече да подозира!

Тутакси тръгнѫме. Слѣдъ два дена пѫтувание ние минѫхме къмъ Кукушъ и стигнѫхме до селото Айджиларе, което е нѣколко часа по-долу отъ Кукушъ, тъкмо на р. Галика. Тамъ бѣхме принудени да се спрѣмъ, защото нашето понататъшно пѫтувание се затрудняваше отъ едно твърдѣ важно обстоятелство, а именно нѣмахме пари. Понеже бѣхме доста свободни, пѫтувахме по пѫтищата и близо до градоветѣ, та храна трѣбваше да си доставяме съ пари, а пакъ пари, както се знае, нѣмахме, защото не бѣхме излѣзли на търговия и печалби. Като нѣмаше какъ да си набавимъ пари другояче, рѣшихме да се върнемъ малко назадъ, въ селото Ахчаклеси, кѫдѣто живѣеше единъ мой братовчедъ по майка, когото да задължѫ, да отиде въ Горни-Тодоракъ и да каже на брата ми Танчо, да ме намѣри на Алтѫ-бунаръ, близо до селото Махала, доста далечъ отъ Солунъ, въ Халкидония. И го направихме. Подиръ туй едва слѣдъ три-четири дена втасахме на Алтѫ-бунаръ, като минѫхме близо до Солунъ и спахме въ еврейскитѣ гробища. Въ Солунъ неможахме да влѣзнемъ, защото тогава цѣлиятъ градъ бѣше заобиколенъ съ кале и неможеше человѣкъ безъ тескере (паспортъ) нито да влѣзне, нито да излѣзне. Пакъ и нѣмахме нужда отъ Солунъ. Запомнихме добрѣ само еврейскитѣ гробища и то за това, защото ожъднехме ужасно, нетърпимо, и при цѣло море, бѣхме принудени да умираме за вода.

На Алтѫ-бунаръ вадѣхме вода, когато братъ ми Танчо пристигнѫ. Отъ начало азъ не можахъ да го познаѭ, нито пакъ той менъ, но като се заприказвахме, познахме се. Той бѣше съ конъ и като е каралъ твърдѣ силно, едва е можалъ за два дена да дойде отъ Горни-Тодоракъ до тукъ. Сетнѣ, сѣднѫхме на едно мѣсто и азъ му разправихъ за всичко, което до тоя часъ ми бѣше прѣминѫло прѣзъ главата. А той слушаше и се чудеше на разказитѣ ми. И при всичко туй, незабрави да ми каже, че мойта майка постоянно е плакала за менъ, расправи ми и за други домашни работи, които, разумѣва се, неможаха да ме трогнѫтъ въ това положение, въ което се намирахъ. Танчо ни даде хлѣбъ и друго нѣщо за ядение и ни снабди съ пари, 200—300 гроша, толкова е ималъ и той. Слѣдъ туй простихме се братски и тръгнѫхме вече за Св. Гора. Отъ Варошъ минѫхме прѣзъ гори и плачини, стигнѫхме наблизо до Леригово и на вториятъ денъ вечерьта стигнѫхме тъкмо на границата, която дѣли Св. Гора отъ другата османска държава. Тамъ има турска стража и единъ манастирски метохъ. Оставихъ другаритѣ си на една страна и като си пооправихъ туалета, отидохъ въ метохътъ за малко хлѣбъ. Азъ поискахъ хлѣбъ, а калугерътъ, безъ да отговори на моето искание, захванѫ да ме распитва като сѫдебенъ слѣдователь да бѣше.

— Отъ гдѣ идешъ бе, момче?

— Отъ Иверскитѣ овце.

Слѣдъ туй даде ми хлѣбъ и една чаша вино. Хлѣбътъ бѣше цѣла една пита — тъй го правѭтъ тамъ. Азъ хапнѫхъ единъ-два залъка и шопнѫхъ хлѣбътъ въ торбата, съ цѣль да го занесѫ на другаритѣ си, и пакъ казахъ прѣсторено:

— Молѭ те, отче, дай ми повече хлѣбъ, азъ съмъ селянинъ человѣкъ.

— Ихъ, каза той, ти много хлѣбъ ядешъ — и ми даде още една пита.

На метохътъ за яденье не се плаща нищо. Обаче стражари арнаути не закъснѣха да ме заобиколѭтъ. Единъ отъ тѣхъ, безъ да ме гледа, ме запита.

— Отъ гдѣ идешъ бе, шопе?

Калугерътъ прибърза и вмѣсто менъ му отговори:

— Той е отъ Иверскитѣ овчаре.

Азъ не казахъ нищо, а продължавахъ да ямъ и подсмърчамъ по шопски. Стражаретѣ, задоволни отъ отговорътъ на калугерътъ, излѣзоха изъ метохътъ и се невидѣха. Тутакси слѣдъ тѣхъ излѣзохъ и азъ и тръгнѫхъ къмъ морето, за да видѭ прѣзъ дѣ и по какъвъ начинъ ще може да влѣзнемъ въ Св. Гора незабѣлѣзани отъ стражата. Безъ паспортъ това не бѣше възможно, а това знаехъ азъ отъ по-рано. Щомъ дойдохъ до морето, ето единъ стражаринъ.

— Кѫдѣ ходишъ бе?

— Отивамъ на морето, аго, да се поизмиѭ.

Понеже турчинътъ не ми каза нищо повече, азъ се успокоихъ и чакахъ съ нетърпѣние да падне мракъ. Слѣдъ туй припнѫхъ при другаритѣ си и тримата тръгнѫхме край брѣгътъ, подъ сѣнката на дърветата, прѣминѫхме границата незабѣлѣзано и минѫхме въ прѣдѣлитѣ на Св. Гора. Нощьта бѣше ясна, мѣсецътъ разливаше своита свѣтлина, но не можеше да пробие дебѣлата закриля на дърветата, та ние оставихме не свободната часть отъ държавата на Султанътъ и влѣзохме въ друга, пакъ на сѫщиятъ владѣтель, но по-свободна, гдѣто турскиятъ бабаитлѫкъ не струва ни единъ калпавъ грошъ и гдѣто никакви безобразия и золуме не може да върши който и да бѫде зълъ и дивъ ага, бей или паша.

Въ Св. Гора.

Единъ спокоенъ сънъ. — Калугерътъ биволаръ. — Въ манастирътъ Зографски и случката съ топузлиятъ калугеръ. — Исповѣдникътъ Климентия отъ Прилѣпъ и грижитѣ му да ни спаси. — Обличанието ми въ калугерски дрѣхи и почърняванието и на двамата ми другари.—Непоносимото често ходение въ черква и случката съ калугерътъ събужбачъ. — Планъ за тръгвание.

Вървѣхме все край брѣгътъ. Морето бѣше тогава твърдѣ неспокойно и въ нощната тая тишина издаваше ужасенъ шумъ, нѣщо като глухъ, подземенъ ревъ, като плѣскаше ядовито водитѣ си отъ брѣгътъ. Това плѣскание образуваше едра роса, която отскачаше отъ брѣгътъ и една часть падаше върху насъ, та ни напомнюваше за величието и могуществото на водниятъ царъ. Тоя морски ревъ се повтаряше и се разнасяше по цѣлата околность, гдѣто, очевидно, царуваше пълна тишина, гдѣто хорската скърбъ и тѫга сѫ въ по-малъкъ процентъ. Всичко на около бѣше тихо. Само азъ расправяхъ на другаритѣ си за независимостьта на Св. Горската мѣстность, за това, че тамъ не може да влѣзне турска полиция или войска, че тамъ стои само единъ турски сановникъ, който издава само паспорти и че полицията принадлежи на манастиритѣ Св.-Горски. Доказвахъ имъ съ една дума, че ние сме вече на едно свободно и безопасно мѣсто. Освободени по такъвъ начинъ окончателно отъ страхътъ, прибрахме се доста навѫтрѣ въ горитѣ и лѣгнѫхме да спимъ единъ спокоенъ сънъ слѣдъ толкозъ неспокойствия, слѣдъ толкозъ страдания и неволи.

На другиятъ денъ слѣдъ пладнѣ потеглихме, за да отидемъ въ нѣкой манастиръ. На едно мѣсто съгледахме единъ воловаръ калугеръ и азъ, безъ да му мислѭ повече, прѣдставихъ му се безцѣлно.

— Отъ гдѣ си, бе момче, попита ме той, щомъ ме съгледа.

— Отъ Студена, Дубнишко, отговорихъ азъ.

— Че и азъ съмъ отъ Студена; чий си синъ?

Сега я оплѣскахме, казахъ си азъ, и веднага скроихъ друга лъжа.

— Азъ те познахъ, че си отъ Студена, рѣкохъ му, та за туй ти казахъ, че съмъ отъ тамъ. Въ сѫщность отъ Дубница съмъ. Овчаръ съмъ, отъ Иверскитѣ овчаре.

— Тъй ли? Ами кѫдѣ отивашъ сега?

— На Зографскиятъ манастиръ, отговорихъ азъ и му казахъ Сбогомъ.

Калугерътъ си бѣше единъ простъ, Божи човѣкъ, та нищо и не можеше да подозрѣ. Сетнѣ той захванѫ да вика подирѣ ми и да ми говори, че манастирътъ Зографъ билъ много далечъ, като ме увѣщаваше, че не било злѣ, да останѫ да спѫ при него. Но азъ му отказвахъ и продължавахъ да се отдалечавамъ. Слѣдъ туй стигнѫхъ другаритѣ си, усилихме вървѣжътъ и що токо се мръкваше стигнѫхме при манастирътъ. Бѣше, помнѭ добрѣ, 17 Септемврий 1868 год. Оставихъ другаритѣ си въ гората гладни и азъ веднага припнѫхъ за въ манастирътъ. Единъ калугеръ, съ топузъ въ рѫката, затваряше грамаднитѣ и яки врата. Едната половина имаше една малка вратничка, и до като калугерътъ затваряше голѣмитѣ, азъ се промъкнѫхъ прѣзъ малката. Спорѣдъ приетиятъ порядъкъ и правила само до единъ извѣстенъ часъ вечерьта може да се влиза въ манастирътъ и щомъ мине тоя часъ, никой не може да влѣзне и вратата се затварятъ. За туй калугерътъ захванѫ да вика подирѣ ми стой, кой си, що искашъ и пр., но азъ имахъ ли смѣтка да стоѭ до вратата, за да бѫдѫ по-лесно истиканъ навънъ? Наопаки, като знаѣхъ порядъкътъ, усилихъ крачкитѣ, навлѣзохъ навѫтрѣ и припнѫхъ къмъ оная страна, гдѣто бѣха насѣдали калугери да ядѫтъ. Гладенъ ужасно, казахъ добръ вечерь и неканенъ сѣднѫхъ на софрата. Никой не посмѣѭ вече да ме дигне отъ софрата и да ме лиши отъ парче хлѣбъ. Прислужници калугери ми донесоха една чиния и азъ захванѫхъ да гълтамъ отчаянно. Другитѣ сътрапезници се любуваха на моятъ апетитъ и любезно ми прѣдлагаха повече хлѣбъ и повече гозба.

Обаче калугерътъ съ топузътъ (топузътъ, струва ми се, бѣше знакъ на кападжийската власть), щомъ затвори вратата, припнѫ при економътъ да извинява себе си и да се оплаква отъ менъ, като казваше, че той, калугерътъ топузлия, не билъ виновенъ, че азъ, шопътъ, съмъ влѣзълъ на сила прѣзъ малката вратичка и пр. и пр. Економътъ, който се виждаше да е доста разбранъ калугеръ, тихо каза на топузлиятъ, че найсетнѣ не съмъ билъ лошъ человѣкъ, че не могло да ми се откаже покровъ и прибѣжище, че не може да ми се не даде единъ залъкъ хлѣбъ и че, слѣдователно, можалъ съмъ да останѫ въ манастирътъ да прѣнощувамъ. Азъ се успокоихъ. Сетнѣ взеха да ме распитватъ и азъ лъжехъ ги, че съмъ билъ отъ Дубнишко и че съмъ отъ Иверскитѣ овчаре. Никой нищо не подозираше, пакъ и не можеше да подозира, та ядохъ спокойно. Другаритѣ ми обаче останахѫ въ гората гладни и ме чакаха като мессия; тѣ сѫ яли нѣкакви овощия и тъй сѫ прѣкарали нощьта, понеже азъ не можахъ да отидѫ при тѣхъ и да имъ занесѫ хлѣбъ, защото нѣмаше какъ. Щомъ се нахранихъ, економътъ ме извика и ми показа мѣстото, гдѣто щѣхъ да спѫ. По пѫтътъ ми дойде идея, да попитамъ економътъ за мирскиятъ духовникъ, за да се исповѣдамъ. Исповѣдникътъ, казвахъ си азъ, не ще да е младъ человѣкъ и като старъ, не ще може да ме прѣдаде и да откаже на молбата ми. Економътъ ме заведе въ една килия и ми каза: тукъ ще спишъ; утрѣ ще те заведѫ при исповѣдникътъ и се отдалечи.

Азъ останѫхъ самичъкъ и подслоненъ, като хората. Триехъ си рѫцѣтѣ отъ радость, но и единъ страхъ ми дохаждаше за това, да не би и тукъ да ни кажѫтъ по нѣкои причини, че не могѫтъ да ни помогнѫтъ и се постараѭтъ за нашето спасение. Пакъ може и да ни кажѫтъ; но не, казвахъ си самъ на себе си, защото тукъ нѣма ония спънки, които накараха Рилскитѣ братия да откажѫтъ да ни приемѫтъ. Не, тукъ е нашето спасение. Ама какъ и кому ще се обадѭ, ще ли бѫдѫ добрѣ разбранъ, какъ ще ни испратѭтъ, съ кого, нѣма ли да ни се случи нѣкоя неприятность или нещастие? Милионъ въпроси си задавахъ самъ на себе си и все си отговаряхъ въ благоприятна смисъль. Моитѣ отговори бѣха такива, както на менъ се искаше да бѫде. Отъ тукъ азъ очаквахъ само добрини. Пакъ най-послѣ ние бѣхме рѣшени макаръ да ни турнѫтъ на нѣкаква работа, за да искараме съ трудъ прѣхраната си, но само да ни приемѫтъ. Мислѣхъ на зараньта да видѭ първо егуменътъ, и се приготвлявахъ какво да му говорѭ и какъ да почнѫ, но пакъ намирахъ, че ще бѫде по-добрѣ да се видѭ първо съ другъ нѣкой калугеръ, който ще ме проумѣе и ще ни вземе подъ своя защита, ще се смили надъ насъ и ще ни услужи. И пакъ се спирахъ върху исповѣдникътъ, защото при него най-лесно може да се отиде. Съ такива мисли и размишления азъ съмъ заспалъ върху единъ миндеръ, отгорѣ на който имаше послана една черга. На другиятъ денъ економътъ ми показа килията на исповѣдникътъ, когото не намѣрихъ, защото още не бѣше излѣзълъ отъ черковата. Сѣднѫхъ при вратата да го чакамъ. Но църквата пуснѫ скоро и исповѣдникътъ дойде безъ да чакамъ много. Цалунѫхъ му рѫка, направихъ единъ поклонъ до земята и му казахъ:

— Искамъ да се исповѣдамъ, отче.

— Отъ кѫдѣ си ти, ме попита любезно и съ тихъ гласъ исповѣдникътъ, който имаше едни благи и приятни обращения.

— Отъ Дубнишко, излъгахъ азъ.

— Овчаринъ ли си?

— Да, отъ Иверскитѣ.

— Ами тамъ защо не си се исповѣдалъ, та си дошълъ чакъ тукъ.

— Тамъ сѫ гръци, отче, отговорихъ, а пъкъ азъ искамъ при българинъ да се исповѣдамъ.

— О, добрѣ, добрѣ, похвална е постѫпката ти, чадо, нѣкакъ самодоволно и гордо, отговори старецътъ и надѣнѫ патрахиля.

— Е, какви грѣхове си направилъ?

— Че азъ не знаѭ, отче; питайте ме и азъ ще ви отговарямъ — и глѣдамъ исповѣдникътъ съ особенно внимание, като че искамъ да вникнѫ въ душата му.

По вънкашностьта той ми вдѫхваше голѣмо довѣрие и ми се виждаше особенно добръ и уменъ человѣкъ. Яснитѣ въпроси, що ми задаваше, още по-яснитѣ му погледъ, приятното му внушително изражение на лицето, твърдѣ свободнитѣ му маниери — по всичко азъ се прѣдрасположихъ къмъ него и рѣшихъ нему да се открия още сега. Исповѣдникътъ се казваше отецъ Климентъ, родомъ отъ Прилѣпъ, сътечественникъ на другарътъ ми Никола Ивановъ.

— Блажилъ ли си въ постни дни?

— Да.

— Причещавалъ ли си се скоро?

— Да, прѣди една година нѣщо.

— Кѫдѣ?

— Въ Бѣлградъ.

Отецъ Климентъ се позамисли малко.

— Ами ти какво си дирилъ въ Бѣлградъ?

Нѣмаше вече какво да чакамъ. Това запитвание бѣше тъкмо на мѣсто, за да подкачѫ своята истинска исповѣдь: да кажѫ какво съмъ дѣйствително направилъ, да попросѭ помощь и спасение за тримата поборници. Веднага дръпнѫхъ се единъ раскрачъ на страна, отправихъ погледътъ си право въ очитѣ на исповѣдникътъ и съ единъ умилителенъ и тихъ гласъ подкачихъ да расправямъ одисеята на тримата.

— Заклевамъ те въ името на Исуса Христа и Св. Богородица, казахъ азъ, и те молѭ за помощь. Азъ ще ти расправѭ всичко. Помогни на трима нещастни, поне въ името на човѣщината. Оставяме се на твоята душа и отъ тебъ ще чакамъ или животъ или смерть. Отъ днесъ на татъкъ нѣма гдѣ да ходимъ вече. Слуги ни направѣте, дърваре или овчаре ни опрѣдѣлѣте, но отъ тукъ не дѣйте ни гони прѣзъ тая зима, че послѣ. . . .

Исповѣдникътъ на първо врѣме се смути, като ме видѣ, че азъ, по вънкашность овчаринъ, шопъ, се дръпнѫхъ на страна и отчаянно се молихъ за помощь, която още не опрѣдѣляхъ, защото не можеше да се опрѣдѣли, прѣди да се раскаже цѣлата история на нашитѣ приключения. Но щомъ той чу да расправямъ за четата на Караджата и Х. Димитръ, отецъ Климентъ отвори очи и съ напрѣгнѫто внимание взе да слуша. Сетнѣ сне си патрахилътъ и тихичко ми каза:

— Ти нѣмашъ нужда отъ исповѣдь. Послѣ климнѫ ми съ глава и допълни: — Сѣдни тукъ при менъ и продължавай.

Расказахъ му всичко. Безъ да се бави повече, исповѣдникътъ излѣзнѫ, като ме остави въ килията си. Той отиде да обади на егуменътъ и въобще да се съвѣтва какъ може да помогнѫтъ и на трима ни. Отъ размѣненитѣ ни съ о. Климентъ думи, азъ се убѣдихъ, че имамъ работа съ единъ опитенъ въ житейскитѣ работи человѣкъ, съ единъ разбранъ и уменъ калугеръ, който не можеше да не бѫде патриотъ, като българинъ, и да не се интересува съ българскитѣ работи. Азъ видѣхъ, че тоя калугеръ знаеше много повече отъ всѣкиго другиго за нашитѣ и други работи, понеже въ Св. Гора, която въ много отношения е една область привилегирована, сѫ се получвали свободно всички новини, които можеха да интересуватъ обитателитѣ ѝ. Скоро о. Климентъ се върнѫ назадъ и ми съобщи, че едва слѣдъ пладнѣ ще може да се рѣши какво ще става тукъ съ насъ. Едноврѣменно съ това той самъ ми даде хлѣбъ и друга нѣкаква госба, за да занесѫ на другаритѣ си, като ми каза, да съмъ свободенъ, защото ще ни се помогне и каквото рѣшение и да се вземе, все ще бѫде въ наша полза.

— Какъ е бе, бай Христо, попита ме Пенчо, когато му занесохъ хлѣбътъ? Ще ни огрѣе ли нѣщо отъ тия кешиши, или и тѣ като Рилскитѣ ще постѫпѭтъ съ насъ?

Расправихъ и на другаритѣ си за всичко, щото съмъ извършилъ съ исповѣдникътъ и прибързахъ да се върнѫ въ манастирътъ, за да узнаѭ рѣшението. Климентъ ме посрѣщнѫ още отъ вратата и ми съобщи радостната новина, че се приемаме въ манастирътъ като прислужници и че за това трѣбва нѣкакъ тайно да се прѣобразимъ отъ миряне и бунтовници въ смиренни калугери. Сетнѣ скроихме какъ да влѣзнемъ въ манастирътъ. Прѣди всичко въ килията на исповѣдникътъ азъ се облѣкохъ въ калугерски дрѣхи, и като нарамихъ други два ката калугерски дрѣхи за двамата ми другари, отидохъ и тѣхъ да почернѭ. Като ме видѣ Пенчо въ тоя каяфетъ, щѣше да се пукне отъ смѣхъ; но понеже само по тоя начинъ можехме да бѫдемъ сигурни за животътъ си, колкото и да му се виждаше това противно, съгласи се, та и тримата се прѣобразихме. Но какъвъ смѣхъ бѣше, до като се облѣчемъ — не могѫ да ви кажѫ сега.

— Прилича ли ми, бай Христо, питаше шеговито Пенчо? Нѣма, пущината, огледало да се погледнѫ, какъ ли ми стои туй черно расо?... Нѣма отъ нѣкѫдѣ Караджата да ни види, че да ни испише!....

Както и да е, слѣзохме долу, гдѣто ни посрѣщнѫ о. Климентъ и ни прѣдстави на 12 души калугери, съвѣтници и сѫдници; а ние поклонихме се, направихме всѣкиму по единъ метанъ и о. Климентъ ни прѣпорѫчи на тѣхъ като манастирски прислужници, които сме се били приготовлявали за калугери. Туй бѣше необходимо, за да се прикрие нашата дѣйствителность прѣдъ калугерското въ манастирътъ общество, за да си не навлечемъ нѣкоя бела за себе си и нѣкоя бѣда за самиятъ манастиръ. Прѣдставихме се и на егуменътъ, който непропуснѫ случаятъ да ни даде нѣкои и други съвѣти относително нашето ново положение. Слѣдъ това о. Климентъ ни завѣде въ една добра и отстранена килия, гдѣто имаше три кревати, чистичко и удобно наредени и ни остави сами да си отпочинемъ и да се опомнимъ, като не забрави да ни даде нѣкои и други съвѣти.

— Не се обаждайте никому, съ никого не говорѣте върху вашето бивше положение, но въ сѫщото врѣме да не се боите вече за себе си. Тукъ сте вече спасени, а ще се намѣри възможность на пролѣть, да ви прѣкараме съ пълна сигурность вънъ отъ прѣдѣлитѣ на турското царство.

Настанихме се въ килията и бѣхме много доволни — първо за сигурностьта и второ за удобствата и добриятъ приемъ. Пенчо, разбира се, постоянно се шегуваше. Искаше му се да намѣри огледало и да се огледа, но нѣмаше. Не се допускало да има огледало въ манастирътъ, та за туй отивахме на морето, за да се огледваме въ водата. И колко се смѣяхме отъ начало съ тия калугерски дрѣхи, но отъ послѣ навикнѫхме. Изъ манастирътъ срѣщахме миряне, които ни казваха: благослови отче, а ние отговаряхме: Богъ да те благослови, — както ни бѣше прѣдварително научилъ о. Климентъ. Едно нѣщо само ни се виждаше мѫчно, а това бѣше, дѣто ни караха да ходимъ четири пѫти прѣзъ денонощието въ черкова. Първитѣ два дена ходихме редовно, но послѣ рѣшихме, че не бива хѫшъ да си разваля спокойствието нощно врѣме и за туй третата нощь не мръднѫхме отъ леглата си. Но не ни оставиха спокойни: единъ калугеръ изчука на вратата, а ние чухме и не се обадихме. Слѣдъ нѣколко минути той пакъ дойде, прочете нѣкаква молитва и пакъ почука. Ние пакъ мълчимъ, но въ грѫдитѣ ни като масло да ври — толкозъ се ядосахме всички. Ще ни направѭтъ една услуга, пакъ изъ носътъ ще ни я искаратъ. Но набожниятъ калугеръ, като е съгледалъ, види се, че пакъ ни нѣма въ църквата и нашитѣ тамъ столове стоѭтъ праздни, дойде трети пѫтъ, захванѫ да чете и отчаянно да чука. Пенчо неможа да се стърпи, съ хайдушки заканвания стан̃ѫ, отвори вратата и съ такива думи посрѣщнѫ калугерътъ, щото той бѣдниятъ ни остави и не дойде още веднѫжъ.

На другиятъ денъ ние вече бѣхме дадени подъ сѫдъ (манастирскиятъ калугерски сѫдъ) за нарушение правилата манастирски. Егуменътъ, родомъ отъ Дубница, който бѣше разбранъ человѣкъ, не даде ходъ на жалбата на нашиятъ събуждачъ, а ни разрѣши да ходимъ само два пѫти въ черква: сутринь и вечерь. По тоя начинъ се уреди благополучно тоя въпросъ и отъ страхъ да не изгубимъ гостоприемството, посѣщавахме черквата, но твърдѣ малко врѣме стояхме вѫтрѣ, защото излизахме да нарѣждаме и слагаме за обѣдъ и вечеря, така щото и отъ къмъ тая страна не бѣхме притиснѫти.

А добриятъ о. Климентъ не ни лишавеше отъ съвѣти и прѣдупрѣждения за всѣки случай. Той ни станѫ другаръ и денемъ, осамотени, ние му расправяхме подробности за нашето патило, а той ни расправяше политически и други новини. Той бѣше настоящи московецъ. Прѣзъ 1852 или 1853 година той билъ свѣщеникъ на русската войска, която се намирала въ Силистра, та послѣ заминѫлъ като свѣщенникъ въ Севастополъ. Той именно ни каза, че въ Цариградъ имало 12 души отъ четата затворени. Свободното врѣме прѣкарвахме въ расходки и ловение риба. Понеже въ манастирътъ се хранѣхме добрѣ, скоро се оправихме и нашитѣ измѫчени и почернѣли лица заприличаха на човѣшки физиономии. Даже се закръвихме и заприличахме по вънкашность на истински калугери.

Избавление.

Сбогомъ на гостоприемната Св. Гора. — Червенитѣ риби. — Мѫчнотията да си искараме паспорти въ Цариградъ. — Въ префектурата. — Единъ черкезинъ позна Илия. — Въ Русското посолство. — За нашитѣ 12 затворени другари. — Въ параходътъ и неисчерпаемиятъ чай. — Въ Одесса и нашиятъ страхъ да се обадимъ. — Въ гостилницата. — Нашето откалугеряване и запознанство съ хората. — Другаритѣ се раздѣлятъ — Моето връщание въ Румѫния и постоянно гонение. — Приеманието ми въ мошията на Берона, и моето спасение. — Двѣ думи за Берона.

Единъ денъ о. Климентъ ни каза, че въ Критъ имало въстание и че ако искаме, случаятъ е добъръ, можемъ да заминемъ и да се спасяваме. Това и чакахме. Не ни бѣше злѣ въ манастирътъ, но хѫщъ калугеръ става ли? Опрѣдѣлихме, че ще тръгнемъ за Руссия и молихме о. Климента, да нареди, за да бѫдемъ улеснени въ туй пѫтувание, като се погрижи да ни качи на нѣкой русски параходъ. Егуменътъ и о. Климентъ искаха да ни снабдѭтъ още отъ Св. Гора съ пашапорти, но нѣмаше тогава турскиятъ чиновникъ, та ни дадоха по едно свидѣтелство, удостовѣряюще, че сме били манастирски прислужници, начиная отъ Априлий 1868 година на самъ. Тая дата прикриваше още единъ пѫтъ нашето минѫло. Слѣдъ туй дадоха ни 12 жълтици, а сѫщо дрѣхи и други подобни прѣдмѣти, отъ каквито имахме нужда. Когато се приготвихме да тръгнемъ, егуменътъ дойде да ни направи визита и да ни каже Сбогомъ. Той ни се извиняваше за невъзможностьта да ни посрѣщнѫтъ по добрѣ и ни молѣше да извиняваме за неудобностьта и неприятноститѣ, на които, по необходимость, сме били подвъргнѫти. Разбира се, че ние се удивлявахме на добротата на тия калугери, които при това и извинение просѭтъ отъ насъ, когато това трѣбваше ние да направимъ. Благодарихме имъ, както можахме, опростихме се сърдечно съ любезниятъ егуменъ, а сѫщо и съ разумниятъ и патриотичниятъ о. Климентъ и оставихме манастирътъ, който се оказа извънредно гостоприеменъ къмъ трима хѫшове, жестоко гонени. Тъкмо на 12 Февруарий 1869 година се качихме на единъ французски параходъ отъ манастирътъ Св. Пантелеймонъ, казахме Сбогомъ на Св. Гора и се опѫтихме за Цариградъ. Забравихъ да спomенѫ по-горѣ, че пушкитѣ и дрѣхитѣ хѫшовски оставихме въ манастирътъ; само револверитѣ си взехме съ себе си. О. Климентъ ни прѣпорѫчи на Николай Палаузовъ, но понеже не рискуваше да пише писмо и да ни го даде, за да му го занесемъ, даде ми едно шише съ риби, единъ особенъ родъ, които се казватъ, ако не се лъжѫ, златни риби.

— Това е писмо, казваше о. Климентъ. Кажете Палаузову много здравие отъ мене, дайте му шишето съ рибитѣ и не дѣйте се грижи повече; той ще ви приеме, ще ви нареди и оправи въ всичко.

Понеже параходътъ дохаждаше отъ Цариградъ и отиваше за Солунъ, та послѣ щѣше да се връща за Цариградъ, ние пѫтувахме тъй да се рече назадъ. Въ параходътъ никой нищо не подозираше и не можеше да подозира, та и нищо не ни се случи. Даже въ Солунъ, гдѣто параходътъ се спрѣ за нѣколко часа, азъ излѣзохъ, припнѫхъ по познатитѣ менъ улици, намѣрихъ нашенци и пратихъ у дома разни подаръци, купени съ Св. Горскитѣ жълтици.

Стигнѫхме въ Цариградъ и слѣзохме въ русскиятъ метохъ. На другиятъ денъ отидохме въ българската черкова въ Фенеръ, съ цѣль да намѣримъ тамъ нѣкой българинъ, че да го задължимъ да ни искара паспорти. Тамъ намѣрихме единъ попъ, когото рекохме да счетемъ отъ нашиятъ еснафъ, по въпкашность поне, и му расправихме всичко подробно. Попецътъ се оказа страхливъ человѣкъ. Той ни каза, че сме били шпиони, че нищо не знае за никаква чета, че той си е вѣренъ рая на Султанътъ и че трѣбва да се махнемъ отъ прѣдъ очитѣ му, защото щѣлъ да се отнесе до полицията. Излишна прѣдпазливость ли бѣше това, или попътъ имаше право да подозира? Ние скоро-скоро очистихме Фенеръ и се прибрахме на сигуръ въ метохътъ.

На вториятъ денъ излѣзохме пакъ, но отидохме къмъ брѣгътъ, като се разговаряхме по български. Едно тютюнджийче българче, което имаше тамъ дюкянъ, ни дочуло какъ си приказвахме, спрѣ ни, пита ни какъ сме, отъ кѫдѣ дохаждаме и кѫдѣ отиваме. Като му казахме, че идемъ отъ Св. Гора и че заминаваме за Руссия, но че като странни и неопитни да си искараме пашапорти, молимъ го да ни услужи, той ни успокои като ни каза, че това не било толкозъ мѫчно нѣщо. Сетнѣ то ни прати да отидемъ въ униятската черкова и тамъ да търсимъ и намѣримъ нѣкой си Димитръ Самоковлията, който билъ нѣкакъвъ въ черковата и можалъ да ни искара паспорти. Тютюнджийчето бѣше родомъ отъ Казанлѫкъ, както ни казваше то само.

Намѣрихме Димитръ Самоковлията и се пазарихме да му платимъ и тримата по единъ минцъ за трудътъ му, като си платимъ сами за пашапортитѣ. Но бай Димитръ не бѣше простъ и за да не даде отъ тритѣ минца на префектурата, поиска ни и взе още едно бѣло меджидие, за да го даде на чиновникътъ, който приготовлявя и издава пашапортитѣ. Ние му дадохме и това меджидие и намигахме като простаци. Кой му гледаше тогава паритѣ, пакъ и нѣмаше какво да се прави. При все туй ние бѣхме благодарни отъ тоя Димитръ. Както и да било, той държѣше нашитѣ Св. Горски свидѣтелства, направи едно порѫчителство отъ униятската черкова, удари черковниятъ печатъ и отидохме въ префектурата. Щомъ влѣзохме въ стаята, ние се смаяхме отъ удивление и уплашвание: стенитѣ на стаята накачени съ портрети, между които познахме лицата на мнозина отъ своитѣне щастни вече балкански другари, а сѫщо и нашитѣ. Смързнѫхме отъ страхъ, а вѣрваме да сме се боядисали веднага и тримата, и единъ опитенъ чиновникъ сигурно би открилъ бунтовницитѣ подъ калугерското расо. Но бай Димитръ, който пръвъ влѣзнѫ въ стаята, каза едно доброутро на турски, припнѫ да се рѫкува съ чиновникътъ, комуто тайно спуснѫ въ рѫката нашето бѣло меджидие и го помоли учтиво, но съ твърдѣ приятелски тонъ, да издаде на насъ, кешишитѣ, по единъ пашапортъ, колкото е възможно по-скоро, защото той билъ бързалъ и нѣмалъ врѣме да чака. Слѣдъ туй Димитръ си излѣзнѫ. Толкозъ му бѣше трудътъ. Не знаѭ защо той толкозъ скоро ни остави, но азъ мислѭ, че той направи това отъ страхъ, да не се опомнимъ ние и да му искаме тритѣ минца назадъ, които ахмашката му дадохме за единъ нищоженъ трудъ отъ негова страна. А пакъ ние, които бѣхме готови да дадемъ още по петъ минца, зяпаме въ чиновникътъ и съ нетърпѣние чакахме пашапортитѣ. Турчинътъ, който цѣнѣше добрѣ приятелството на Димитръ Самоковлията, взе порѫчителството и за твърдѣ кратко врѣме приготви пашапортитѣ, като ни погледнѫ по веднъжъ — дважъ, за да отбѣлѣжи чертитѣ ни въ пашапортитѣ.

Съ пашапортитѣ на рѫка ние исхвръкнахме изъ префектурата и благодарихме Богу, за дѣто прѣминѫхме и това митарство безъ особенна нѣкоя неприятность. Слѣдъ туй ние рѣшихме да се порасходимъ изъ Цариградъ. Не помнѭ на кое мѣсто бѣше, когато прѣдъ насъ се испрѣчи единъ черкезинъ и на турски язикъ, съ доста фамилияренъ тонъ попита:

— А бе, Илия, кешишинъ ли си станѫлъ? Отъ кѫдѣ дохождашъ сега?

Той живѣлъ въ Никополъ и твърдѣ добрѣ се познавалъ съ нашиятъ другаръ, даже водили нѣщо като приятелство. Ние смързнѫхме и съ нетърпѣние чакахме да чуемъ отговорътъ на Илия.

— Както виждашъ. . . . . отъ Св. Гора дохождамъ сега, отговори Илия тихо и спокойно.

— Ами отодавна ли си тамъ, наивничко попита черкезинътъ?

— Отъ една година насамъ, ако не и повече, исхитри Илия — и се отдалечихме.

Тоя случай ни накара, та върнѫхме бай Илия въ метохътъ, а ние съ Пенча продължихме да се расхождаме изъ столицата на Султанътъ, на когото 128 души искаха да растурѭтъ царството. Понеже на другиятъ денъ имаше параходъ за Руссия, а именно параходътъ „Константинъ“, отидохме въ русското посолство, за да ни се завѣрѭтъ паспортитѣ, както това бѣше наредено и се изискваше тогава. На вратата отъ вѫтрѣ стоеше единъ гавазинъ въ турско облѣкло; той бѣше българинъ и се казваше Христо, тоя сѫщиятъ, който сега е тѣлохранитель при Н. Ц. В. князътъ. Щомъ влѣзохме въ канцелярията, азъ познахъ Никола Каракановски, заедно съ когото бѣхме въ Бѣлградската легия и съ когото живѣехме заедно въ една стая тамъ, въ хотелътъ „Три-Шарана“. Рѣкохъ да му се обадѭ. Приближихъ се къмъ него и го настѫпихъ нарочно, но той, като видѣ, че азъ и пардонъ не му казахъ въ извинение на настѫпването, изгледа ме сурово и сърдито. Щомъ ме погледнѫ, азъ хванѫхъ джуката на устата си, завъртѣхъ главата си и той се сѣти. Хващанието джуката и завъртяванието на главата бѣха ни знакъ, парола въ Бѣлградската легия, и това нѣщо бѣше извѣстно на всички ни тогава, а въ това число и на Каракановски.

— Кой си ти?

— „Три-Шарана“, отговорихъ му азъ.

Каракановски веднага станѫ правъ, хванѫ ме за рѫката и ме заведе въ една стая, гдѣто дойдоха и двамата ми другари. Расказахме му всичко. Слѣдъ това той повика брата си докторътъ, който заедно съ Игнатиева, Русскиятъ тогава посланникъ, дойдохѫ да ни видѭтъ и распитатъ. Сега не си спомнямъ добрѣ какво ни питахѫ повече въ посолството, но знаѭ, че погледнѫха на насъ съ добро око и се погрижиха за нашата сигурность. Тутакси визираха ни пашапортитѣ и ни рѣкохѫ по скоро да вървимъ, защото слѣдъ малко параходътъ щѣлъ да тръгне. До параходътъ ни придружаваше и човѣкъ отъ посолството, но отъ далечъ.

Щомъ дойдохме до брѣгътъ, прѣди още да влеземъ въ параходътъ, минѫхме да видимъ Казанлѫчанчето и като го заклѣхме, дадохме му 12 бѣли меджидиета, съ задължение да ги даде на 12-тѣ затворени наши другари, които, както ни казаха въ Св. Гора, сѫ били докарани въ Цариградскитѣ зандани. То се кълнеше и се обѣщаваше, че ще испълни желанието ни безъ друго. Отъ послѣ азъ имахъ случай да видѭ другарътъ си Никола Шапкалийчето, който бѣше избѣгалъ отъ Акия, и той ми каза, че въ Цариградскитѣ зандани дѣйствително сѫ получили 12 бѣли меджидиета отъ нѣкое Казанлѫчанче. Значи то си испълни обѣщанието. Когато му се обадихме и му давахме 12 бѣли меджидиета, то се ядосваше, защо да не сме се обадили по-рано, та да събере и за насъ пари, защото, прибави то, и тукъ има патриоти хора. Ние му поблагодарихме и го оставихме.

Влѣзохме въ параходътъ безъ никакво прѣпятствие. По съвѣтитѣ на Каракановски ние си взехме билети отъ първа класса. Щомъ се нарѣдихме, донесоха ни чай по една чаша. Испихме го съ удоволствие. Слѣдъ туй тутакси ни дадоха още по единъ. Ние не искахме, но понеже го донесохѫ, рѣкохме да испиемъ и него. Но какво бѣше нашего удивление, когато ни донесоха и трети чай! Опитахме се да се обяснимъ съ прислугата въ параходътъ, по защото искахме отъ прѣдпазвание да говоримъ само на български, а прислугата още не бѣше научила нашиятъ язикъ, останѫхме необяснени и за туй дигнѫхме чашитѣ да пиемъ. Другъ единъ пасажиръ въ параходътъ, разбираше положението ни, но, види се, си правѣше удоволствие да ни гледа, какъ се потимъ и пиемъ безъ смѣтка чай. Слѣдъ туй дигнѫха отъ ново чашитѣ и ние въздъхнѫхме свободно; но не се минѫ и десетъ минути, когато четвърти чай ни сложихѫ. Ние се отчаяхме. А погъ капе отъ лицата ни, зачервили сме се като раци и въ недоумѣнието си не знаемъ какво да правимъ. Слѣдъ четвъртиятъ дойде пети, а слѣдъ него шести, и ние мислимъ, че началството на парахода иска нарочно да ни удави съ чай, вмѣсто да ни хвърли въ морето. Боже мой, неможе да си помогнемъ! Отъ това убийственно недоумѣние ни искара пакъ другиятъ пасажеръ, като ни обясни, че до като лъжицата стои въ чашата, тѣ все ще наливатъ, а ние все ще се потимъ въ ахмаклъкътъ си. Прибързахме да извадимъ лъжицитѣ отъ чашитѣ и се спасихме, но колко се смѣяхме послѣ на това наше незнание.

На вториятъ денъ стигнѫхме въ Одесса. Тамъ, на брѣгътъ, ни посрѣщнѫха множина българи, повечето студенти, очевидно по рано прѣдувѣдомени отъ нѣкого зарадъ нашето тамъ пристигване. Всички ни заобиколиха и ни питаха, да-ли сме ние избавенитѣ отъ четата на Караджата и Х. Димитръ, но ние се потаваме и отказваме. Навикнѫли вече въ продължение на шестъ мѣсеци да се криемъ, прѣдрѣшваме и приструваме, не смѣехме, нѣмахме куражъ да се откриемъ и въ Руссия. Отидохме въ една гостилница да ядемъ, но българитѣ не ни оставиха на мира, дойдоха три-четири пѫти да ни питатъ, да-ли не сме ние избавенитѣ.

— Имаме извѣстие, казваха тѣ, и не може да не сѫ пристигнѫли тримата избавени отъ четата.

Особенно единъ по възрастенъ человѣкъ страшно ни хокаше и всѣкакъ ни подзимаше и увѣщаваше, но ние продължавахме да се инатимъ и криемъ, все отричаме, защото страхъ ни бѣше да се обадимъ, но отъ какво се страхувахме — и ние сами незнаемъ.

— Що се криете бе? Тукъ е Руссия, обадете се да се не скитаме напраздно.

Пакъ искаше ни се да видимъ първо Палаузова, да чуемъ неговитѣ наставления, че съобразно съ тѣхъ и да постѫпваме. Сега се намирахме въ недоумѣние и, като се хванѫхме за отричанието продължавахме отчаяно въ това направление, безъ да обръщаме внимание на молби и уговарвания. Въ това врѣме вратата на гостилницата се отвориха и се подаде Иванъ Цанковъ, тоя сѫщиятъ, който щѣше да дойде съ насъ. Щомъ го видѣхме, устата ни се развързаха, радость обля сърдцата ни и ние скокнѫхме отъ горѣ му, като извикахме изъ едно гърло и тримата: — Ние сме тримата. Прѣгръщания, цалувания, сълзи . . . . . въ изобилие. Слѣдъ това всички находящи се тамъ българи се рѫкуваха съ насъ, поздравляваха ни, сърадваха ни за избавлението, распитваха ни и се очудваха за всички понесени отъ насъ лишения и страдания. Въ скоро врѣме се научиха за насъ и други българи, дойдоха въ гостилницата и послѣднята заприлича на хѫшовско свърталище, гдѣто всичкиятъ интересъ се съсрѣдоточаваше въ насъ тримата. Това внимание къмъ насъ отъ всички българи и руси, особенно ни радваше и въ тоя моментъ приятно ни бѣше и самодоволно се любувахме на окрѫжающитѣ ни, като забравяхме и прощавахме за всички мѫки и страдания, които до тогава бѣхме прѣкарали и прѣтеглили.

Отъ гостилницата всички българи ни завѣдоха въ хотелътъ на единъ българинъ, който прѣди да стане хотелджия, билъ войникъ при Садѫкъ-паша и който се казваше Христо (прѣкорътъ му непомнѭ) отъ Сопотъ. Въ тоя хотелъ черното расо биде побѣдено отъ гражданскитѣ дрѣхи. Иванъ Цанковъ искара чизмитѣ отъ краката си и ги даде менъ, сѫщо и други дрѣхи, които той имаше въ хотелътъ, гдѣто прѣживяваше. Другитѣ българи не останѫха по-долни отъ Цанкова, а особенно единъ господинъ, който се казваше Кереметчиевъ. Той излѣзнѫ въ чаршията и се върнѫ съ цѣль товаръ разни дрѣхи, които раздаде и на трима ни. Калугерскитѣ дрѣхи съблѣкохме, а нашитѣ благодѣтели ги захвърлиха прѣзрително на нѣкѫдѣ. За единъ часъ врѣме ни прѣоблѣкоха изцѣло и като нашкули се излупихме отъ калугери въ почтенни граждани. Свободно въздѫхнѫхме въ новитѣ си дрѣхи, защото ни бѣше вече омръзнѫло да отговариме на мирянитѣ: „Богъ да те благослови“, което трѣбваше да правимъ по задължение на дрѣхитѣ, на мнимиятъ санъ, що вънкашно изглеждаше да имаме. Пенчо и това задължение не испълняваше както трѣбва. Той никога нѣмаше търпѣнието да каже цѣлото: „Богъ да те благослови“, а изговаряше само първата дума: „Богъ“. . . . . . .

Явихме се съ рибитѣ и при Николай Палаузовъ, който ни посрѣщнѫ извънредно любезно и се погрижи зарадъ насъ прѣзъ всичкото врѣме, което прѣкарахме въ градътъ му. Въ Одесса прѣстояхме 28 дена, прѣзъ което врѣме ходихме постоянно на гости по български и русски кѫщи, ядохме, пихме и за всичко нищо не платихме. Даже нѣщо повече: когато рѣшихме да оставимъ Руссия и да се погрижимъ сами за своятъ поминъкъ, Палаузовъ, Кереметчиевъ, Цанковъ и други дадоха ни по сто рубли и на тримата. Послѣднитѣ нѣколко дена наредъ ние се съвѣтвахме и опрѣдѣляхме кой на кѫдѣ ще върви. Пенчо рѣши да отиде въ Бруса, кѫдѣто се намираше тогава баща му; Илия се услови при единъ търговецъ и заминѫ веднага за Петербургъ още когато ние бѣхме въ Одесса; а азъ, понеже знаехъ ромѫнски, рѣшихъ да дойдѫ въ Ромѫния, кѫдѣто имахъ доста приятели и познати, съ помощьта на които се надѣвахъ да се настанѭ на нѣкаква работа и да искарвамъ прѣхраната си.

Както и да е, единъ денъ взехъ си Сбогумъ отъ добритѣ си приятели, на които не знаяхъ какъ да благодарѭ за добринитѣ къмъ насъ, и тръгнѫхъ за Ромѫния. Тогава нѣмаше желѣзница и за туй трѣбваше да пѫтувамъ съ кола. Когато пристигнѫхъ въ Галацъ, въ джобътъ си имахъ всичко 80 стотинки, но случайно, още щомъ слѣзнѫхъ отъ колата, срѣщнѫхъ се съ Димитръ Енювъ отъ Тулча, твърдѣ добрѣ менъ познатъ още отъ Бѣлградската легия. Понеже бѣше пладнѣ, той ме покани да отидемъ да ядемъ, но азъ шеговито му забѣлѣзахъ, че може, но ако му бѫдѫ на гости, защото нѣмахъ пари. Отидохме въ хотелътъ на Петръ Софийски, гдѣто ядохме, пихме и си поприказвахме братски за всичкото наше патило. Тамъ дойдохѫ Рафаилъ Танасовъ и Георги Казаковъ, които бѣхѫ въ Галацскиятъ клонъ отъ българскиятъ комитетъ Азъ искахъ тѣхнитѣ наставления за какъ да се захванѫ за работа, а тѣ още вечерьта наредиха едно угощение въ моя честь, гдѣто бѣха повикали ощо множина българи. Разноскитѣ за това угощение даде Тома Хитровъ, сегашниятъ фотографъ въ София, който бѣше отъ народнитѣ хора, както това е добрѣ извѣстно. На другиятъ денъ цѣлиятъ градъ знаеше за моето избавление и завръщание. По тая причина трѣбваше да ходѭ на другждѣ. Дадоха ми тамъ нѣколко гроша и скоро тръгнѫхъ за Браила.

Но тамъ пакъ друго нещастие: по донесение на турски шпиони, Митхадъ-паша телеграфиралъ и искалъ отъ ромѫнстото правителство да ме хванѫтъ и прѣдадѫтъ на турската власть. Положението ми бѣше опасно. Приятели ми съобщиха това тъкмо тогава, когато бѣхъ при Д. Войниковъ, който взимаше бѣлѣжки за дѣлата и участьта на четата, за да ги печати. Веднага оставихъ Войникова и по съвѣтитѣ на приятели тръгнѫхъ за Букурещъ и тамъ да размислѭ какво трѣбва да правѭ. Минѫхъ прѣзъ Плоещъ, гдѣто видѣхъ Раича Поповъ отъ Габрово, на служба тогава тамъ, братъ на Ванката. Въ Букурещъ завчасъ приятелитѣ ме снабдиха съ единъ сърбски пашапортъ, искаранъ отъ тамошното сърбско консулство, и станѫхъ Христа Николичъ, родомъ отъ Бѣлградъ. Но защото мислѣхъ да се спрѫ и заловѭ за работа въ Браила, веднага се върнѫхъ въ тоя послѣдниятъ градъ. Освѣнъ туй тамъ имахъ азъ и повече познати. Щомъ слѣзохъ въ Браила, стражаре ме уловиха и ме прѣдставиха на началникътъ си, който бѣше българинъ. Той се казваше Костаки Бакалбаши отъ Свищовъ, който, като знаеше работата, прѣгледа сериозно ужъ пашапорта ми и ме освободи, като казваше на ромѫнски, че азъ съмъ билъ сърбинъ, а не Христо Македонски. Сетнѣ се обърнѫ къмъ българитѣ, които бѣхѫ дошли въ полицията да ходателствуватъ и въобще да се погрижѫтъ заради менъ и каза на български:

— Махайте го отъ тукъ по скоро.

Приятелитѣ Бойко Нещовъ отъ Копривщица и Иванъ Балкански отъ Сопотъ ме взеха подъ свое покровителство и се обѣщаха да ми намѣрѭтъ нѣгдѣ работа, като ме затулятъ отъ полицията. Бойко Нешовъ, като сратникъ, (той бѣше въ четата на Панайота, 1867 година) не можеше да ми не помага въ всичко. Единъ денъ Бойко Нешовъ и Балкански ми дадоха едно писмо и, заедно съ Иванъ Константиновъ отъ Сливенъ (той бѣше гоненъ като съучастникъ въ четата на Панайота), отправиха ни за мощията на Стефанъ Беронъ. Щомъ прочете писмото, Беронъ се позасмѣ малко и захванѫ да ме распитва за името, прѣзимето и пр.

— Абе, да не си отъ бандата на Хаджията и Караджата?

— Нѣма защо да крия отъ васъ, отговорихъ му, отъ тѣхъ съмъ.

— Добрѣ, ще те приемѫ, но ще направишъ прѣдварително едно кръщение — та нѣма да се казвашъ Христо Н. Македонски, а Христаки Николау. Съ една речь ще се порумѫнчишъ малко и свършено. То е доста за прикривание и отъ полиция, и отъ когото и да е другиго.

Оказа се, че Беронъ билъ единъ народенъ човѣкъ и вмѣсто да ме приеме само за прѣхраната, както прѣдлагахъ и скланяхъ азъ, той ме назначи за ревизоръ въ мошията си съ заплата доста голѣма. Та въ мушията му не бѣхъ само азъ: тамъ се настани на работа и Иванъ Константиновъ, който дойде заедно съ менъ, но и други 20 — 30 души всѣкогашъ се намираха и хранѣха безплатно, или пакъ се намираха на нѣкоя работа съ добри заплати. Гони ли те полицията, иди при Берона; търсишъ ли работа, иди при Берона; останешъ ли безъ срѣдства и безъ хлѣбъ, търси Берона. Мошията на Берона бѣше едно свърталище, но едно сигурно свърталище на всички ония, които бѣха посвѣтили животътъ си за народната свобода и права. И Стефанъ Беронъ никогашъ не е отклонилъ една молба на българинъ, било за пари, било за друга помощь и съдѣйствие. Неговото участие въ народнитѣ работи прѣди и слѣдъ освобождението е извѣстно на всички, които сѫ боравили съ тѣзи работи, и всичко това би трѣбвало единъ денъ да се опише и расკаже, което описание ще служи за допълнение историята на борбата на българскиятъ народъ за освобождението. Стефанъ Беронъ е родомъ отъ Котелъ и сега е на около 70 години. Той е работилъ и помагалъ на Раковски, Каравеловъ и др. За всѣки даденъ случай къмъ него се обръщали за пари и е събиралъ пари отъ разни хора, като е жертвувалъ той най-много. За Котелъ е далъ 5000 лева, за сърбско-българската война е похарчилъ 60000 лева дадени отъ него и събрани и отъ други лица, като е подържалъ едно отдѣление санитари съ всичкитѣ имъ принадлежности. Помагаше и на други градове. Когато слѣдъ берлинскиятъ договоръ се събра въ Търново първото българско Народно Събрание, той е билъ опрѣдѣленъ, заедно съ г. Ив. Ев. Гешовъ, да отиде и да моли европейскитѣ кабинети да не разединяватъ българскиятъ народъ, но отпослѣ отидоха г. г. Цанковъ и Балабановъ. Въ мощията на Берона намѣрихъ и Ачо Пиперковъ отъ Сопотъ, който бѣше избѣгалъ прѣди нашата чета да дойде на Бузлуджа. Той избѣгалъ слѣдъ като направили това 14 души. Това той направилъ, защото е видѣлъ несъгласията на четата и не е искалъ нито съ четата да остане, нито съ 14 тѣ да отиде. Той отишълъ въ Габрово, отъ гдѣто приятели го прѣкарали до Сопотъ при баща му, който го скрилъ и като му искаралъ пашапортъ на името на друго лице, прѣхвърлилъ го въ Влашко благополучно. Та съ тоя Пиперковъ имахме случай, значи, да другаруваме и като бунтовници, и като прости работници за искарание прѣхраната си съ трудъ и потъ. Той работи тамъ, спечели нѣкоя и друга пара и послѣ прѣминѫлъ въ България, гдѣто, още въ врѣме на русската окупация, неговитѣ слуги ружнци сѫ го убили зарадъ паритѣ му.

Пакъ приготовление.

Прѣдаденъ на мирни занятия. — Народнитѣ работи продължаваха да ме интересуватъ. — Нѣколко важни писма отъ оная епоха. — Дѣятелностьта на народнитѣ хора. — Моето рѣшение да поведѫ чета. — Образуванвето на четата въ Кладово. — Тръгвание — Инцидентътъ съ знамето въ Неготинъ. — Въ Зайчаръ и любезниятъ Лешанинъ. — За Кади-Богазъ.

Слѣдъ толкозъ мѫки и страдания, бунтовникътъ се прѣдаде на мирни занятия, за да искара съ трудъ и потъ прѣхраната си. И станѫ той земледѣлецъ, благодарение доброто расположение на патриотичниятъ Беронъ и прѣпорѫката на любезнитѣ приятели Бойка Нешовъ и Ивана Балкански. Тия мирни занятия се продължиха 5 — 6 години, т. е. до началото на 1875 година. Като казвамъ мирни занятия, не трѣбва да се разбира, че азъ съмъ се билъ отказалъ отъ всѣкакъвъ интересъ къмъ „народнитѣ работи“. Идеалитѣ, които прѣзъ 1868 година ме прѣхвърлиха прѣзъ Дунавътъ, за да събарямъ Турското царство, не прѣставаха да ме движѫтъ, да ме занимаватъ и прѣзъ врѣмето на дългата тая пауза — отъ възвръщанието ми живо и здраво въ Румѫния до началото на 1875 година, когато „народнитѣ хора“ бѣха усилили своята дѣятелность, когато българската интелигенция въ самото Турско царство, подготвена чрѣзъ агитация и всички други възможни срѣдства, се приготовляваше да покаже прѣдъ свѣтътъ своето сѫществувание, да потърси човѣшки правдини. Азъ бѣхъ принуденъ тогава да водѭ и цѣла кореспонденция съ разни хора, отъ които получавахъ отговори, нѣкои отъ които само можахъ да запазѭ и прѣдставѭ сега на добритѣ си читатели. А въ мошията на Берона, гдѣто бѣхъ приетъ на работа, народнитѣ хора ми пращаха често по единъ — по двама, които се приемаха, гощаваха и подпомагаха отъ менъ и Берона. Не само туй, но и за парични помощи се обръщаха къмъ менъ. Въ ония врѣмена трѣбваше народниятъ българинъ да върши всичко: и пари да дава, и да губи врѣме, и да рискува животътъ си, и всичко да знае, всичко да може да върши, отъ всичко да отбира. Лицата, съ които корреспондирахъ тогава, обръщаха се къмъ менъ, като къмъ опитенъ вече бунтовникъ, почитаха ме повече отъ колкото заслужвахъ азъ това. Отъ една страна това, отъ друга вкорененага въ менѣ омраза къмъ народнитѣ тирани и прѣголѣмата вѣра въ възможностьта да се вдигне народътъ, за да се избави отъ вѣковниятъ мѫчитель, всичко това ме довеждаше до желанието да кажѫ голѣмото добр'утро, т. е. да станѫ войвода и да поведѫ слѣдъ себе си една вѣрна и сговорна дружина.

Ето нѣкои писма отъ тая ми корреспонденция, които сега се намиратъ на рѫцѣтѣ ми:

I

„Галацъ. 16 Авгостъ 1875

„Г-нъ Хр. Н. Македонски!

„и Г-нъ Ив. Амуджа!

„*Помолоса.*

„Господа пріятели моля ви съ перву да ми отъговорите на какво мнея (мнѣние?) сте за следующето що е изложену въ настоящето ми писмо, защото самъ задлаженъ отъ Г-нъ П. Хитовъ, койту на 13 Августъ беши въ Букурешъ и пакъ замина за скору. Затова ми порача да ви питамъ, защо знайте какъ вравать работите за сега въ Херциговина, и са мисли да се простре и по наще места, и затова, като требатъ, опитни човеци, за таквази работа, то веки мислете си, да ли требва да са отъкажите, при това чакамъ да ми отъговорите защоту въ сащо време чакамъ и отъ П. Хитовъ други отъговоръ, и работата е за скору, щоту въ идущія мѣсецъ да е готову сичку за бой, само единъ Богъ да е на помошь. Г-нъ Христо ако имате време елате до града ни за да се разговоримъ по-нап(р?)острану внесте и по малку помошь или до менъ или въ Браилъ до Г-нъ Пеюва но саму гледайте, дано са й назначилъ касеръ добаръ човекъ.

„ви поздравлявамъ братъски

Р. Танасовъ.

„Г-нъ Христо не зная да ли сте известни за една малка сметка, която остана оть Хр. Шипкалiята.

„Особно поздравлявамъ Г-нъ Ив. Амуджа мисля да ни май забравилъ.

Сащiя“.

II

„Брате Македонски!

„Писмото Ви отъ 6 тоя мѣсецъ получихъ. Вие ми пишите да изпроводимъ други човѣкъ за въ Цариградъ. Пишете ми оште да изпроводя и единъ човѣкъ до Панайота. Отъ друга страна и отъ Букурештъ ми пишятъ да изпроводя Христа Шипкалията въ Шипка балканж и други нѣкой познатъ за Софийското. Всичкитѣ тие работи азь се потрудихъ да извършж. За Цариградъ намѣрихъ човѣкъ, но сж потрѣбни най-малко 50 лири да му дамъ за да занесе на 12-тѣ души, които се намѣрватъ тамъ отъ 15 дни на самь. Намѣрихъ човѣкъ да изпратя и до Панайота, но и нему трѣбва да дамъ най-малко 8 лири. Повикахъ Христа Шипакалийчето отъ Мошията на Поповича. Той доде заедно съ други тримина юнаци способни по̀-вече отъ колкото трѣбува. За преминуванието имъ отъ срѣшта имаме срѣдства презь Калярашъ и Силистра. И тѣмъ сж потрѣбни да имъ се дацжтъ най-малко 40 лири. Писахъ най сѣтнѣ въ Олтеница и дойдохж двамина отъ Орханското окржжие и тѣ сж готови да иджтъ и да подигнжтъ стотина юнаци въ Врачешкиятъ и Етрополскиятъ Балканъ. Трѣбва и тѣмъ да се дацжтъ най-малко 25 лири. Тука ви излагамъ на всичкитѣ горни нужди смѣтката:

„За Цариградъ	лири	50
„За човѣкъ до Панайота	„	8
„За Шипкалията и другаретѣ му	„	40
„За Врачешкиятъ и Етрополскиятъ балканъ	„	25
Всичко лири	„	123

„Азъ съмъ събралъ освѣнъ дѣто внасихъ въ
Букурештъ и дѣто дадохъ на дѣда Никола . . . „ 30
„Потрѣбни сѫ оште лири 93.

Отъ тие лири азъ едва ли штѫ могѫ да съберѫ подиръ нѣколко дни до 20—30 лири. Ще се каже, че за сега за най-неизбѣжнитѣ работи имаме голѣма нужда най-малко отъ 70 лири. Както виждахте, азъ отъ тука доволно се старахъ и намѣрихъ всичкитѣ срѣдства да дамъ доста живость на работата не само чрезъ морална и материялна помоштъ, която дадохъ въ Букурештъ, но и тука дѣто пратихъ дѣда Никола. Сега и тие работи не сѫ маловажни. Ако несполучимъ да ги извършимъ за пара сме скѫпи и нашиятъ народъ ще си навлече голѣмо безчестие дѣто не е можилъ да се възползува отъ тие скѫпи за него обстоятелства. Освѣнъ това имаме и работи започнати, а не доискарани, каквато е напримѣръ Цариградската, за която похарчихме около 50 лири, и ако не внесемъ ощъ 50, хората ще се върнатъ безъ да свършатъ нѣшто. Това е не само срамно, ами е оште и доста жалостно за насъ. Азъ обиколихъ почти всичкитѣ тукашни Българе, които и потретихѫ съ своитѣ помощи. Сега се вече опрѣхѫ и не даватъ догдѣто не видятъ движение. А това движение и да стане, ако се не подпомогне съ мѣркитѣ, които Ви бѣлѣжѭ, то ще бѫде маловажно, даже и ничтожно. Ето защо, брате Македонски, като познавамъ до колко те боли сърцето за народното добро, азъ най-сѣтне се обращамъ къмъ тебе. На тебе ми е всичката надежда. Ако ти не ми додешъ сега на помоштъ съ малко пари за да посрѣщнемъ народнитѣ нужди, да знаешъ, че и азъ ще си дамъ оставката отъ моитѣ старания. Зеръ, съ голи рѫце какво могѫ завърши? Хубавѣ земи въ внимание тая работа и недѣй никакъ да се извинявашъ, но незабавно прати една помоштъ по доносителя на настоящето ми. Ако не желаешъ да подаришъ, то баремъ на заемъ ни внеси какво да е пò значително количество. А че пò късно, когато се разпали работата и земемъ да събираме пó значителни помощи, то заетото Ви количество ще да Ви се повърне. Друго никакво срѣдство не ни остая, поради тая причина Ви изпроваждамъ нарочно човѣкъ заедно съ това писмо. Поздравлявам те сърдечно и остаямъ

„Браила, 10 Септември 1875 г. Вашъ приятель **Т. Пѣйовъ**“

III

„Господине Македонски!

„Вчера получихъ отъ Букурещъ писмо, съ което ми се съобщава, че Панайотъ има на разположението си 2000 пушки съ фишецитѣ имъ заедно. Отъ насъ иска да доставимъ Панайоту 2000 чифта царвули, 2000 чанти и 5000 оки галета. Освѣнъ това заръчва ни се въ най скоро време да приготвимъ за първо повикване колкото юнаци би се намѣрили тъдѣва по слѣдующиятъ начинъ: да имъ запишемъ на всѣки единъ името, презимето, на колко е години и отъ къдѣ е родомъ. Послѣ да имъ кажемъ който е въ състояние да си приготви царвуле, навуща, чанта, двѣ-три оки галета и двѣ лири за пътни разноски; а който нѣма срѣдства за да се снабди самъ съ тие потрѣби, да му ги дадемъ ние. Това ни се заръчва да вършимъ тайно. Така като запишемъ юнацитѣ, трѣбва да имъ кажемъ сѣки да си гледа работата и да бъде готовъ за минутата, въ която ще го повикаме. Освѣнъ това, заръчва ни се да се грижиме за съставянието на особни чети, които ще трѣбва да минатъ прѣзъ Влашкитѣ граници за Българско. И това трѣбва да бъде твърдѣ тайно.

„За васъ нарочно и особно ни пишятъ да Ви извѣстимъ, че времето е твърдѣ близо и Вие трѣбва совсѣмъ да бъдете готовъ и да чакате само заповѣдь за да тръгнете. Азъ имамъ особно писмо и отъ Панайота, който ме извѣстява също така, както и комитетътъ отъ Букурещъ, че Сърбия сега отваря границитѣ си за Българетѣ. Това нѣщо ваша милость добрѣ трѣбва да земате въ *Внимание*.

„Днесъ получихъ друго писмо отъ Букурещъ. Това писмо е много радостно за всѣка Българска душа. Съ това писмо ми обаждатъ, че бунтатъ е пламналъ въ Българско! И въ това си писмо ми заръчватъ да обада Вамъ зе да бъдете готовъ вече. Освѣнъ това искатъ отъ тука единъ представитель да иде въ Букурещъ, за да се размисли върху сегашнитѣ работи. Тоя представитель трѣбва да имъ занесе колкото пари има тука събрани.

„Завчера замина отъ тука г. Ботевъ. Той довелъ до Галацъ Филипа, който сега е въ Букурещъ, и който трѣбва да се прати отъ срѣща. Ботевъ ми приказа много радостни нѣща отъ къмъ Руссия. Около 30 офицери Българе на русска служба дали си оставката и ще заминжтъ за България. Всичката россия, която е населена съ много наши българи, обѣщава голѣми помощи за нашата работа.

„Тие свѣдѣния като ви давамъ, Вие сега първо трѣбва да бждете готови отъ всѣка страна, за да не Ви пречи нищо, когато ви повикатъ. И това повикнувание знайте, че ще бжде скоро. Второ Вие трѣбва тамо да приготвите момци юнаци, едни да отиджтъ тамъ, гдѣто се повикатъ, а други да пратимъ въ Българско прѣзъ тукашнитѣ граници. Тая работа, за да бжде тайна, потрѣбно е на момцитѣ нищо друго да се не казва, освѣнъ да си приготвятъ нужнитѣ нѣща и да си гледа сѣки работата, до тогава, когато се повика. Здравѣйте!

„Браила, 20 Септемрий 1875 г.

Вашъ **Т. Пѣйовъ**“

IV.

„Брате Македонски!

„Ето споредъ даденитѣ вече извѣстия, става нужно и Цариградската работа да се тури въ дѣйствие. Отъ тука хората много помогнахж, но срѣдствата не достигатъ. Отъ Васъ се много надѣехъ, но Вие никакъ не ми помогнахте въ тая работа. И срамно и жално ще бжде да пишемъ на хората да се върнатъ отъ Цариградъ. Та и да имъ пишемъ да се върнатъ трѣбватъ пари. А ние нѣмаме. Моля Ви пратете Нестора и не дѣйте мисли, тя тая работа е проста. Тая Ваша мисълъ разбрахъ, като ми казвахте въ предишното си писмо, че Несторъ е готовъ за друга пò-голѣма работа. Отъ Цариградската работа трѣба да знаете, че нѣма по-голѣма. Ако бѣхме имали повече пари да дадемъ на 1000 черногорци, които се намиратъ въ Цариградъ, по една пушка, то гѣ могжтъ да дигнатъ и тамо една силна революция заедно съ огжнятъ и да направатъ чудеса. Това ще бжде една отъ най-голѣмитѣ заслуги. Защо прочее да се остави? Помислѣте още веднашъ за тая работа и пратете Нестора безъ друго. Здравѣйте

Вашъ **Пѣйовъ**“

V.

„Господине Хр. Македонски!

„Приносящиятъ настоящето ми, на име попъ Харитонъ, е единъ отъ отличнитѣ ни народни юнаци. Той презъ изтекшето лѣто предводи една малка четица въ Тулчанско. Дошелъ е тукъ, става единъ мѣсецъ, за да прекара зимата и на пролѣть да замине пакъ отсрѣща и да продължава своитѣ дѣйствия. Тукъ, въ Браила, е труденъ поминъкътъ, а освѣнъ това нѣма и способъ за юнакъ човѣкъ да прави упражнение съ оржжието си. Азъ се заговаряхъ съ г. Стефанаки Берона, съ изволението на когото препоржчвамъ дѣда попа на Васъ. Напълно съмъ увѣренъ, че Вие ще уцѣните на дѣда попа както услугитѣ му, исто така и неговото достоинство, и ни най-малко не се съмнѣвамъ, че ще го настаните тамъ на единъ животъ, съобразенъ съ неговото положение.

„Сърдечно Ви поздравлявамъ и остаямъ

„Браила 26 Ноемвр. 1875.

Вашъ приятель **Т. Пѣйовъ**“.

VI.

„Галацъ 10 врія 1875

„Г-не Хр. Н. Македонски!

„*Въ Фандени*

„Приносящія на настоящето ми е Попатъ въ Сакченскія балканъ, що е ходелъ цело лето и който престигна завчера въ града ни ходи безъ работа и да ни се случи съ него нещо, затова решихъ да го пратя при вазъ. За което, и ви моля да го наредите макаръ на каквато и да е работа само и само, да прекара зимата защото е потребенъ както и віе сами ще го оцените, вервамъ че и господара ви нема да се отъкажи отъ да го потдаржи,

„Когато додите въ Галацъ ще са разговоримъ на по-(про ?)-странно, имамъ много да ви казвамъ но ніе време щото Барзамъ, само ще ви кажа чи познахми нашите народни, войводи какви са.

„Безъ друго ви поздравлявамъ Братски

Пріятела ви **Р. Танасовъ.**“

VII.

„белград 1875 декемрия 14

Господин Христо мокедонски приех писмото ти от 25 новерия писанну и разумех садаржяниету му ти ми пишиш чи балгарити и из влашку и из балгария коиту дохождат гоорели против мене чи ас сам бил пирчината на злото което са слочи и сега толкова хора лежат по хапосанити и на колко изгинаха да приятелу мои ас ни шта да крия но ету ас признавам чи сам крив зато и дету денес патат хората а пак отъ букурешт дету ми дали 200 минца то е таи ас зех 100 лири и похарчих от тех 80 кату ходих нагоре надолу и утидох да мина приз донава кату са разделих от тебе на кралевската гара ти добре знаш чи от тебе зех 2 лири чи немах за харч и чеках у кралева дорде приема 100 лири и подир кату ги прииех и тос час похарчих 25 лири и траганах и платих 5 лири за кала да ма занесе побаржи до донава за да замина но нимогах да мина има хора да знаят коиту гледаха чи нитожих да мина а пак уреченуту време мина и таи бех приноден да са варна и да тичем кату лут то ду сарбия то до влашко и напрахих 250 минца харчиве за коиту имам сичко за писанну но така ето да беши са слочилу да са направи некои добра работа тогава секи щеши да казва чи тои е работил но сега сичкити викат против мене и іоште ми са канели да ма обият но брате неко таи и треба кату за мене заштоту я сам лут чи сам са запнал да тичем кату лут кату чи ас сам далжен и сега кату ми дали 100 лири и ни са ослободи балгария тосчас ми претат са убивани и викат чи сам изел народнити им пари а ас мож досега да сам похарчил от мене си повиче от 2 хиледи минца и пак малче никуму ништу ни домям и стона веч 20 години как сам са отдал на тас работа ету сега са комиромитирях прит народа но ас ще тарпа сичко а техна милост коиту викат против мене нека работат тии подобре и да ни погрешват ништу а ас колкото мога ще работа сам и кату вида чи са ни може да са изработи ништу тугава сам ще са убия аку ни ма убият дроги до тогава ас са радвамъ дету ми казваш чи работити при вас добре отиват и ас ще са трода до колко ми е вазможну

П. Х“

„Адресата ми е така улица кнеза милана номер 66 Панаіот Хитов у белград“

VIII.

„Г. Пејовъ

„Браила

Ако и да ни амъ ти писалъ нищу отъ миналата есенъ, ету сега кату самъ вечъ зарадванъ отъ известиіата които ми донеси Господинъ Георги Живковъ изъ отечеството ни, той ще ви раскажи за сичку, вярвамъ чи ще ви зарадва за това моля та да сторишъ добро да повикати и дяда Желя и като го поздравишъ отъ моіа страна да настоишъ да са срешни съ Г. Георги Живкова съ него передъ вашете пресѫдствие да би и ви учасвоили у разговоратъ имъ, тѫй сѫщо и Христа македонски да повикате по скоро и той да са наслаждава отъ добрите известја и да участва въ разговора. Но колкото и да са викали некои противъ мене то времето и делата ще покажатъ правдата заради тѣзи причини азъ за сега не ща да са мешамъ въ сичките работи, осимъ колкото ми допускатъ силите а азъ да потъпомагамъ на работниците.

„22 Априлий 1876 у Кладово.

„Твой пријатель **Панајот Хитюв**“

IX.

„Галацъ 7 маія 1876.

„Г-нъ Хр. Н. Македонски!

„въ *Фандени*

„Днесъ пріехъ писму отъ Г-нъ П. Хитовъ отъ 3 маія въ което ми пиши съ перво да ви ява чи ва вика въ Кладову и да земишъ сички люти които се добри за вработа, и това най много до 11 маія дасте въ Кладову. Защото ша замини отъ тамъ за Стара Планина и нема да земате нищо защото тамъ е приготвену сичку. Който има несту можи да си гу земи то ни артисва, затова отъговорете са съ перву, щели идите или не защото сега въ понделънекъ има вапоръ.

„До 11 май Филипъ и други ощи до 160 човѣка можи и 200 да станатъ ще заминатъ презъ влашку веки се готови отъ 3. дена насамъ въ Балъгарія Бунгатъ е сериюзенъ въ Тоспатъ рилски мастиръ е веки въ рацете иа бонтовниците отъ Пазаръджикъ до Софія патя и жилезницата е упрена и развалена, споретъ вестниците, числото на Бонтовниците се воскачва до 15000, въ Сливненску сащу е паленъ Балкана, и тезъ дине се чека и тамъ сериюзну востаніе.

ви поздравявамъ Братъски поздрави и Ив. Амуджата.

Р. Танасовъ.“

Читательтъ твърдѣ лесно разбира и отъ запазенитѣ тия писма, въ какво положение се е намирало тогава дѣлото за нашето освобождение и въ какво трѣвожно състояние сѫ се намирали народнитѣ хора. Българскитѣ комитети, които ги имаше въ всѣки румѫнски градъ, гдѣто прѣбиваваха българи, развиваха трѣскава дѣятелность и всевъзможни планове се кроеха все за смѣтка на турската държава. Можѣхъ ли азъ да нехаѭ въ такъво врѣме, когато отъ всѣкогажъ по-добрѣ се виждаше една възможность, една вѣроятность да се сполучи? Въстанието въ Херцеговина, приготовленията на Сърбия, добритѣ извѣстия изъ България за състоянието и готовностьта на българската интелигенция да се хвърли въ отчаянна борба съ тиранинътъ — всичко това говорѣше въ полза на нашитѣ мечти и желания. При това положение на работитѣ и „найблагоразумнитѣ“ хора се разшаваха, а колко повече каленитѣ хѫшове, едни отъ които се приготовляваха да минаватъ Дунавътъ, а други се вързѫжаваха и чакаха сгоденъ моментъ да помогнѫтъ нѣкакъ на общото дѣло, като минѫтъ въ България прѣзъ Сърбия, която вече се готвѣше да обяви война на Турция.

Въ началото на 1876 година, Любена Каравеловъ арестоваха въ Исмаилъ и го докараха прѣзъ Галацъ въ Браила, разбира се по причина на комитетски дѣла. Моятъ добродѣтель, Стефанъ Беронъ, който почиташе и уважаваше Каравелова, както го почитахме и ние всички, даде ми тридесетъ лири, съ порѫчка, да ги занесѫ Каравелову въ затворътъ. Но защото азъ несмѣяхъ да отидѫ въ затворътъ, като вѣчно подозрителенъ, дадохъ паритѣ на Бойка Нешовъ да ги занесе Каравелову, което той съ готовность прие да извърши. Той даже успѣ да искара Каравелова отъ затворътъ и го заведе въ Букурещъ. Още сѫщата вечерь, щомъ се върнѫхъ, прѣдставихъ се на своятъ господаръ Берона и като му казахъ, че ме викатъ въ Сърбия и че имамъ намѣрение да отидѫ, но като сѫберж една чета подъ мое войводство, той не само ми позволи, но и ме насърдчи. Отъ тоя день азъ и захванѫхъ да се приготовлявамъ и почнѫхъ да работѭ за това още въ Браила. За тая цѣль азъ, заедно съ Бойка Нешовъ, слѣдъ като се върнѫ той отъ Букурещъ, отидохъ въ Кладово за да видѭ, ще ли сърбското правителство да позволи на дружини да ходѭтъ и се биѭтъ съ турцитѣ. Въ Кладово се прѣдставихме на нѣкой си Васа Джовановичъ, бивши секретаръ на Сърбскиятъ Консулъ въ Букурещъ, а тогава окр. началникъ въ Неготинъ, който бѣше дошълъ въ Кладово, да нареди свободното приемание и прѣминавание на български чети. Щомъ ми обѣщаха и казаха, че нѣма да има никакво прѣпятствие, а наопаки — съдѣйствие и съчувствие, веднага съ Бойка се върнѫхме въ Браила и почнѫхъ да работѭ вече усилено, като се посвѣтихъ исключително на това. Отъ паритѣ, които въ продължение на толкозъ мирни години бѣхъ спечелилъ въ мошията на Берона, азъ отдѣлихъ 400 лири за разноски по устрояване на четата, а останѫлитѣ бѣхъ оставилъ у Берона, турени на разположение на жена ми и дѣцата ми. Скоро се прѣхвърлихъ въ Кладово и тамъ образувахъ четата, която се състоеше повече отъ момчета изъ Македония. На момчетата съ свои пари купувахъ всички потрѣбности, но между тѣхъ имаше и такива, които сами, съ свои собственни срѣдства, се въорѫжиха. Още не бѣхъ тръгнѫлъ и устроилъ окончателно четата, когато дойде при менъ съ 28 момчета Иванъ Х. Н. Бобевски, бащата на когото, когато тръгнѫхме, ни застигнѫ и измоли да пуснѫ синътъ му и освободѭ отъ четата. Той бѣше заедно съ Петръ Мишайковъ и даде 25 лири за това. Паритѣ дадохъ Мишайкову, за да ги даде на комитетътъ, а синътъ му освободихъ.

Бѣше 18 Юни 1876 година, когато тръгнѫхъ отъ Кладово съ 200 момчета. Началникъ на 200 души — това бѣше за менъ най-голѣмото желание. Отъ простъ редовой въ четата на Караджата и Хаджи Димитръ, азъ сега се въздигнѫхъ на войвода и мойта чета бѣше по-многочислена отъ четитѣ и на двамата помѣнати войводи. Възгорденъ отъ това свое ново положение, азъ сравнявахъ себе си въ могуществото и славата съ тия на единъ генералъ, а това бѣше тогава така съблазнително, както сега у насъ привличатъ министерскитѣ постове. Слѣдъ тридневно пѫтувание стигнѫхъ съ четата въ Зайчаръ. Въ сѫщиятъ тоя день, когато пристигнѫхъ въ Зайчаръ, се бѣше захванѫло първото сражение на с. Великъ-Изворъ съ турцитѣ, прѣдводителствувани отъ Османъ-паша. Но прѣди да продължѫ разказътъ си, нека да разправѭ тукъ една случка: Моята чета имаше си свое знаме, а това знаме бѣше онова сѫщото знаме отъ четата на Караджата, което азъ спасихъ слѣдъ окончателното ни тогава поражение. Още не бѣхме влѣзли въ Неготинъ, когато единъ чиновникъ отъ префектурата дойде и ни каза, че трѣбвало да вземемъ сърбско знаме, иначе съ това знаме нѣмало да ни се позволи. По поводъ на това спрѣха ни вънь отъ градътъ, но бѣха толкозъ добри, че ни дадоха ядение. Азъ не скланяхъ по никой начинъ да оставѭ своето знаме и да вземѫ сърбско, пакъ и момчетата искаха наше, а не чуждо знаме. Обяснихъ на чиноникътъ, че момчетата сѫ тръгнѫли подъ това знаме и че ако го махнѫ и вземѫ сърбско, четата ще се растури. Освѣнъ туй, казахъ му, че на насъ се позволи да минемъ като български чети и че сега неумѣстно е да ни се натрапва сръбско знаме, когато ние си имаме свое. До като се обяснявахъ съ чиновникътъ, дойдоха при насъ нѣколцина Неготинчани, които по позата, що държѣха прѣдъ чиновникътъ, изглеждаше да сѫ видни нѣкои граждани. Тѣ доброволно се намѣсиха въ нашата распра и взеха моята страна, като се съгласяваха и тѣ съ насъ и намѣрваха исканието на чиновникътъ за неоснователно и неимѣюще никакво значение.

— Какво значи знамето, кагато хората отиватъ да умиратъ за Сърбия, казваха тѣ.

Най-сетнѣ слѣдъ дълги увѣщания чиновникътъ бѣше принуденъ да отстѫпи и то тогава, когато момчетата едногласно заявиха, че нѣма да позволѭтъ никому безнаказано да тури рѫка на знамето и дигнѫха пушкитѣ си срѣщу чиновникътъ. Както и да било, слѣдъ този малъкъ инцидентъ, позволи ни се да носимъ своето знаме и веднага се намѣри единъ попъ, та го освѣти въ присѫтствието на много мѫже и жени, които бѣха дошли да ни гледатъ и да ни се порадватъ. Освѣтяването на знамето станѫ по искание на чиновникътъ, който, като видѣ, че не ще може да устои и че исканието му бѣше неумѣстно, поиска да излѣзне отъ това свое положение и се обърнѫ та каза, нѐ че неудобрява знамето, но че не било освѣтено. Колкото и да изглеждаше наивно това му искание, ние не се въспротивихме да се направи още една молитва на знамето и да ни се пожелае още единъ пѫтъ сполука и животъ. Тукъ трѣбва да споменѫ, че и знаменосецътъ се държа мѫжественно; той бѣше Стефанъ Митровъ, родомъ отъ Щипскитѣ села. Нека споменѫ тукъ и имената на Панчо Досювъ отъ Варненскитѣ села, мой помощникъ (подвойвода), Николай Атанасовъ отъ Габрово, фелдшеръ или докторъ на четата; Леонидъ Леонъ, капитанинъ, родомъ отъ Текучъ, Молдова; Косто Павловъ Стояновъ отъ Свищовъ, коммисаръ (интендантъ) на четата, и Тодораки Марковъ, писаръ на четата.

И така, щомъ пристигнѫхме въ Зайчаръ прибързахъ да се прѣдставѭ на дивизионниятъ началникъ, тогава полковника Милойко Лешанинъ. Той ме прие твърдѣ любезно и ми поиска списъкъ на момчетата, слѣдъ което ни даде боеви припаси, отъ каквито имахме нужда, като ни порѫча да стоимъ въ Зайчаръ и да бѫдемъ готови за всѣка минута. Тукъ не станѫ въпросъ за знамето и ние прѣдполагахме, че тоя въпросъ е окончателно изравненъ. Слѣдъ два деня почивание въ Зайчаръ, получихме заповѣдь да тръгнемъ за Кади-Богазъ и да подпомогнемъ другитѣ български чети на Панайотъ Хитовъ, Илия Марковъ и Симо Соколовъ (сега житель Софийски), които доста прѣдъ насъ се намѣрваха въ Сърбия Като командиръ на тия чети бѣше опрѣдѣленъ майоръ Николай Кирѣевъ. Още въ Зайчаръ бѣхъ, когато се получи извѣстие, че поменѫтитѣ чети сѫ направили двѣ сражения съ турцитѣ, подъ командата на Кирѣева. И понеже въ тия сражения нашитѣ не сѫ могли да отбиѭтъ нападенията на турцитѣ, принудили се да поискатъ топове отъ сърбитѣ. По искането на Кирѣева, Лешанинъ заповѣда да ми се дадѫтъ два топа, за да ги занесѫ на Кади-Богазъ (Коритинъ).

Прѣди това обаче Лешанинъ ме повика при себе си и слѣдъ като ми расказа за дѣйствията на Османъ-Паша, пуснѫ се да ми расправя какво трѣбва да се направи, за да се устои на неговиятъ напоръ.

— Не можешъ ли ти, Христо, да отидешъ съ твоитѣ момчета на Великъ-Изворъ и отзадъ да нападнешъ Османъ-паша? Това ще го смути и твърдѣ много ще спомогне на нашитѣ.

Сърбитѣ бѣха отстѫпили прѣдъ голѣмата сила (около 20—30000 души) на Османъ паша още сѫщиятъ денъ зараньта, когато азъ пристигнѫхъ въ Зайчаръ, та за туй Сърбитѣ пазѣха линията край р. Тимокъ. Азъ не се въспротивихъ на исканието на Лешанина, но прѣдъ видъ на това, че бѣхъ вече получилъ и нова покана да отидѫ при Панайота на Коритинъ (Кади-Богазъ), а отъ друга страна, понеже не познавахъ мѣстата, Лешанинъ ми каза да отидѫ гдѣто ме викатъ, като ми заповѣда да тръгнѫ за тамъ тутакси.

Отбиване отъ пжтътъ

Въ Вратарница безъ хлѣбъ. — Подполковникъ Николичъ. — Запалване турскитѣ караулници въ Шашка. — Пакъ безъ хлѣбъ. — Четата на Найденъ Попъ Ниловъ. — За Раковица. — Поведението на войската.— На Раяновци. — Изгубването на наши нѣкои вѣщи. — Пакъ нѣма хлѣбъ. — Благодарение писмото на Панайотъ Хитовъ — Тръгване за Кади-Богазъ.

На 22 Юни тръгнжхъ съ четата си за Кади-Богазъ. Съ себе си замжкнжхме и двата топа, които имаха всички потрѣбности, заедно съ топчиитѣ. Отивахме да се биемъ, да умираме, а пакъ момчетата весели, пѣеха и се радваха, като че отиваха нѣкое хоро да му друснжтъ. Никакви бждящи опасности и страдания не ни безпокоѣха, и на умъ даже не ни дохаждаха. Отъ Зайчаръ не можахме да вземемъ само хлѣбъ, защото, ако помнж добрѣ, нѣмаше тогава, като ни казаха, че ще ни се даде въ Вратарница. Слѣдъ четири часа пжтуване стигнжхме въ Вратарница. Тамъ имаше нѣколко баталиона сръбска войска, подъ командата на подполковникъ Александръ Николичъ. Естественно, трѣбваше да отидемъ при него, който ни спрѣ да прѣнощуваме въ лагерътъ. Вечерьта чакаме да ни дадхтъ хлѣбъ — нѣма; рѣкохме да се покажемъ скромни и да почакаме повече врѣме, защото, мислѣхме си, въ такъво военно врѣме все ставатъ грѣшки, но пакъ хлѣбътъ не дохаждаше. Най-сетнѣ не можеше повече да се търпи и станжхъ да видж и распитамъ за хлѣбъ. Отидохъ при подполковникътъ, а той взе да ми се оплаква отъ недостатъкъ на хлѣбъ и всѣкакъ се извиняваше, че тая вечерь не ще може да ни даде хлѣбъ. Нѣма — нѣма, какво да се прави. Ние, които бѣхме тръгнжли да жертвуваме животътъ си, не ни се видѣ мжчно да останемъ една нощь безъ хлѣбъ и си лѣгнѫхме гладни, като останѫ да се надѣваме да получимъ хлѣбъ на другиятъ денъ.

Сутриньта рано още приготвихъ четата и се тъкмихъ да тръгнѫ за Кади-Богазъ, както ми бѣ заповѣдано още отъ Зайчаръ, когато подполковникъ Николичъ, по природата си зълъ сърбинъ, заповѣда да ми вземѫтъ топоветѣ, които носѣхъ за Кади-Богазъ и да тръгнѫ съ момчетата немедленно за Шашка, за да запалимъ турскитѣ караулници. То се знае, че тази заповѣдь ни се видѣ твърдѣ непонятна, защото бѣхме опрѣдѣлени да подпомогнемъ българскитѣ чети въ Кади-Богазъ, кѫдѣто очевидно имаха нужда отъ нашата помощь. Съ отиванието ни въ Шашка, ние разбирахме твърдѣ добрѣ, че се задържаме подъ командата на Николича, който не ми се виждаше добрѣ расположенъ къмъ насъ, къмъ едни българи, които бѣха дошли да помагатъ на неговото отечество. Но въ военно врѣме трѣбва всѣка една заповѣдь да се испълнява, а не да се разсѫждава върху началството. Пакъ зарадъ насъ туй нѣмаше голѣмо значение: ние бѣхме тръгнѫли срѣщу турцитѣ, които трѣбваше да гонимъ, кѫдѣто и да ги намѣримъ, за туй, безъ всѣко отъ наша страна възражение, приехме да испълнимъ заповѣдитѣ на подполковникъ Николича. Прѣди да тръгнемъ за Шашка, поискахъ да ни се даде хлѣбъ, но, за нещастие, пакъ не ни дадоха.

— Идите у Бугарску и једите х̨ьеба, овде нема за вас х̨ьеба, — каза ми Николичъ.

Азъ останѫхъ като грѫмнѫтъ. Тия думи на злия Николичъ бѣха думи на единъ халосанъ подполковникъ, а не на добритѣ сърби, които не могѫтъ да бѫдѫтъ и разсѫждавать като Николича. Не ме смущаваше оскърблението, което носѣха въ себе си тия думи, а възможностьта да растури четата ни и по тоя начинъ да пропаднѫтъ всичкитѣ ми трудове за образуванието ѝ. Азъ добрѣ разбрахъ думитѣ на Николича и взехъ мѣрка да се прѣдпазвамъ. Приближени на подполковникътъ сърби не скриха отъ насъ обаче и ни казаха открито, че негодуванието къмъ насъ на Николича било прѣдизвикано отъ това, че сме дигнѫли българско знаме, и че всичко щѣло да се помири и нарѣди, ако хвърлимъ него и вземемъ сърбско. Но азъ само за това не искахъ да ми се говори. Нѣмаше какво да се чини, за туй веднага поведохъ момчетата за Шашка безъ хлѣбъ. Шашка се намира два часа далечъ отъ Вратарница, и азъ си казахъ на умътъ, че трѣбва да се докаже на тоя сърбинъ, че и съ не сърбско знаме може да се върши работа. За това, насърчихъ дружината и щомъ стигнѫхме въ Шашка, веднага направихме едно сражение съ турцитѣ, които сполучихме да отблъснемъ и да запалимъ караулницитѣ. Но и слѣдъ тоя благоприятенъ изходъ на първото ни сражение хлѣбъ пакъ нѣмаше, заради туй азъ се принудихъ да купѭ дванадесетъ овни за шестъ жълтици и да нахранѭ тоя денъ момчетата само съ месо.

Резултатътъ на първото ни сражение веднага съобщихъ подполковнику Николичу, а той, който умѣеше само заповѣди да дава, веднага ни ордонира на друга работа: да отидемъ и запалимъ черкеското село Раковица, гдѣто бѣше турскиятъ лагеръ. Още въ Шашка пристигнѫ и Найденъ попъ Ниловъ съ четата си, която се състоеше отъ 127 души, та двѣтѣ чети прѣдставляваха една сила отъ 327 души. Още прѣди да тръгнемъ за Раковица, която се намираше 8 часа далечъ отъ Шашка, подполковникъ Николичъ, не знаѭ защо и за какво, заповѣда на момчетата отъ двѣтѣ чети да оставѭтъ тенекетата си и торбитѣ си въ лагерътъ му и да тръгнемъ съ по петъ тестета барутъ. Много отъ нашитѣ момчета имаха въ торбитѣ си резервни навуща, цървули и други такива прѣдмети, които отпослѣ не намѣрихме, защото сърбската войска на Николича нападнѫла нашитѣ десетина момчета, които бѣхѫ поставени да пазѭтъ тия прѣдмѣти, и разграбили всичко. Една само отъ заповѣдитѣ му азъ харесахъ, и това бѣше, гдѣто той каза, че запалването на Раковица, гдѣто турцитѣ бѣха грамадно множество и добрѣ укрѣпени, не е лесна работа, та обѣща да ни даде единъ баталионъ сръбска войска за всѣки случай. И дѣйствително, единъ баталионъ войска тръгнѫ съ насъ; но какво бѣше нашето удивление, когато войската, която ни бѣше дадена ужъ на помощь въ важенъ случай, се върнѫ назадъ щомъ минѫхме два-три километра отвъдъ границата. Значи сърбската войска ни испроводи до границата или по-добрѣ подполковникъ Николичъ ни екстернира задграница. Колкото и да ни се видѣ чудно повѣдението на войската въ тоя случай, ние рѣшихме да вървимъ напрѣдъ и да испълнимъ заповѣдитѣ на Николичъ. Нѣмаше даже да се откажемъ, да се сражаваме съ турцитѣ, кѫдѣто и да сѫ тѣ, понеже за туй бѣхме излѣзли. Не ми се виждаше обидно това повѣдение на войската, която безъ съмнѣние, направи това по заповѣдь на своятъ началникъ Николича, когото дѣйствително необичахме и който ни се виждаше безпричинно злобенъ къмъ насъ. Може би той да ни симпатизираше, може да сме си лъгали въ добритѣ чувства на подполковникътъ и азъ бихъ желалъ казаното до тукъ за него да не се разбира злѣ. Не отъ умраза къмъ сърбскиятъ народъ го казвамъ азъ туй — не; азъ искамъ да бѫда вѣренъ на историческитѣ факти, безъ да гледамъ на голѣмитѣ ми симпатии къмъ сърбскиятъ народъ, за свободата и независимостьта на когото неведнѫжъ съмъ се билъ.

Както и да било ние тръгнѫхме за къмъ Раковица. Щомъ стигнѫхме на близо къмъ селото, ние видѣхме, че тамъ турцитѣ сѫ въ изобилие и добрѣ укрѣпени въ позиции. При все това рѣшихме и отъ къмъ единъ край нападнѫхме турцитѣ, но, трѣбва да признаѭ, че турцитѣ не се смутиха отъ насъ, защото нищо неможахме да имъ направимъ. Толкозъ много турци имаше тамъ, щото нашитѣ 327 души се виждаха съвсѣмъ безсилни и на насъ самитѣ даже. Едно поради туй, а друго и по причина, че нѣмаше храна, пакъ и трѣбваше да правимъ пакости на турцитѣ, да ги смущаваме колкото е възможно отъ повече мѣста, ние се отправихме за с. Раяновци, гдѣто имаше твърдѣ малко турци безъ редовна войска. Тамъ направихме едно малко сражение, запалихме нѣколко турски кѫщи, взехме два коня и успѣхме да намѣримъ и храна за момчетата. За всичко до тукъ изгубихме четири дена. Слѣдъ това върнѫхме се назадъ въ лагерътъ на Николича, съ молба или да ни пусне да вървимъ при другитѣ български чети, или пакъ да ни опрѣдѣли гдѣ другадѣ да отидемъ и какво да вършимъ. Но Николичъ, по обикновенному, посрѣщнѫ ни надменно, поизгледа ни високомѣрно, отговарше злобно на всичко, за каквото го питахме и распитвахме. Помолихъ го да даде заповѣдь, за да се повърнѫтъ на моичетата торбитѣ и тенекетата, що бѣха оставили по негово настояване за да не имъ бѫде тѣжко, но той и не иска да ме чуе.

— Отнели су черкези, каза най сетнѣ той, и нахално ме гледаше въ очитѣ, като чакаше да чуе какво ще му възразѭ.

Че черкези не бѣха ги взели, това нѣмаше нужда да се доказва. Но той искаше, види се, да се махнемъ отъ при него, всѣкакъ ни прѣпятствуваше и винаги ми показваше кѫдѣ е България. Нѣмаше какво да се расправямъ съ тоя господинъ, защото се подсѣщахъ, че всичката тая суровость отъ негова страна е причина българското ми знаме. Но най-сетнѣ, казахъ си, нека вземѫ хлѣбъ за момчетата, че ще видимъ послѣ какво ще се прави и какъ ще се расправимъ съ тоя неукротимъ подполковникъ. Казахъ му за хлѣбъ, а той ми отговори, че нѣмало тукъ за насъ хлѣбъ и удари такива едни псувни, толкова мръсни, каквито само развален сърбинъ е въ състояние да каже. Азъ скокнѫхъ веднага, прѣсторихъ се, че го не разбрахъ добрѣ, отидохъ при момчетата и веднага пратихъ да купѭтъ храна за момчетата въ Нови-Ханъ, за която храна платихъ четири жълтици.

Слѣдъ тия прискърбни случки съ подполковникъ Николичъ, азъ гледахъ вече какъ да се откопчимъ отъ рѫцѣтѣ му, защото той ни псуеше, показваше ни България на коя страна се намира, но ни държеше подъ своя власть и не ни пускаше да отидемъ при другитѣ български чети. Слѣдъ денъ—два получихъ азъ тамъ едно писмо отъ войводата Панайота Хитовъ, съ което ме канеше да му отидѫ веднага на помощь, да се съединимъ тамъ нѣколко чети и да навлѣземъ въ Турция. Ето съдържанието на писмото:

„Брате Македонски!

„Разумео сам да си пошао из Кладова и да си стигао у Вратарнице или у Нови Хан, зато ево ти шиљем mojeгa писара г-на Ђорђа Милетића, који има моје подпуно поверенѣ и можети подробно моје намеренѣ и положенје обяснити. Главноје то, да гледаш да чиниш што ће чиниш и да дођеш овамо у Корито гдѣ ће мо се братски соjединити и прећи у Турску. Овде је и брат наш Желјо и брат наш Илија Малешевац сви троица смо заједно и ти да нам будеш четврти брат, и тако братски да пређемо у отечество, граница нам је веће отворена мој писар ће вам докажи. Ни часа не чекај но похитај одма.

„Поздравлјам те и целивам братски.

„26/6 876 год. У Логару Над Корито

„Твој брат Панаіотъ Хитюв“

Писмото е написано отъ Милетича, а подписано само отъ Панайота Хитовъ и подпечатено съ единъ печатъ. Веднага прибързахъ да прѣдставѭ туй писмо подполковнику Николичу и го помолихъ да ми позволи да испълнѭ молбата, изложена въ туй писмо. Той взе писмото, прочете го внимателно и ми каза, че позволява да отидѫ въ Кади-Богазъ, но безъ топоветѣ, които носихъ съ себе си и които ми бѣше далъ Лешанинъ.

— Топоветѣ не давамъ по никакъвъ начинъ, повтори Николичъ.

И азъ, разбира се, не настоявахъ да ги искамъ. Кой му търсѣше вече топовѣтѣ! Гледахъ какъ по скоро да се откопчѫ отъ тоя господинъ и казвахъ си — повраги му топоветѣ. И се приготвихъ за пѫтъ.

Сражения.

На Кади-Багазъ. — Паданието на майоръ Кирѣевъ. — На Пандерало. — Нашето рѣшение да се туримъ подъ командата на генералъ Чернаевъ. — Законътъ. — Къмъ Чипоровскитѣ планини. — Къмъ Пиротското. — Моята тамъ гражданска и военна администрация. — Липсата на оржжие. — Распореждания отъ командирътъ на II баталионъ.— Нападението на турцитѣ и нашето отстжпвание. — Писмото на Филипъ Тотю. — На Пандиралскитѣ планини. — Участьта на Филиповата чета. — Убитото момче и братската помощь на Михалъ Хжшлако. — Новитѣ заповѣди отъ Хорватовичъ. — На Треси-Баба. — Моето спасение. — Полуголъ спасенъ юнакъ. — Неумѣстно отстжпвание. — Намѣренотото дѣте. — Въ Княжевацъ и случката съ Илю. — Отдалечаванието на послѣдниятъ. — Избѣгвамъ да се срѣщнж съ Хорватовичъ. — Добриятъ резултатъ на битката. — При Хорватовича съ Панайота и дѣда Желя.

Когато пристигнжхме на Кади-Багазъ, другитѣ български чети бѣха направили и свършили вече сражението и отстжпваха назадъ. Щомъ приближихъ азъ съ четата си и съ тая на Найденъ попъ Ниловъ, нашитѣ ни забѣлѣзаха, спрѣха да отстжпватъ и удариха на турцитѣ отново; турцитѣ, уплашени, види се, отъ това, че на противникътъ иде помощь, която незнаехж, разбира се, колко е голѣма, подкачиха да отстжпватъ. Това отстжпвание се продължи до тамъ, щото нашитѣ пакъ завзеха и запазиха първитѣ си позиции на Кади-Багазъ. Загубитѣ на нашитѣ бѣха тогава твърдѣ голѣми: само мрътви 87 души, а ранени не помнж сега колко бѣха на брой, минава ми само прѣзъ умътъ, че бѣха доста много. Както убити и ранени бѣха паднжли повече отъ четата на Сима Соколовъ. Между убититѣ бѣше единъ мой приятель, Димитръ Стояновъ Флореско, родомъ отъ Браила, Румжния, по занаятъ кацаръ.

На другиятъ денъ пристигнж на Кади-Багазъ майоръ Николай Кирѣевъ съ четири баталиона сръбска войска, който погнѫ турцитѣ и на четвъртиятъ денъ паднѫ убитъ при Раковица, защото турската сила бѣше твърдѣ голѣма и главно защото сръбската войска захванѫ да отстѫпва безъ врѣме, на което бѣше, разбира се, принудена отъ неприятелската сила. Помнѭ даже и това, че мъртвото тѣло на Кирѣева останѫ въ турски рѫцѣ, та това доста се коментирà въ нашиятъ станъ. Още слѣдъ като Кирѣевъ тръгнѫ да гони турцитѣ, ние се упѫтихме за Княжевацъ, а отъ тамъ за Бабина Глава, гдѣто намѣрихме Филипа Тотя.

Щомъ стигнѫхме на Бабина-Глава, събрахме се всички войводи на Пандералъ и поискахме да се обяснимъ и да опрѣдѣлимъ по-добрѣ нашето положение и дѣятелность. Събрахме се: Панайотъ Хитовъ, Симо Соколовъ, Филипъ Тотю, дѣдо Илю, Найденъ Попъ Ниловъ и азъ. Въ туй Събрание присѫтствуваха: Д. П. Ивановъ, Панчо Досювъ, Георги Милетичъ и Кекеровъ (собственното му име незнаѭ). Слѣдъ като взехме прѣдъ видъ много съображения и обстоятелства, слѣдъ като разискахме всѣки единъ въпросъ по-обстоятелственно, рѣшихме: да дадемъ заявление до генералъ Чернаевъ и да го помолимъ, да ни бѫде той главнокомандуюшъ. Не помнѭ сега точно съдържанието на туй наше прошение, но като резултатъ на горнето ние искахме да ни даде единъ уставъ за управлението на нашитѣ чети, като му обяснихме нашата главна цѣль, а именно намѣрението ни да прѣминемъ въ българско и да вдигнемъ народътъ да възстане. Съ една дума ние искахме една организация, но организация за извѣстна и отъ по-рано опрѣдѣлена цѣль. Генералъ Чернаевъ ни бѣше необходимъ, като нашъ главнокомандующъ, главно за това: да избѣгнемъ всички неприятности, които можеше да имаме отъ страна на други неразбрани офицери, които по нѣкои неизвѣстни на насъ и неоправдаеми за никого причини бъркаха на главната наша задача или неискаха и да чуѭтъ за тая задача; освѣнъ това туй наше навлизание въ България, рѫководено отъ генералътъ и съгласявано съ общиятъ планъ на сръбско-турскитѣ сражения, можеше да бѫде по добрѣ утилизирано и за насъ, и за сърбитѣ. Като образованъ руссинъ, ние бѣхме убѣдени, че генералъ Чернаевъ ще ни разбере по-добрѣ отъ всѣки сърбинъ. Прошението подписахме всички войводи, освѣнъ войводата Филипъ Тотю, който не се съгласяваше тогава, но отпослѣ отстѫпи и той.

Генералъ Черваевъ прие твърдѣ любезно нашето прошение и се съгласи на всички наши искания, изложени въ туй прошение. По нашъ изборъ той утвърди Панайота Хитовъ за главенъ войвода, призна за законни другитѣ войводи и четници, даде ни два топа и ни задължи да му даваме на всѣки 24 часа рапортъ за състоянието на нашитѣ така орагнизирани чети. Генералътъ не забрави да ни даде и единъ законъ, написанъ на русски, който ние прѣведохме още тогава на български и го прочетохме на момчетата. Върху прѣписътъ отъ тоя законъ, който съмъ запазилъ у себе си, сѫ направени много поправки съ моливъ и съ мастило, но азъ ще го прѣдставѭ тукъ въ първата му форма, както е билъ той прѣведенъ отъ всички ни, съ указание на поправкитѣ, безъ да могѫ да утвърдѭ сега, да ли и въ прѣвеждането не сме се отклонили отъ русскиятъ текстъ. При всичко това законътъ прѣдставлява извѣстенъ интересъ и ние го печатимъ тукъ:

„ЗАКОНЪ

„на българскитѣ доброволни войници

„ЦѢЛЬ

„1-во. — Цѣльта на нашето воюваніе е, да ся освободи Българія отъ турското *иго*, ще воювами дорде или спечелимъ свобода или всички да измрѣме.

„2-ро. — Четитѣ ни които се съставиха отъ събрани доброволници подъ подписаните войводи за сѣга нематъ опредѣлено количество войници, това ще ся назначи въ прѣминуваніето ни у Българско.

„3-тьо. — Пріемалъ ся е и ще ся пріема за войникъ всякой християнинъ който дохожда чисто съгласно съ назначената ни цѣль. Изисква ся да бъде духомъ и тѣломъ здравъ.

„4-то. — Нѣколко чети ся управляватъ отъ единъ войвода, раздѣлена е четата на нѣколко взводове1) по петесетъ души, а взвода ся раздѣла на десетини.

---

1) На всѣкадѣ въ закънътъ е писано *водове* и като мислѭ, че това е погрѣшка и че работата се касае за взводъ, на всѣкадѣ това съмъ поправилъ така.

„5-то. — Всички войводи ще иматъ главенъ войвода избранъ и упълномощенъ по вишегласіе отъ самите войводи и офицеритѣ (тутакси слѣдъ това нѣкой е прибавилъ съ моливъ слѣдующето: са утврђењем врховног војводе Генерала Чернаева).

„6. — Ще има съвѣтъ войнишки съставянъ отъ войводитѣ, офицери и приема войници. (Тоя членъ е заличенъ отъ сжщиятъ, който е направилъ допълнението къмъ членъ 5).

ДЛЪЖНОСТИ.

1. — Главный войвода издава плана за дѣйствіята военни и прѣдсѣдателствува въ време на съвѣтваніе (И този членъ е заличенъ отъ сжщиятъ).

„2. — Всѣки войвода отговаря прѣдъ съвѣта (отъ сжщиятъ заличено думата *съвѣта* и поставено: гл. војводом.) за повѣренитѣ нему чети и длъженъ е да ся подчинява на заповѣдьта на главн. войвода. Има да прѣдстави потрѣбноститѣ на своити чети.

„3. — Офицеритѣ сподѣлятъ всѣко дѣйствіе на войводитѣ и въ врѣме отсутствіе тѣ ги застъпватъ и по рѣшеніе на съвѣта съ глав. войвода офицерина съ пълна мощъ прѣдвожда въ време на война. (Тоя членъ заличенъ отъ сжщиятъ).

„4. — Четника ще испълва повѣленіята на войводата, взводника е подчиненъ на четника, а десетника на взводнія, (Тоя членъ заличенъ отъ сжщиятъ).

„5. — Всѣки войникъ ще испълва безъ критика, безусловно всички приказанія отъ главній войвода до десеторя и всѣкой свой нужда ще исказва прѣдъ десеторя, която ще се прѣдстави постепенно на чиновницитѣ [1]) отъ най близкія до главнія

„6. — Оплакваніе или распра съ десетаря кога има ще ся отпри (отправи?) първо до самія си десетаръ отъ когото е докаченъ, та ако не се поднесе тъжбата му взводнику, сжщія можи да ся отправи къмъ взводника. Сжщото ся длъжни да постъпватъ и другитѣ чиновници (чинове?).

„7. — Длъжностъта на стражаритѣ е: да испълватъ точно наставленіята на дѣжурнія по лагера, на началника стражарски и на разводника (Тоя чл. е заличенъ отъ сѫщия).

---

[1]) Тукъ ще да е думата за чиноветѣ, вѣроятно.

НАКАЗАНІЕ.

„1. — Който се хвани въ издадничество ще ся накаже съ смѫртъ.

„2. — Който побѣгне самоволно отъ бойното полѣ или отъ стражѫтѫ *смѫртъ*.

„3. — Който открадни отъ дружинатѫ си да му ся отсѣче единъ прѫстъ отъ лѣвицѫтѫ, (Тоя членъ е поправенъ отъ сѫщиятъ въ втората му половина и членътъ се чете съ тая поправка тъй: Който открадни отъ дружинатѫ си да му се казн одреди телесно. Пошто је овај поступак унижавајући то и казн одређује се понижавајућа. За насиловање жена телесна казн по решење главном војводе).

„4. — Който открадне отъ събраніята ни сънародни едновѣрни ще ся накаже по рѣшеніе на съвѣта. (Тоя членъ е заличенъ отъ сѫщиятъ).

„5. — Който вземе нѣщо въ плѣнъ отъ непріятеля ще го явява секретару на главный войвода. Уплѣненото ще ся сподѣли половината цѣна ще ся раздаде на войницитѣ, половината остава въ общый ковчегъ, а който юнакъ е взелъ плѣнъ ще се награди отъ съвета. (Послѣдната дума заличена отъ сѫщиятъ и прибавено: војводе главног).

„6. — Піяницѫтѫ ще ся лишава отъ заплата по рѣшеніе на съвета а ще бъде неискорененія піянецъ и усмѫртенъ. (Тоя членъ заличенъ отъ сѫщиятъ).

„7. — Курварину ще ся отрѣжатъ два прѫста на лѣвицѫтѫ. (Тоя членъ заличенъ отъ сѫщиятъ).

„8. — Който ся хвани съзаклятникъ противъ живота на нѣкой членъ отъ войнството слѣдъ испитваніе ще ся умѫртви.

„ДОПЪЛНЕНІЕ.

„9. — Както главный войвода, тъй войводитѣ и офицеритѣ ще си има (тъ?) спомощници които сами ще изберать. (Тозъ членъ заличенъ отъ сѫщиятъ и вмѣсто него написано слѣдующето: Решење војводе извршава одма. Преступ. које заслужује смрт решавају најпре све војводе чета, а затим ово решење иде главном војводи, чије решење може се одма у извршење довести).

У Сърбія 1876 Юній.

На другиятъ денъ още слѣдъ нашето туй конституиране, тръгнѫхме, по нареждание на Генералъ Чернаевъ, за Стара-Планина, а именно: тръгнѫха първо четитѣ на Панайотъ съ Илю, като ги придружи и моятъ четоводецъ (подвойвода) Пенчо Досювъ, а слѣдъ тѣхъ, на вториятъ денъ, азъ, Желю и Филипъ, като носѣхме и два горски топа. Симо Соколовъ пратиха на друга страна. Панайотъ и Илю отидоха напрѣдъ, като авангардъ и съ цѣль повече да запазѭтъ селата отъ черкезитѣ, които въ това врѣме вършѣха страшни свирѣпства; а ние съ Филипа и Желя останѫхме единъ денъ, за да вземемъ топоветѣ. Ние гонихме Чипоровскитѣ планини, гдѣто стигнѫхме слѣдъ четиридневно пѫтувание, като минѫхме на Балта-Бериловци, Черни Врьхъ, Бабинъ-Зѫбъ и Топли-Долъ. По пѫтьтъ получихъ отъ Панайота слѣдующего писмо:

„4/7, 1876 год. Тешгице [1]).

„Г. Г. Војводе Филип Деда Жеља и Р. Македонски!

„Писмото ви с'голема радост пријех и радвам се што тај на брзо следвате по нас; поздрављене от нас на сичките братије, ми смо за сега здрави:

„Ви да следвате по пута „Шише“ право на Црни врх, и от тамо на Баеин Зуб, дето ште се срешнемо, при това да имате на ум да придигнете отъ сиштото село где сте сега барим нај малко 800 оки брашно, зашто где отивате тамо нема да се намери храна. Ми втоз час тръгвамо за в Бабин Зуб и кад се срешнемо тамо с вас ште се подразумимо на каде да слѣдвамо даље. Сиштото време че штемо за два три дена да трпим малко оскудице за љап.

„Ваш брат војвода: **Панаiот Хатюв**

„Делово е: **Панча Досијев** учитељ.“

И тукъ Панайотъ само се е подписалъ, а писмото е написано отъ моятъ подвойвода: Панчо Досювъ, който придружи Панайота и Иля.

---

[1]) Да-ли не е това Клющица? —

И прѣзъ четиритѣхъ тия дена нѣмахме съ никого — никакво сражение; но Панайотъ, който бѣше пристигнѫлъ на това мѣсто по-рано, намѣрихме го тамъ и той бѣше направилъ вече едно сражение съ турцитѣ. Илю не бѣше още тамъ, защото по причина на болесть, отдвоилъ се още отъ Панайота и останѫлъ въ Горни-Ломъ заедно съ синътъ си и 10—15 момчета. Скоро обаче той бѣше оздравѣлъ и прибърза да ни намѣри и да си заеме старото мѣсто въ четата.

На Чипоровскитѣ планини се събрахме всичкитѣ войводи и тамъ опрѣдѣлихме нашата бѫдѫща дѣятелность. Слѣдъ дълги съвѣщания ние рѣшихме тъй: азъ съ четата си да заминѫ за Пиротско, а другитѣ войводи за Бѣлоградчишко и Берковско. Нашата цѣль съ това бѣше, да дигнемъ българскиятъ народъ отъ тия крайща на орѫжие и по тоя начинъ да осложнимъ още повече влошеното вече положение на турцитѣ и да извоюваме своитѣ правдини. Веднага завзѣхъ позициитѣ: Мъртвачки — Мостъ, Пиротскиятъ пѫтъ за къмъ Темско, и пѫтътъ за къмъ Висока, та вардѣхъ да не прѣминѫтъ турцитѣ. Квартирата ми бѣше въ с. Засковци. Завзехъ сѫщо деветъ села и упълномощихъ или по-добрѣ назначихъ Попъ Георги отъ Топли-Долъ и Лука Марковъ отъ Черни-Връхъ за управители на тѣзи 9 села. Това мое назначение се удобри отъ всички селяни и така новитѣ управители подкачиха да дѣйствуватъ. Нѣма нужда да се казва, че първото нѣщо, което съвѣтвахъ да направѭтъ, то бѣше да устроѭтъ стража въ селата и по такъвъ начинъ сами да помислѭтъ и да се пазѭтъ отъ турцитѣ. Щомъ уредихъ така управлението на тия села, заехъ се тогава съ военната имъ организация, ако може тъй да се каже. Отъ триста души вземахъ съ менъ сто, въорѫжавахъ ги съ каквито пушки бѣше възможно да се намѣрѭтъ и ги обучавахъ да стрѣлятъ, като имъ показвахъ и други нѣкои упѫтвания по прѣдстоящата защита отъ турцитѣ, които на вѣрно се надѣвахме да ни нападнѫтъ. Трѣбва да споменѫ и това тукъ, че по селата азъ намѣрихъ по 10—15 пушки, дадени на селянитѣ отъ войводата Панайотъ Хитовъ, но съ твърдѣ малко муниция. Тутакси слѣдъ туй повикахъ при себе си старейшинитѣ отъ селата на Висока, съ цѣль да се посъвѣтвамъ и съ тѣхъ, за да може и тѣ да се приготвѭтъ и подпомогнѫтъ на работата. Всичко отиваше добрѣ и селянитѣ бѣха съгласни на това, но нѣмаха пушки, заради туй азъ се рѣшихъ и като войвода, человѣкъ отъ голѣмото добро'утро, писахъ писмо на Генералъ Чернаевъ и го молихъ да распореди, за да се даде орѫжие и на прѣпорѫчанитѣ отъ менъ лица, за да се въорѫжѫтъ всичкитѣ тия села. Отъ послѣ имахъ случай да се научѫ, че прѣпорѫчанитѣ отъ менъ лица не сѫ получили орѫжие, неизвѣстно по кой причини. Тогава получихъ слѣдующитѣ писма:

Господину војводи Булгарском Панајоту
у Ћоштици или гди буде.

Овог часа отераше черкези стоку Мирковску и Шугринску, ја сам заузео са стражом да вам леђа осигурам. Молим вас поитите у темску Селу, те стоку горњу отмите.

ваш доброполећи
6 Јула 1876 год. Поп Јован Илић.
Балта Бериловци

“6/7 1876 год. над Г. Лом.

„Г. Г. војводи Филип Жела и Р. Македонски!

„Писмото ви од 6 този Месец прејех и за подробноста му разумех.

„На које ви сиштото време отговарвам услед големата „Магла“, ази сметнах се с пута, и слегнах долу в над Горни Лом.

„Затова ви имам да ви каже од дружината ви да оставите 100 душа и кога помежду ви намерите за право од војводите да остане в Топли-дол да врѣст,“ дето ви каже Д. Попа „тамошнијат а сищто тај и од сељаните да земите до 100 и више хора да се сдружит си оније нашите стотях хора за да вардат тамошније Богаз, а селените црноврчани, Глештицани и Зашковчани да дават храна и хора.

„А другите пак доброволци с војводата им да излегнат на белеги, и ти ште да буди то сутре навечер тамо, как да се срешномо тамо у једно време.

Деловоће

Панча Досијев учитељ

Војвода Буг. чет **Панаiот Хитюв**

„Војвода Бугарском Господину Панајоту

у ћоштицу

„Изволите са вашаом храбром војском ударити на рудине ово заузмите па онда на Топли дол и венцом истог тако да ваша Линија дође бар до Бабиног Зуба како би свако непријатељско оделене спречили. Ја овамо имам само 3 чете на расположениу са 2 топа, па обдржавам чак до Иванове Ливаде Линију, за то би необходно нужно било да и ви десну страну венца од св. Николе држите.

„Новости немам да вам јавим никакове, а немам белгинки пушака што ми пишете. Г. Капетан Срећковић отишао је са 2 баталиона 2 топа у ћупри и близу белоградчика њему би требало да се осигура десна страна.

„6/7 1876 год. на св. Николи

„ваш поштоватељ
„Командир II батал.
Јевга Јовановић“

На 11 Юли бѣше когато турцитѣ нападнѫха на нашата чета съ три баталиона редовна войска. Ние неможахме да удържимъ това нападение и отстѫпихме, безъ да дадемъ друга жертва освѣнъ единъ българинъ отъ селата. Турцитѣ изгубиха 11 мъртви, а ранени неизвѣстно. Вь сѫщиятъ този денъ получихъ писмена заповѣдь отъ Командирътъ на II баталионъ Ефта Иовановичъ, да се върнѫ у Балта-Бериловци и да гледамъ да запазѭ други по важни пункта, съ една речь да отстѫпѭ назадъ. Това писмо не съмъ запазилъ, изгубилъ съмъ го вѣроятно.

Прѣди да се получи тази заповѣдь азъ имахъ и други нѣкои свѣдения за положението въ Балта Бериловци. Още щомъ се установихъ въ Засковци, азъ адресирахъ едно писмо на попъ Тодоръ въ Балта-Бериловци. Писмото писа съ моливъ моятъ писаръ на български ужъ както слѣдва:

„Господинъ Попъ Тодоръ

въ Балта-Бериловци.

„Молимо Васъ отче кажете ни што стана около Пандирало Бела-Паланка и ако знајете нешто за Пиротъ. Слушаме од хора да сте ходили въ Пандирало затова пишете ни поскоро подробно що стана — а од нас ви јављаваме за Г. Панаіотъ отиде въ Чипоровци разби турците и имъ зема доста уруже и за сега је въ Чипоровци.

„Приіми искреното ми поздравленіе и ако е тамо Лука од Чрні врхъ кажете му да дойде скоро код нас у Засковци.

„10 Јули 76 Засковци.

„Вашъ Пріятель
Войвода **Христо Македонски**“

Оказа се че, попъ Тодоръ не билъ тогава у тѣхъ, но другъ попъ, добръ сърбинъ, приелъ писмото и на гърбътъ на сѫщото съ моливъ отговаря тъй:

„Балта Бериловци, 10 Јули 1876 год.

„Господине!

„7 т. м. у среду били су војници на Пандирало у акцију ступили; који сам очима видио; тако да и турци сасвим наше надбили и у бегство обратили, али у идућог дана четвртка тако су били турци набијени, да су морали натраг повући се у Пироту.

„Христо линију добро чувај за од Пирот да Темске јер мислим даће тамо сада проћи они људи који су из вароши бугари и мире сиротину да би се предали почем су всћ били код нас и одбивани за у Рудиње.

„Господинъ Иље војвода је овде код нас.

„Балтабериловски свещеник
Јован Илијевић“

Още въ Засковци бѣхъ азъ, когато получихъ отъ Филипъ Тотю едно писмо, съ което ме канеше да минемъ къмъ Стара Планина за въ България. Туй бѣше асъ желанието и намѣрението на всички войводи съ български чети: искахме да подпомогнемъ на сърбитѣ наистина, но въ сѫщото врѣме това подпомагание правихме съ единствената цѣль, да влѣзнемъ въ България и да дигнемъ народътъ на въстание. Писмото на Филипа, както и другитѣ писма, които печатамъ тукъ, пазѭ и сега въ оригиналъ; то е написано отъ секретарътъ му Д. П. Ивановъ, и подписано отъ него.

„На Балкана врѫхъ Влашко-село

„10 Юлій 876.

„Г-нъ Христо Македонски.

„На 8 того стигнахме заранъта прѣдъ село-то Чипаровци, ведно съ Г-на Панаіотъ и сѫ расположихме да нападнимъ село-то; нъ не намѣрихме съпротивленіе. Единъ Турчинъ падуринъ само имало и той побѣгна, селянитѣ на посрѣщнаха. Сѫщія денъ Г-нъ Панаіотъ сѫ расположи съ една часть отъ момчета-та при мѫнастира на Св. Ивана; а ни завзехме высочини-тѣ между Чипаровци и Влашко село. Еще на 8. т. Панаіотъ се удари съ една часть Турци 250 души и ги изгони. Ни отъ наша страна хвѫрлихме нѣкой топъ, и прогонихме Турцитѣ що сѫ намыраха по долу въ другитѣ села, и сѣкій приспа на мѣсто-то си. Заранъ-та на 9 т. азъ трѫгнахъ кѫмъ мѫнастиря, Панаіотъ войвода ма викаше на помощъ. Въ пѫтъ сѫ научихъ, че Турска войска иди отъ Берковица и азъ сѫ отдѣлихъ отъ пѫтя си да сѫ посрѣщна. И наистена срѣщнахъ сѫ съ 2000 души Турска войска що идеше отъ Берковица, поставихъ на мѣсто топа си и ги отблѫснахъ за малко. Нъ като бѣха твърдѣ много, рѣшихъ да сѫ оттегля на друга позиція, 1 часъ растояніе отъ Влашко село дѣто и сега сѫ намыратъ. Днесъ като сѫ разговорихъ съ свой-тѣ хора, рѣшенъ сѫмъ да отида напрѣдъ къмъ стара планина, за това ако бы че имате и ви сѫщо-то желаніе, моля ви да ми сѫ отговорите рѣшително. Ще чакамъ сутрѣ до пладня вашіа отговоръ, и като нема много Турци, ако и ви удобрявате мненіе-то ни трѫгнете съ ваши-тѣ хора часъ напрѣдъ, за да вѫрвимъ сички ведно братски, за тамъ дѣто ни зове длѫжность-тѫ ни, а колкото селяни вѫоружените нека устанатъ да си пазятъ селата. Време вече да сѫ бавиме не ни остава, и зима ще настани, и не можимъ принесе на народа си никоя полза, ако ёще сѫ бавиме тука. Мислете добрѣ за кѫдѣ сте трѫгнали, за кѫдѣ сѫ ва послѣдували ваши-тѣ момци, и каква отговорность ви остава, ако не си испѫлни-тѣ длѫжность-тѫ, която имаме кѫмъ тѣхъ. Поздравлявамъ ви братски и чакамъ часъ напрѣдъ, най-кѫсно до сутрѣ слѣдъ пладня отговора ви.

„Вашъ като братъ

Ф. Тотю“

„Притвореното писмо съ особенъ человѣкъ на часа да испроводишъ до Генерала Чернаіева. Пишимъ му за оружіе за селяни-тѣ, и за нази за бомби и барутъ еще, щомъ дойдатъ нека ни сѫ пратятъ за нашіа пѫтъ, ако ви не дойдите съ насъ.

Сѫщіа“

Писмото на Филипъ азъ получихъ единъ денъ по-ксъно, т. е. когато турската войска ме нагъна и азъ отстѫпвахъ, както и трѣбваше да направѭ, защото имахъ и заповѣдь за това, пакъ и защото необходимостьтя го диктуваше. Неможехъ, естественно, да тръгнѫ тутакси при Филипа и др., а трѣбваше да посрѣщамъ нападението на турцитѣ, които ме бѣха заградили отъ три страни и положението ми бѣше рисковано. Послѣ, тамъ дѣйствувахъ азъ по нареждание на главниятъ войвода и по рѣшение на всички други войводи, та нѣмаше какъ да напуснѫ позициитѣ и да тръгнѫ. Оставяше да се чака и намѣри удобенъ моментъ за това. Какъ отговорихъ на Филипъ азъ незнаѭ сега; това най-добрѣ ще знае Филипъ. Нека споменѫ и това, че на 10 още Сидеръ (родомъ отъ кѫдѣ Орѣховица) който бѣше съ Филиповата чета, взелъ 45 момчета отъ Филиповата чета и минѫлъ въ България; но защото турцитѣ, които пазѣха твърдѣ хубаво татъкъ, за да не се размири и тамъ, прѣсрѣщнѫла ги и избила всички до единъ. Това бѣше на 11 или 12 Юли.

Въ сѫщиятъ денъ, 11 Юли, разумѣва се по заповѣдь и по причина голѣмата турска сила, цѣлата сръбска войска се дръпнѫ назадъ и напуснѫ турската земя. Въ Балта Бериловци само прѣнощувахме (тамъ намѣрихми Илю войвода) и зараньта рано тръгнѫхме за Пандирало, гдѣто намѣрихме и други двѣ български чети, подъ войводство на Сима Соколовъ отъ Трънъ (сега жителъ Софийски) и Ефта Сърбинътъ. Тамъ се научихъ, че и Панайотъ е получилъ заповѣдь отъ полковника Хорватовича, да завземе позициитѣ при св. Никола. Щомъ стигнѫхме въ Пандирало, естественно, прибързахме всички войводи да се прѣдставимъ на полковника Хорватовича. Той ни посрѣщнѫ извънредно любезно и ни заповѣда да отидемъ на Пандиралскитѣ планини и да хванемъ позициитѣ надъ Бѣла-Паланка (Акъ-Паланка) на Зелени Връхъ, срѣщу Козино Бръдо. Това бѣше на 12 Юли. За тамъ тръгнѫхме три чети, а именно: Симо Соколовъ, Дѣдо Илю и азъ. Тутакси взехме мѣрки да се нарѣдимъ на разни мѣста и хванемъ добри позиции. Още на другиятъ денъ, 13 Юли, получихъ едно съ мастило написано писмо отъ Д. П. Ивановъ, писаръ въ четата на Филипъ Тотю, съ което пращаше два сандѫка барутъ и останѫлитѣ отъ четата момчета. Въ писмото ми пишеше той, че се билъ изгубилъ въ планината по причина мъглата. Ето съдържанието на писмото:

„Панделаро
„Габреница 13 Юлій 1876.

„Г-нъ Христо Македонски.

„По причина че Г-нъ Панаіотъ Хитовъ, не доди съ насъ и сѫ отегли, и между нашата чета до 100 момчета поискаха да си отидатъ, бѣхме принудени и ни да додимъ назадъ, за да сѫ проумѣйме що трѣба да сѫ прави. Изъ пѫтя падна по планината голѣма мѫгла — и азъ съ др. 30 хора сѫ изгубихме — и пакъ отидохме на Бабинъ-Зѫбъ; но Г-нъ Филипъ не сѫ ѣви. За това като научихъ че и ни сте биле на Панделаро, пращамъ ви нашитѣ нѣколко хора съ два коня барутъ и нека тамо стоятъ при вашата чета, догдѣ доди Г-нъ Филипъ самъ или догдѣ сѫ научимъ за кѫдѣ е заминалъ — за да сѫ намѣриме. По причина че ми є малко болно този вечеръ азъ съ двоица ще приспиме въ това село и сутрѣ можи да дода.

„Поздравлявамъ ва прилично
Вашъ Д. П. Ивановъ“.

Турцитѣ вече отъ всѣкадѣ продължаваха да нападатъ и по цѣлата линия напрѣдваха. Тъкмо на 15 Юли, въ 6 часътъ заранъта, турцитѣ ни нападнѫха при позициитѣ ни на Бѣла-Паланка. Това нападение очаквахме всѣка минута. Сражението трая 8 часа неприкъснѫто и трѣбва да кажѫ, че всички момчета се биха мѫжественно, и безъ да се гледа на това, че турцитѣ бѣха голѣмо множество, ние ги задържахме. А тритѣ наши чети броиха всичко 1100 души. Само моята чета броеше тогава до 360 человѣка, защото отъ день на день все дохаждаха нови момчета. Въ това сражение, понеже ние имахме твърдѣ добри позиции, турцитѣ изгубиха много мъртви и ранени; а отъ нашитѣ паднѫха само единъ мъртавъ и двама ранени. И убитото момче отъ нашитѣ нѣмаше да пострада, ако не бѣше се качило на едно дърво

Щомъ го удариха (то бѣше родомъ отъ Прилѣпъ), паднѫ отъ дървото. Михалъ Хѫшлако, единъ Херкулесъ, родомъ отъ Кѫрк-клисе, живущъ сега въ Севлиево, дигнѫ ранениятъ на гърбътъ си и го занесе въ болницата на Пандиралъ, която се намираше четири часа растояние. Безъ да се гледа на тая сѫща братска помощь отъ страна на добриятъ Михалъ, ранениятъ умрѣ на вториятъ денъ. На другиятъ денъ, 16 Юлий, турцитѣ пакъ ни нападнѫхѫ, но не съ такъво ожесточение, както минѫлиятъ денъ. Това сражение трая всичко петь часа и не може да се каже битка, защото гърмѣхме си единъ други отъ твърдѣ далечно растояние. Турцитѣ не доближавахѫ нашитѣ чудесни позиции, а това тѣ правили съ хитрость: залисвахѫ ни по тоя начинъ, а отъ друга страна съ пълна сила влѣзли въ Грамада.

На 18 Юли, още въ тъмни зори, се получихѫ слѣдующитѣ двѣ заповѣди отъ полковникъ Хорватовичъ:

„Војводама Добровольачким Г. Сими Соколовићу, Ристи Македонском и Ильи.

„Све Добровольачке чете повуците назад на чуку изнад логора и осигуравајте десно крило трупа. Према томе заузмите оно место које је досад баталион заузимао.

„17/VII 76 „Пуковник
„Пандирало **ђ. Хорватовић“**

Това писмо както и слѣдующето ний получихмме твърдѣ кѫсно, на 18 Юлий, тогава когато вече турцитѣ ни бѣхѫ заградили. Ето и второто писмо що говори:

„Војводама Добровольачким Сими Соколовићу, Ристи Македонском и Ильи.

„Препоручујем вам да се пре зоре прикупите и да напуштене шанчеве заузмете тако да у један шанац дође само по 20—30 льуди.

„Особиту пажньу треба обратити на то да льуди доста одају и да се движу на позицији е да би непријатель мислио да нас је много.

„17 Јула 1876 „Пуковник.
„Пандирало ђ. Хорватовић“

Разбира се, ние прибързахме да испълнимъ втората заповѣдь на полковникътъ; първата неможехме да испълнимъ, защото турската войска се подаде отъ двѣ страни: подиръ насъ и отъ къмъ Бабина-Глава. И щомъ влѣзнахме въ шанцоветѣ, турцитѣ ни нападнѫхѫ ужасно и съ много голѣма сила. Тѣ се хвърлихѫ върху насъ, като орли на лешъ. Тѣхното голѣмо множество ни принуди да отстѫпиме. Щомъ почнѫхме отстѫплението, турската кавалерия захванѫ да ни напада съ една тактика много опасна заради насъ. Мнозина отъ нашитѣ момчета паднѫхѫ отъ тая кавалерия, но и тя сама доста пострада отъ нашитѣ куршуми. Отстѫпванието както и сражението трая цѣлъ денъ: отстѫпихме чакъ до Треси-Баба. Въ това сражение се истрѣпахѫ и изгубихѫ отъ всичкитѣ доброволци около 200 души. Само отъ моята чета 40 души. На Треси-Баба бѣше и сръбската войска, та щомъ дойдохме тамъ, спрѣхме се и взехме позиции. Това бѣше на 18 Юли вечерьта.

На 19 Юли заехме дѣсното крило на боевата линия и се приготвихме да посрѣщнемъ турцитѣ, които сигурно очаквахме да ни нападнѫтъ. Турцитѣ тоя день пакъ ни нападнѫхѫ, и ние бѣхме принудени да се биеме безъ никаква помощь два — три часа и изгубихме двѣ най-добри позиции, които имахме. Понеже турската сила бѣше твърдѣ голѣма, дойдохѫ ни на помощь четири чети отъ Княжевичката бригада. Щомъ дойде помощьта, ние отново се впуснѫхме въ бой съ турцитѣ и така распалено, щото се размѣсихме и се биехме само съ щиковетѣ. Но скоро отблъснѫти турцитѣ се оттеглихѫ на страна и нашитѣ успѣхѫ да вземѫтъ позициитѣ имъ. Азъ бѣхъ останѫлъ малко по назадъ и турцитѣ ме заобиколихѫ и ми прѣдложихѫ да се прѣдамъ; тѣ искахѫ живъ да ме хванѫтъ. Още прѣди да успѣѭ да кажѫ или направѭ нѣщо, гръкътъ Спиро Караискаки ме бутнѫ въ една долчинка, близо която се намирахъ, азъ паднѫхъ вѫтрѣ, а слѣдъ мене се хвърли и той та избѣгахме. Турцитѣ гръмнѫхѫ съ пушкитѣ слѣдъ насъ, но неможихѫ да ни улучѭтъ и азъ, благодарение на този гръкъ, останѫхъ да живѣѭ и да се биѭ за отечеството си. Въ това сражение уловихме 18 души турци живи и ги прѣдадохме на началството си. Въ това врѣме турцитѣ бѣхѫ уловили едно отъ нашитѣ момчета, струва ми се Илия се зъвеше; то бѣше отъ Видинско. Слѣдъ хващанието му турцитѣ и нѣколцина манафи го държѣли за рѫцѣтѣ доста здраво. По едно врѣме момчето, като видѣло, че не ще бѫде добрѣ за него и че не го очаква нѣщо хубаво, намислило да бѣгѫ, но манафитѣ го държали здраво за дрѣхата. Най сетнѣ то, като се уповавало на своята сила, сритало манафитѣ, опнѫло съ всичка сила да се откопчи отъ тѣхъ, и връхнитѣ му дрѣхи останѫли въ рѫцѣтѣ на неприятелитѣ му. Слѣдъ това то се върнѫ при насъ полуголо, като се нареди отново да се бие съ турцитѣ. Както и да е, битката бѣше ужасна. Въ това врѣме на турцитѣ дойде помощь, както отъ Грамада тѫй и отъ Бабина Глава; сѫщо и на насъ дойдохѫ на помощь двѣ бригади: Смедеревската и Пожеравачката. Битката трая седемъ часа и половина, най-послѣ турцитѣ се ожесточихѫ и ни нападнѫхѫ рѣшително. Лѣвото крило на Сръбската войска, гдѣто бѣше Пожеревачката бригада, отслабна въ боятъ, а слѣдъ това ненадѣйно удари да бѣга. Вслѣдствие на това ние, които бѣхме на дѣсното крило съ Княжевечката бригада, не можехме да стоимъ безопасно на позициитѣ си и взехме да отстѫпваме, но съ байонетенъ бой, който всѣки знае, колко е опасенъ за оногова, който отстѫпва. Нѣма нужда да се казва, че мрътви и ранени имаше доста и отъ двѣтѣ воюющи страни.

За да ви прѣдставѭ това отстѫпване, доволно е ако ви кажѭ, че всички бѣгахѫ, кой както можеше и накѫдѣто виждаше. Азъ бѣхъ съ 10 души въ една долина, отъ гдѣто едвамъ можихме да се искачиме горѣ. Като се качихъ на връхътъ, намѣрихъ едно малко дѣте, което прибрахъ и пратихъ на началството. Дѣтето намѣрихъ при едни кола, въ които имаше нахвърлено разни домашни дрѣхи; то бѣше само́ и на слънчевиятъ пекъ изложено, та плачеше ужасно. Още съ дѣтето не бѣхъ наредилъ работата, когато една турска граната паднѫ и удари едно отъ моитѣ момчета, струва ми се викаше се Карапандчо. Въ това сражение отъ 320 мои момчета паднахѫ само 12 души.

Вечерьта се върнѫхме въ Княжевацъ, взехме хлѣбъ и наредихме момчетата на позициитѣ. Тамъ станѫ една случка на 22 Юли, която струва да се раскаже съ двѣ-три думи. Намѣрихме се мнозина въ едно кафене и се разговаряхме, разумѣва се, за войната. Намѣси се въ приказката и адюантинътъ на Хорватовича. Тогава Илю войвода почна да говори съ адютантинътъ и го увѣряваше, че сръбската войска се държи примѣрно и знае да се сражава за отечеството, но че офицеритѣ не се държахѫ достаточно мѫжественно въ сраженията, та за туй и резултатитѣ сѫ такива. Адютантинътъ високомѣренъ и надмѣненъ почнѫ да му възразява ядосно и да укорява прѣкаленитѣ му и не вѣрни ужъ обвинения срѣщу сръбскитѣ офицери, като каза и нѣколко нецензурни думи по адресъ на Иля войвода и въобще противъ българитѣ. Разядосанъ тогава Илю войвода му каза:

— Въ градътъ знаете да влачите и дрънкате саблитѣ, а на бойното поле бѣгате отъ турцитѣ!

Работата отиваше до саморасправия, но адютантинътъ не бѣше простъ, да се захваща на борба самъ, за туй се върнѫ веднага назадъ, като се закани кръвно на своя противникъ. Както се разбра отпослѣ, адютантинътъ съобщилъ Хорватовичу тая случка, като му прѣставилъ спрѣчкването, Богъ знае въ каква форма и видъ. Скоро слѣдъ туй пристигнѫ Хорватовичъ съ 36 души конница и извика, да му се прѣдстави Илю Войвода. Послѣдниятъ се уплаши и не смѣи да се яви прѣдъ Хорватовича. Въ това врѣме Илювиятъ синъ свика минутно момчетата си и веднага обърнѫ около 70 пушки срѣщу Хорватовича, който въ тоя случай не бѣше въ нищо виноватъ и играѣше една твърдѣ неопрѣдѣлена игра. Като видѣхъ, че работата ще вземе опасенъ край, и ще стане лошо, не само за Иля, но слѣдъ туй и за всички българи, дошли тогава въ Сърбия; като се уповавахъ на познанството ми съ Хорватовича и като бѣхъ увѣренъ, че той е уменъ и разбранъ човѣкъ, азъ прибързахъ да му се прѣдставѭ тогава, когато той расправяше нѣщо на офицеринътъ, който го придружаваше, и му казахъ:

— Вие сте уменъ человѣкъ, господинъ Хорватовичъ; азъ, ви се молѭ недѣйте тукъ, да позорите единъ заслужилъ человѣкъ, като Иля. Ако имате да му кажете нѣщо, ако се е провинилъ въ нѣщо, викайте го въ щабътъ, кажете му, осѫдете го, убийте го, ако е заслужилъ това, но не и по тоя начинъ. Ако се допусне това: да се биемъ по такъвъ начинъ единъ други, ще ни се смѣѭтъ хората тукъ, а пакъ въ Европа ще ни вземѫтъ за диваци и по лоши.

Хорватовичъ дѣйствително бѣше уменъ человѣкъ, изгледа ме внимателно, шибнѫ конътъ и се върнѫ назадъ, заедно съ войницитѣ си, безъ да каже нѣщо Положението на Иля станѫ много опасно; очивидно ставаше, че е твърдѣ рисковано за него, да остане повече подъ командата, не толкова на Хорватовича, колкото на неговиятъ адютантъ. Слѣдъ дълги размишления и съвѣщания, Илю рѣши да отиде при Генералъ Чернаева, за да се избави отъ злиятъ адютантъ, но за да отиде до него, трѣбваше да се мине прѣзъ сръбскиятъ станъ, а това бѣше невъзможно, безъ нѣкаква писменна заповѣдь отъ нѣкой командирь. Свидѣтелство, за свободно прѣминавание изъ сръбската войска, имахъ само азъ, което получихъ сѫщиятъ день, съ цѣль да вземѫ хлѣбъ, защото 24 часа не бѣхме яли, та за туй рѣшихъ азъ да прѣкарамъ Иля и то съ моитѣ момчета. Моето свидѣтелство гласѣше тъй:

„Објава

„За г. Ристу Македонског, коме се дозвольа да у околини трупа слободно пролази, и налажем свима стражама да га пропуштају и сматрају као воћа чете добровольачке.

„22 Јула 1876 „Команд. Књажев. Трупа
„Књажевац. „Пуковник
ђ. Хорватовић

„виђен за ђупрію
„11/8/76 год. Помоћ. Нач. Станиц Параћин
Д. К. Николаевић“

Тая „Обява“ азъ пазѭ въ оригиналъ и сега. По тоя начинъ азъ прѣкарахъ Иля прѣзъ сръбската войска до Генералъ Чернаева. За тая цѣль размѣнихме момчетата си, и сутреньта рано го проведохъ благополучно за Алексиничка Баня. Слѣдъ това се върнѫхъ назадъ веднага, но и азъ взехъ да се страхувамъ, макаръ и да знаѣхъ, че Хорватовичъ е единъ прѣкрасенъ человѣкъ. Защото той често ми казваше:

— Христо, пазете се, испълнявайте всичко редовно, за да не пострадате, защото тукъ не ви симпатизиратъ особенно.

— Защо да не ни симпатизиратъ, попитвахъ го азъ?

— Защото сте излѣзли съ българско знаме; защото, слѣдователно, дѣйствувате въ българско име; защото работите за бѫдѫща България; защото въ това има малко политика, съ голѣмо значение зарадъ насъ сърбитѣ.

По едно врѣме, слѣдъ като се върнѫхъ, Хорватовичь ме потърси. Единъ войникъ дойде при менъ и ме пита да му кажѫ, кой е войводата Македонски. Азъ се уплашихъ.

— Нѣма го, казахъ на войникътъ; отишълъ е негдѣ по работа, вѣроятно въ Княжевецъ.

Войникътъ ме повѣрва и ме замоли, да кажѫ на Македонски, че Хорватовичъ го вика и че веднага трѣбва да отиде при него. Стоѭ и се мислѭ, какво да правѭ?! Ужъ дойдохме въ Сърбия работа да вършиме, а пакъ то отъ саморасправии неможеме да дигнеме главата си. Тѣжко ми бѣше това положение и ми се искаше, нѣкакъ, да се уравни туй недоразумѣние, че да тръгнемъ по правиятъ пѫтъ и слѣдваме работата, за която се бѣхме въорѫжили. Тъкмо въ това врѣме дойде извѣстие, че турцитѣ сѫ ни нападнѫли. Това ме зарадва, защото ми се удаваше случай, подъ важенъ прѣдлогъ, да избѣгнѫ свиждането си съ Хорватовича, та да позатулѭ съ това заминаването на Иля, а сѫщо и моето участие въ туй заминаване. Въ сражението на дѣсно крило, още първиятъ день взехъ отъ турцитѣ единъ байракъ и нѣколко пушки и веднага ги пратихъ на Хорватовича. На хората, които занесохѫ байракътъ, Хорватовичъ пакъ заржчалъ да ми кажѫтъ, да отидѫ при него. На другиятъ день, рано още, дойдохѫ при мене двама жандари, и казахѫ ми, че Хорватовичъ ме вика, като прибавихѫ, да минѫ първо на полицията, кѫдѣто имало двѣ момчета, уловени и считани за турски шпиони. Азъ отидохъ и момчетата освободихъ отъ полицията, защото бѣха отъ Панайотовата чета, а при Хорватовича не се явихъ. Тия момчета ми съобщихѫ, гдѣ е Панайотъ и азъ отидохъ веднага при него; той се намираше на близо. Подробно му расправихъ за случката съ Иля, за гдѣто го прѣкарахъ и още че менъ ме търси сега Хорватовичъ, вѣроятно, за да ме накаже, което наказание въ военно врѣме можеше да бѫде и застрѣлване. Тогава размислихме и веднага и тримата: Панайотъ, Желю и азъ тръгнѫхме за при Хорватовича. Хорватовичь ни посрѣщнѫ твърдѣ любезно, говорихме за много нѣща, а сѫщо и за прискръбната съ Иля случка Той извиняваше Иля и благодареше менъ и на моята намѣса за избѣгване на единъ възможенъ скандалъ и взаимно опозоряване. Азъ видѣхъ, че напусто съмъ се страхувалъ и избѣгвалъ срѣщането си съ Хорватовича. Той, независимо отъ хвалбитѣ за нашето юнашко държание въ сраженията, заповѣда да ни се даде и доволно храна: мѣсо, оризъ и пр. На другиятъ день пакъ се отвори битката и трая всичко три дена. За тая битка Панайотъ отъ по рано е билъ тамъ, на позиция съ момчетата си; той се постави на лѣво крило. Въ тѫзи битка паднѫхѫ само отъ моята чета 6 мъртви, 9 ранени и нѣколко изгубени. Тукъ се рани и Иванъ Сапуновъ изъ Казанлѫкъ, бившъ и въ четата на П. Хитова прѣзъ 1867 г. Отъ другитѣ чети загинѫха повече, а най-много отъ четитѣ на Сима Соколова и Найденъ Попъ Нилова. Подиръ тѫзи тридневна битка войската и населението се разбѣгахѫ, а ние, неизвѣстени на врѣме за това, останѫхме вънъ отъ Княжевацъ и турцитѣ, найпослѣ успѣхѫ, слѣдъ голѣми и скѫпи жьртви, да прѣвзѣматъ сърбскитѣ позиции на дѣсното крило, гдѣто тѣ бѣхѫ нападнѫли още отъ прѣзъ нощьта на 9½ часътъ, като за тая цѣль бѣхѫ прѣминѫли при барутханата.

Слѣдъ тая ужасна битка, сърбската войска, както и всичкото сърбско население отстѫпихѫ и се разбѣгахѫ. Азъ съ 60 момчета отъ моята чета, която остана на позициитѣ, трѣбваше да съберѫ раненитѣ и ги принесѫ нѣгдѣ, за да имъ прѣвържѭ ранитѣ. За тая цѣль се оттѣглихъ съ дружината и раненитѣ, гдѣто трѣбваше, да пренощуваме и заповѣдахъ на момчетата да накладѫтъ огънь. Въ това врѣме се чу тропоть отъ коне и гласъ:

— Господинъ войводо, не палете огънь, опасно е; защото войската се оттегля.

— Прѣвързваме раненитѣ; нѣма кой да ги носи; момчетата сѫ гладни Щомъ свършихме ще загасиме огъньтъ и ще вървиме, отговорихъ му азъ.

— Добрѣ! — Каза Майоръ Стефановичь, (това бѣше неговиятъ гласъ) Само побързайте.

Той заминѫ и ний продължихме работата си.

Слѣдъ заминаванието на Майоръ Стефановичь, прѣвързване на раненитѣ и нахранвание, уморени, ний сме заспали и когато се събудихъ бѣше се съзорило. Стражата, на която бѣхъ порѫчалъ да ме събуди въ зори не направила това, за да си отпочинѫ. Скочихъ тоя часъ свикахъ момчетата, приготвихме се за пѫть, за да тръгнеме за Алексиничка-баня. Обърнахъ се случайно, и виждамъ тамъ близо коне съ самари, изоставени отъ ступанитѣ имъ. Пратихъ нѣколко момчета та ги хванжхж и докарахж; натоварихме на тѣхъ раненитѣ си другари и се опжтихме за Алексиничка-баня. Щомъ излѣзнахме на една височина, виждаме, че иде отъ противоположната страна и Найденъ Попъ Ииловъ съ 30—40 момчета. Събрахме се, и обѣдвахме заедно. Слѣдъ това, понеже у Найдена имаше лѣкове, изново измихме ранитѣ на ранenитѣ, очистикме ги и ги прѣвързахме. Въ това врѣме пратихъ двѣ момчега до въ Княжевецъ за да видѭтъ що има тамъ; тѣ ходихж и се върнахж, облѣчени съ чисти нови дрѣхи, взети отъ напустнжтитѣ дукяни и ми съобщихж, че нѣма никой въ Княжевецъ. Тогава опжтихме се съ дружината и Н. П. Нилова за Алексиничка баня. Тамъ съобщихъ на Хорватовича, че Княжъвецъ е празденъ: ни Сърби, ни Турци вжтрѣ.

За да се удостовѣри въ това, което му съобщихъ, Хорватовичъ викнж отъ моята чета нѣкого си Ранка Охридчаница, бившъ нарѣдникъ въ сърбската жандармерия и му каза, да отиде той и се удостовѣри за истинностьта на това, що му се съобщи за Княжевецъ. Заедно съ Ранка прати и 7 — 8 души конни войници, а на Ранка даде единъ турски конь да ѣзди като съврѣменно му съобщи, че му го подарява. Ракно ходи и се върнж и потвърди сжщото. Слѣдъ това Черкезитѣ почнахж да обикалятъ за плячка; тѣ запалихж отъ нѣколко мѣста Княжевецъ, а съ тѣхъ заедно вървѣхж Евреи, които товарѣхж плачката на коля и ѭ откарвахж прѣзъ граница. И всичко това ставаше прѣдъ очитѣ на Сърбитѣ. Едвамъ слѣдъ нѣколко дни, послѣднитѣ се приготвихж за да отиджтъ и прѣвзематъ Княжевецъ отъ Турцитѣ, които се бѣха загнѣздили вжтрѣ,; но сега бѣше вече кжсно, защото градътъ бѣше оплячканъ и изгоренъ.

Слѣдъ тая ужасна битка, единъ день Хърватививичъ ме запита:

— Какъ е работата ти Христо колко отъ момчетата загинжхж?

Слѣдъ като му расправихъ за всичко, той ми рѣче:

— Такова е щастието въ войната; трѣбва да се мрѣ.

Не излишно ще е да изложѭ и другъ единъ разговоръ що имахъ по-рано съ Хорватовича. Еднъжь въ Княжевецъ, прѣди прѣвземанието му отъ Турцитѣ, азъ го попитахъ:

— Какъ отиватъ работитѣ на бойното поле?

— За сега не добрѣ — ми отговори той.

— А да ли ще може да се одържи Княжевецъ?

— Не може, но надѣвамъ се за по-сѣтнѣ, по добрѣ да тръгнѫтъ работитѣ?

— А защо мислите тъй?

— Нашиятъ народъ не се е привикнѫлъ още на войнишкитѣ страдания, само малко до като привикне, тогава азъ щѫ да дамъ рѣшителенъ ударъ на Турцитѣ и щѫ да ги съсипѭ въ името Божие.

И наистина така и станѫ. Хорватовичъ остави Турцитѣ да влѣзнѫтъ въ Княжевецъ, който тѣ, и запалихѫ, и оплячкахѫ, като изгорихѫ и много други, села и всичко това ставаше прѣдъ очитѣ на войската, и когато народа дойде въ най-голѣмо огорчение и ожесточение, отъ турскитѣ опустошения, тогава само Хорватовичъ нападнѫ Турцитѣ въ Княжевецъ, разби ги до кракъ и ги прогони въ най голѣмь безпорядъкъ, за къмъ Нишъ. Вслѣдствие на това отъ Турцитѣ паднѫхѫ и останѫхѫ на бойното поле голѣмо количество мьртви и ранени.

Край.

Въ Баня. — Случката съ момчетата на русскиятъ капитанъ Протопоповъ. — Четата на Стояновъ отъ Копривщица. — Генералъ Чернаевъ прѣдъ моето знаме. — За барутъ и пакъ прѣдъ подполковника Николича. — Оплакване. — Реорганизиранието на българскитѣ чети въ редовна войска и нашето освобождение. — Едно писмо отъ Ст. Берона. — Прѣдъ Русско-Турската война.

Хорватовичъ ни остави въ Баня въ авангардъ прѣдъ срьбскитѣ батареи. Единъ день той ме повика и ми каза, че генералъ Чернаевъ щѣлъ да организира нашитѣ, български чети въ баталиони, заради това ми рече, че ще останѫ въ Баня още нѣколко дена и слѣдъ туй ще отидѫ за Делиградъ. Слѣдъ денъ-два самъ Хорватовичъ заминѫ за Делиградъ, а на негово мѣсто въ Баня останѫ полковникъ Любомиръ Узунмирковичъ съ адютанта на Черняева г. Лаврентия. Като имахъ прѣдъ видъ заповѣдьта на Хорватовича, прѣставихъ се единъ день на неговия замѣстникъ, прѣпорѫчихъ се и го помолихъ да ми яви, да-ли не е дошълъ деньтъ да тръгнѫ за Делиградъ. Тогава по единъ непристоенъ начинъ, Узунмирковичь ми каза:

— Вървете, вървете, м. ви българска; за васъ сме повдигнѫли войската, та се биеме и гинеме, а вий ни излъгахте.

Азъ нѣмаше какво да кажѭ, особенно като видѣхъ, че всѣко мое възражение докарваше до полуда Узунмирковича. За мое щастие обаче, още полковникътъ не бѣше издекламиралъ своитѣ блядословия, подаде се и влѣзнѫ въ стаята Хорватовичъ, който се връщаше отъ Делиградъ. Като чу разговорътъ, той взе българската страна и ни защити прѣдъ Узунмирковича съ думитѣ:

— Не, Господине, не! Не е тѫй; при всичко че българскитѣ доброволци не сѫ дисциплинирани достатъчно, но и пакъ тѣ сѫ доволно храбри. За гдѣто казвате, че Българитѣ ни излъгѫли, то не е истина! Ний тѣхъ излъгахме, а не тѣ насъ: навлѣзохме два часа въ България, не прѣвзѣхме ни единъ градъ, освѣнъ нѣколко села и послѣ се върнѫхме и оставихме жалостнитѣ Българи на милостьта и немилостьта на турскитѣ и черкезски ятагани.

Като чу тия думи отъ Хърватовича Узунмирковичь замълча и не каза нищо повече.

Слѣдъ туй казахѫ ми пакъ да останѫ още въ Баня, а Панайота и Желя пратиха на Езеро, въ манастирътъ Св. Стефанъ и Св. Архангелъ.

Въ Баня пристигнѫ русскиятъ капитанъ Протопоповъ съ 800 души Българи и се спрѣ на лагера близу до моята чета. Щомъ се установи, момчетата му се пръснѫха изъ разни мѣста, за да дирѭтъ хлѣбъ; тѣ бѣхѫ гладни! Слѣдъ два часа Сърбитѣ убихѫ три отъ момчетата му и едного ранихѫ. Това станѫ тѫй: момчетата като дойдохѫ отъ пѫть гладни, бѣхѫ влѣзли въ една градина да ядѫтъ сливи, нѣкой сърбски войници, като ги видѣли изгърмѣли върху имъ и тѫй жъртвувахѫ четворица юнака, отъ които трима умъртвихѫ на мѣсто, а едного смъртно ранихѫ. Когато дигахѫ убититѣ присѫтствуваше и Лаврентия, адютантътъ на Генерала Чернаевъ и при тая жалостна случка, съ сълзи на очи казваше:

— Злѣ постѫпватъ сърбитѣ, тѣ могѫтъ както тѣхъ утрѣ и насъ да убиѭтъ.

Слѣдъ два часа отъ тая нещастна случка вдигнѫхѫ четата на Протопипова и пратихѫ я за Делиградъ.

Щомъ заминѫ Протопоповъ, пристигнѫ друга една доброволческа чета, подъ командата на Стоянова, българинъ отъ Копривщица, поручикъ въ русската войска. Четата броеше 1200 души. Съ Стоянова бѣше и Попъ Енчевъ и други нѣколцина още офицери — българи, въ русска служба; прѣнощувахѫ въ лагерътъ и утреньта искахѫ да заминѫтъ за Делиградъ. Моитѣ момчета се разбунтуваха, защото искахѫ и тѣ да заминѫтъ вече за Делиградъ, заедно съ другитѣ отъ четата на Стоянова. Най-сетнѣ се нареди, щото и азъ съ четата си придружихъ Стояновата чета до Делиградъ. Придружи ни и Найденъ попъ Ниловъ. Слѣдъ това отидохме при Панайотовитѣ момчета за да се видиме. Въ това врѣме дойде въ Делиградъ и генералъ Чернаевъ. Понеже нѣкои сѫ му расправили, че знамето на моята чета е старо, а може би и защото сѫществуваше въпросътъ за знамената на българскитѣ чети въ Сърбия, той поиска да го види. Това ми направи голѣмо впечатление. Ние веднага се наредихме и чакахме да се яви генералътъ. Момчетата незнаѣхѫ какъ повече да се гордѣѭтъ, когато генералътъ се яви, свали си шапката и цалунѫ знамето. Слѣдъ туй прѣгледа нашето отдѣлеиие. Съ честьта, която Генералъ Чернаевъ направи на моето знаме, като че се повдигнѫ отново въпросътъ за знамената на ония български чети, които носѣха български знамена. Подиръ туй излѣзнѫ прѣдъ насъ щабниятъ началникъ Комаровъ и ни каза, да се установимъ на полето, близо до щабътъ. Стояновъ съ другитѣ офицери бѣше заминѫлъ тогава за Бѣлградъ, а ние още не бѣхме си отпочинѫли, когато дойде при насъ Иванъ Георгевичъ, стария полковникъ и държа ни една прѣкрасна рѣчь, като споменѫ за историческото минѫло на Делиградъ, за българскитѣ юнаци и за прѣдстоящето дѣло, прѣдприето противъ една друговѣрна нация, мѫчителка на славянитѣ.

Понеже на 8 Августъ станѫ голѣмо сражение при Алексинецъ, дадохѫ заповѣдь да трьгнемъ за бойното поле. По причина, че нѣмаше офицеритѣ отъ Стояновата чета, азъ и Найденъ попъ Ниловъ, взехме подъ своя команда и тая чета и се опѫтихме съ 2200 души. Едва на 10 Августъ дойде при менъ полковникъ Иванъ Георгевичь и ми заповѣда да отидѫ и да вземѫ барутъ отъ Делиградскиятъ бригадни началникъ. Азъ, Никола Живковъ и други нѣкои момчета отидохме; но, какво бѣше нашето удивление, когато видѣхме, че за такъвъ началникъ билъ опрѣдѣленъ подполковникъ А. Николичъ, когото познавахме като бригаденъ още отъ Вратарница! Обяснихме му цѣльта на нашето при него идвание, учтиво и любезно, но той едва ли не ни изрина отпрѣдѣ си, като каза:

— Защо е вамъ баруть, вашата м. . . и вашия Богъ български, щѫ да обьрнѫ топоветѣ срѣщу васъ и щѫ да ви избиѭ като кучета, вий ни подведохте да ваюваме за васъ, а ни излъгахте.

Азъ, войвода, човѣкъ, който сьмь напусналъ домътъ си и отивамъ да жертвувамъ животътъ си въ борбата противъ сърбскиятъ и български неприятель, останѫхъ кръвно обиденъ отъ това унижение и поругание, на които незаслужено бѣхъ изложенъ отъ тоя подполковникъ. Като го знаѣхъ що за стоката е, азъ и не се опитахъ да му възразявамъ на всички тия ругателства, които подполковникътъ имаше сърдце да издýма на мой адрессъ, а излѣзохъ веднага като рѣшихъ да се оплачѫ прѣдъ генералъ Чернаева. Когато ставаше това, присѫтствуваше и г. Н. Пашичь, който чу като ни каза:

— Сега ще да видите, какво ще ви направѭтъ; щѫтъ да ви пѫхнѫтъ въ огъньтъ.

И наистина азъ и Найденъ отидохме въ Алексинецъ при генералъ Чернаева и се оплакѫхме. Тогава той телеграфира да ни пуснѫтъ, за да отидемъ на Алексинецъ, безъ да взѣмаме барутъ. И ни пуснѫха.

Въ Алексинецъ нашитѣ чети ги прѣорганизирахѫ въ редовна войска и ги турихѫ подъ командата на офицери още сѫщиятъ день. Найденъ попъ Ниловъ, като офицеръ, се прие и въ новата организация; сѫщо се прие и капитанинътъ отъ моята чета Леонида Леонъ. На мене дадохѫ една декорация и ма освободихѫ. Слѣдъ това азъ взехъ си само знамето и се приготвихъ да отидѫ за въ Румѫния, за да събирамъ други момчета доброволци, както ми бѣше зарѫчалъ генералъ Чернаевъ. По сѫщиятъ начинъ освободиха и другитѣ войводи. Найденъ попъ Ниловъ бѣше заминѫлъ на дѣсното крило съ момчетата си и тамъ, на позициитѣ, го смъртно ранихѫ Сърбитѣ. Азъ го видѣхъ въ болницата въ Алексинецъ. Самъ той ми казваше, че го ранили сърбитѣ и че щомъ паднѫлъ, сърбитѣ го обрали. Като съ плачь на очи ми говорѣше:

— Убихѫ ме Сърбитѣ, бай Христо, и слѣдъ това още живъ ме ограбихѫ: взехѫ ми часовника и паритѣ.

Послѣ се научихъ, че слѣдъ нѣколко дена Найденъ Попъ Ниловъ умрѣлъ. Най-сѣтнѣ на 14 Августъ, заедно съ Никола Живкова, тръгнѫхме за въ Пожаревецъ, отъ гдѣто азъ самъ заминѫхъ прѣзъ Кладово за Румѫния.

Слѣдъ завръщанието ми въ Румѫния, азъ бѣхъ натоваренъ отъ г. Ст. Берона да занесѫ слѣдующето писмо на генералъ Киселски въ Бѣлградъ и да се хванѫ отново за работа по народнитѣ дѣла. Но тъй като генералътъ бѣше заминѫлъ за въ Руссия азъ се върнѫхъ назадъ въ Румѫния, а писмото останѫ у менъ. Понеже това писмо се има извѣстенъ интересъ, азъ го помѣстямъ тука. Ето що гласи то:

Номолоса 27/вріа 1876 г.

„Любезній Пріятелю!

„Години отъ какъ не самъ та виделъ и отъ кога не самъ ти писалъ. Отъ Хр. Македонски, който отъ 7 години е при мене, и сега дохожда пакъ тамъ, и когото ти припоручамъ като добаръ юнакъ и веренъ, научихса какъ си произведенъ на високъ чинъ Генералъ. Като ти чиститя отъ сердце, желая да стигнешъ ония дни кога болгарія милото наше отечество, освобдена отъ Дунава ду Бело Море, отъ Адріятіка ду Понтатъ да ти даде первіи чинъ на балгарски Фелдъ-Маршалъ.

„Гледай брате Киселски да но можишъ да органисашъ собраните тамо многобройни болгари на едно особно тело, за да са вижда и чува особно техното действіе. Не можи человекъ отъ сега да придвиди кое направленіе ще зематъ работите за насъ. Истина е какъ свирепствата Турски въ болгаріа произведоха гулемъ шумъ в' сичка Европа, и на несоха най голема умраза на Турското правителство, и сичките сили согласни да направятъ болгарія като независима. Незнайми обаче какво ще стане, защото в' деня когато ще са почни нарежданіето на работите ще са видятъ мачнотіите. Вопроса Сербски, Ерцеговски, босенски, и Черногорски, лесно са решаватъ, но нашіятъ е животъ или смертъ за Европейска Турція. Ній сме сердцето. Ній треба да я изместимъ. За това треба и военo да са приготвеми и съ голема паметъ да работимъ. Цанковъ и Балабановъ треба да увдяватъ на вредъ какъ в' деня кога са состави болгарія цѣлокупна отъ колко болгарско населеніе има в' Македонія и Тракія, ще пріемне сичкіятъ турски долгъ и ще я кадарно да гу исплати. Колкото до сега плащахме на Турцко правителство не е било нищо соразмерно съ колкото ни земаха силомъ, като рѣчи почти сичките Турци живеяха отъ пота на горкіятъ болгаринъ.

„Съ една речъ болгарската работа мачно ще се нареди. Ній сме най многобройни, намъ пренадлежи най големо пространство, ній треба да земимъ и големъ товаръ.

„Жално ми е като самъ много убарканъ съ много Мушти чи годината много лошава не ми прощава да дода да Ви видя и не мога какво желая да дода съ голема помощъ на нащи братія. Зарачахъ на Браила 200 контоши зимни. 100 тряба веки да са готови другите по после. Ще се испратять право ду Васъ.

„Богъ да Ви е на помощъ.

„Ви поздравявамъ и самъ „Вашъ Пряітелъ **С. Р. Беронъ**“

Когато Руссия обяви война на Турция, азъ бѣхъ боленъ, но при всичко това искаше ми се и пакъ и русситѣ да придружѭ, противъ народниятъ тиранинъ. Сега, слѣдъ всичко това, което до тукъ расказахъ, слѣдъ всички тия страдания и мѫки, които прѣминѫхѫ прѣзъ главата ми, иска ми се да съмъ пакъ младъ, да намѣрѭ пакъ такъва борба и да се впустнѫ, да се прѣдамъ на нея отъ душа и сърдце. Незнаѭ да-ли има нѣщо по-приятно, по възвишено отъ подобна работа и трудъ за общото, на народътъ и отечеството добро. Единъ само споменъ отъ минѫлото, е голѣмо утѣшение за мене; това което азъ съмъ до сега извършилъ, струва цѣлъ животъ за мене; при тия спомяни душата ми потъва въ едно блажество, което азъ немогѫ нито да опрѣдѣлѭ, нито да искажѭ, нито да обяснѭ. И да знаете колко струва едно въспоминание! . . . . — Повече отъ всички свѣтски блага и отъ всички надѣжди на тоя свѣтъ.

Не ми е жално за друго, освѣнь за младинитѣ. Но ако азъ немогѫ, по неизменнитѣ природни закони, да работѭ и днесъ както до сега, ще се утѣшавамъ съ мисъльта, че младитѣ, новото мило поколение, надѣждата на отечеството, ще продължи съ достоинство борбата, за неосвободената частъ отъ нашето скѫпо отечество, както е възможно, както го изискватъ обстоятелствата и както би било най добрѣ. — Дано въ скоро врѣме желанията ми се испълнѭтъ и надѣждитѣ народни се усѫществѭтъ. Дано!

Знамето на Стефанъ Караджа:

За да не остане и най-малкото сѫмнѣние, че знамето, което притежавамъ и ликътъ на което слѣдва, е онова сѫщо знаме, което е носилъ Ст. Караджа и подъ което неговата чета се е сражавала прѣзъ 1868 г. съ турцитѣ по Ст.-Планина, нека се прочете приложеното на слѣдующата страница свидѣтелство:

Свидетелство.

Долоподписанитѣ жители живущи въ градъ Браила (Румания), удостоверяваме чрѣзъ настоящето свидетелство, че знамето, което са намира днесъ въ Г-нъ Христо Никола Македонски, е работено отъ Госпожа Султана Русевичъ въ 1866 година и дадено на Войводата Стефанъ Караджа.

Браила $^{13}/_{25}$ Јулия 1896 год.

(подп.) Султана Русева
Jlie Ruse
Апостолъ Русевъ
Георги Петровичъ
Х. Сему Івановъ
А. Георгиевичъ
Георги Николаевичъ Х. Вулчовъ
Апостолъ Христофоровъ
G. G. Mihail

Настоятель на Българската Община: Хаджи Стефанъ Димитровъ.

Ето и видътъ на самото знаме шито отъ г-жа Султана Руссева въ Браила, на зеленъ коприненъ платъ съ лъвъ исправенъ посрѣдъ него и съ корона на глава:

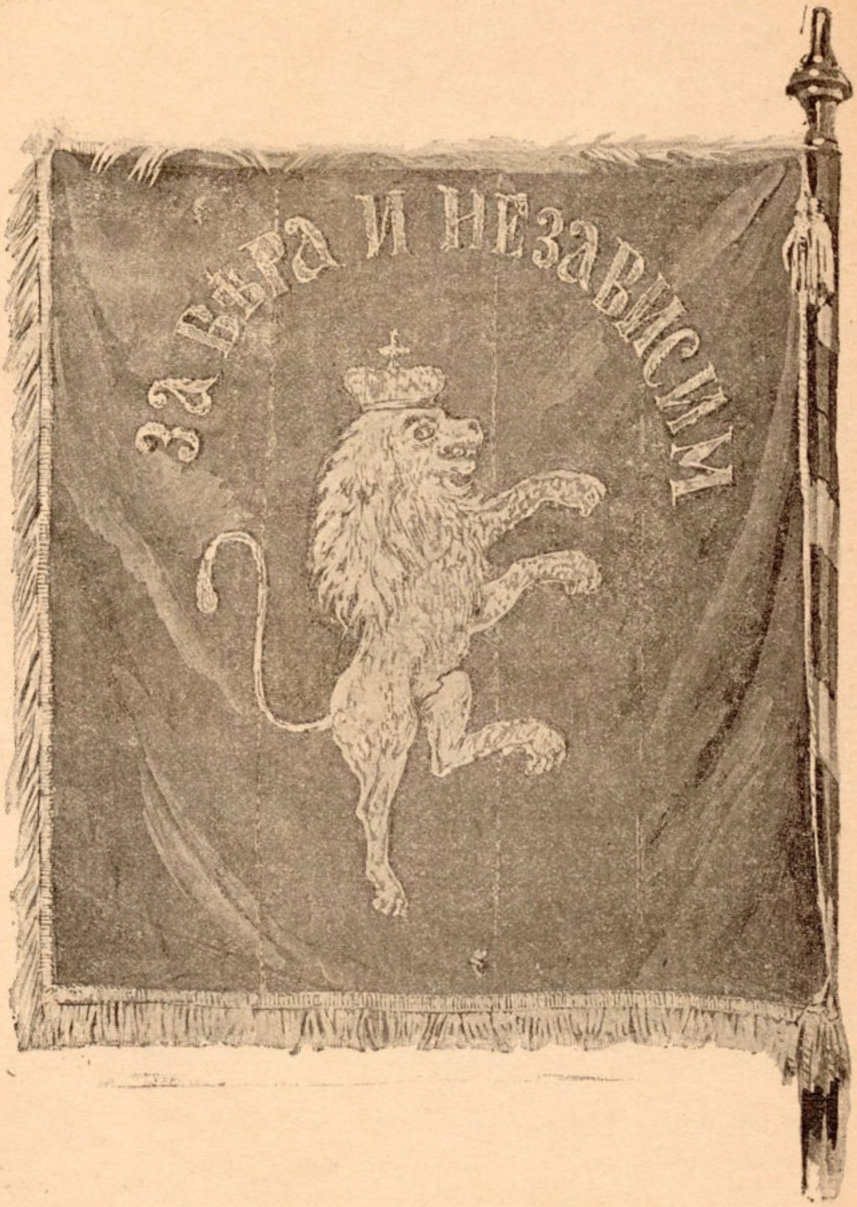
За вѣра и независим

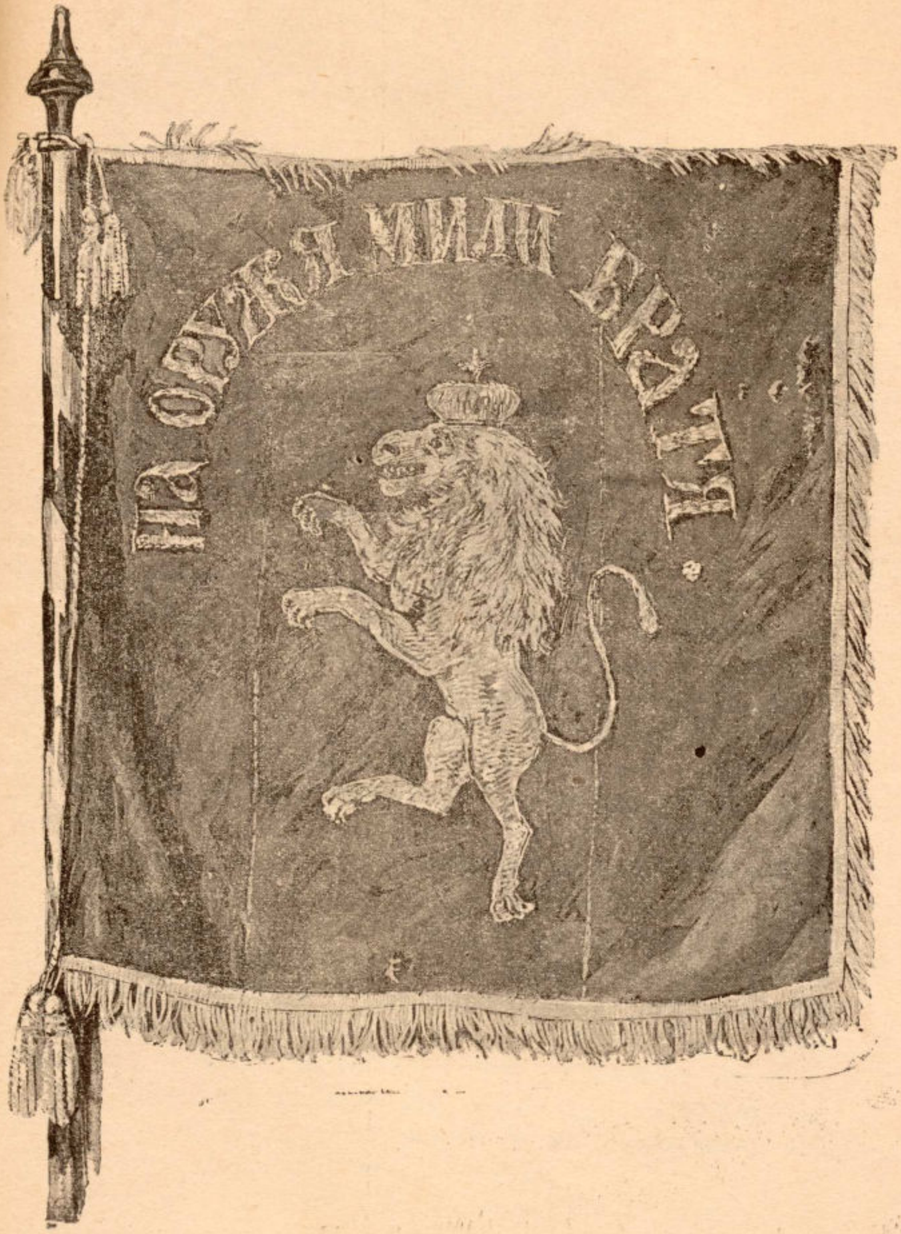
НА ОРУЖЯ МИЛИ БРАТЯ.

Допълнение къмъ запискитѣ ми.

Необходимо разяснение. — Мнимото ми убиване. — Възрастьта ми. — Несъобразность съ истината. — Отиването на Дѣда Иля въ Бѣлградъ. — Бомбардирането на Бѣлградъ. — Въ Кладово. — Човѣкъ отъ голѣмото добро утро. — Криво изражение. — Ненко Храновъ. — Знамето на Раковски отъ 1862 г. — Български войводи отъ 1860—1877 година. Списъкъ на момчетата отъ четата на Хаджи Димитра и Ст. Караджата.

Необходимо разяснение.

Горнето допълнение се прави за това, защото лицето, на което бѣхъ повѣрилъ нарѣжданието на запискитѣ ми, неиспълни съвѣстно работата ми, спорѣдъ задължението си.

Въ началото на Запискитѣ ми, има особенъ отдѣлъ, писанъ отъ г-нъ нарѣждачьтъ на запискитѣ ми и неподписанъ отъ него, защото, той билъ си намислилъ да ми присвои и цѣлата книга, за която цѣль бѣше напечаталъ, безъ мое знание, съгласие и позволение, и корицитѣ на книгата ми, въ които бѣ поставилъ своето име, придружено съ думата *авторъ.*(?!)

Независимо отъ това, много важни отъ най-забѣлѣженитѣ въ запискитѣ ми нѣща, тоя г-нъ е изоставилъ, други криво е прѣдалъ и пр. Вслѣдствие на това, азъ се принудихъ и си отнѣхъ запискитѣ отъ него, та ги повѣрихъ другиму, за да ги прѣглѣда и довърши нарѣжданието имъ и по възможности, да поправи и допълни направенитѣ упущения, безъ което моята книга щѣше да изгуби своето историческо значение.

Отъ уважение къмъ лицето, на което бѣхъ повѣрилъ нарѣжданието на записитѣ ми, по негово изрично желание, азъ се отказвамъ да спомяна името му тука.

Ето защо, на моитѣ записки се добавя и допълнение, значението на което, читательтъ самъ ще да оцѣни, щомъ прочете и слѣдующитѣ допълнителни мои бѣлѣжки.

Мнимото ми убивание.

На ст. 2, р. р. 28 — 40 и стр. 3, р. р. 1—17, е помѣстено извлѣчение отъ прѣдговорътъ на издадената отъ Захария Стоянова книга *„Четитѣ въ България“* на Филипъ Тотя, Хаджи Димитра и Стефанъ Караджата (1867—1868), въ Пловдивъ прѣзъ 1885 г. (гл. стр. 2 и 3). Въ това извлѣчение се казва, че отъ четата на Хаджи Димитра и Ст. Караджата, освѣнь седемъ души, хванжти живи и испратени въ заточение до животъ въ Аккийската крѣпость и слѣдъ Св. Стефанския Договоръ освободени, други живи лица не сж били останжли. А пъкъ на стр. 185 отъ сжщата книга се казва за мене изрично слѣдующето:

„Знае се за положително само това обстоятелство, че единъ отъ борцитѣ, *Христо Македончето*, който билъ лѣгнжлъ нарочно мѣжду убититѣ, щомъ битката прѣстанжла и Турцитѣ се впустнали да рѣжжтъ глави, той скочилъ на крака и съ оржжие въ ржката, сполучилъ да избѣга къмъ Западъ, само раненъ. Той слѣзалъ въ тунджанската долина, прѣгазилъ рѣката и умрѣлъ около Аджаръ, въ мѣстностьта Кадрафилъ, гдѣто билъ погрѣбенъ отъ овчаритѣ. Родителитѣ и нѣкои сливненски граждани, неговитѣ кости именно раскопали. послѣ десетъ години, и ги отнесохж въ Сливенъ на мѣсто Хаджи Димитровитѣ кости. Тѣ сж погрѣбени въ тамошната черкова Св. Никола, надъ които се издига скромна постройка въ форма на памятникъ.“

Казаното до тукъ отъ Захария Стоянова, сравнено съ моя разказъ (Гл. стр. стр. 101—105) не е твърдѣ далечъ отъ истината. Разницата обаче стои само въ лицето, което е било погрѣбено отъ овчаритѣ, а това е отъ голѣма важность. Ето какъ стои работата:

Въ едно отъ сраженията, Хаджи Димитровия братъ Тодоръ Ясеновъ беше злѣ раненъ. Когато стана нужда да вървиме, трѣбаше да го оставиме, защото нѣмаше възможность да го носиме, едно отъ прислѣдванието на потеритѣ, а друго, че той бѣше твърдѣ злѣ раненъ, почти полумжртавъ; надѣжда за спасение нѣмаше. Тогава рѣшихме, вмѣсто да го оставиме въ ржцѣтѣ на турцитѣ, да го прѣдадеме на нѣкои овчари да го пазжтъ и щомъ умрѣ да го погрѣбжтъ; така и направихме; отнесохме нещастния Тодоръ при овчаритѣ въ сжщата мѣстность, упростихме се всички, като го цѣлувахме въ челото и тръгнахме. Отъ казаното става повече отъ явно, че заровеното въ мѣстностьта *Кадравилъ* лице, е Хад. Димитрова братъ Тодоръ, и че изровенитѣ послѣдователно отъ тамъ кости като мои, отъ роднинитѣ и приятелитѣ на Хад. Димитра, сж кости на Хад. Димитрова братъ Тодора. Нека това да се знае отъ всички сливенски родолюбци, както и отъ приятелитѣ, роднинитѣ и майката на Хад. Димитра, че подъ издигнатия скроменъ памятникъ въ черквата Св. Никола въ гр. Сливень, лѣжжтъ не моитѣ кости, а коститѣ на нѣйното мило чадо Тодоръ и да му отдаджтъ всчки приличната почить и заслужающата память.

Вѣчна ти памятъ незабравимий другарю и съратниче Тодоре! Богъ да те прости!

Тукъ му е мѣстото да забѣлѣжа, че г. Ив. Вазовъ погрѣщно е записалъ въ своитѣ „Повѣсти и Раскази на стр. 106, р. р. 22—29 т. I отъ 1893 г, че азъ сьмъ билъ нѣйдѣ разсиленъ, мѣтялъ сьмъ съ една ржка канцелярията и малодушно сьмъ трѣперялъ отъ гласътъ на грубия писарь“! и съжалява, че не сьмъ биль умрѣлъ. Това не е вѣрно. Въ доказателство на това какъ, че азъ не сьмъ умрѣлъ, а сьмъ още живъ, и че азъ сьмъ сжщия оня другарь и сѫратникъ на Хад. Димитра и Ст. Караджата прѣзъ 1868 г., подъ името *Христо Македончето* служи слѣдующето свидѣтелство:

Свидѣтелство.

Чрѣзъ което подписаннитѣ поборници и граждани, всички жители столични, които сме взѣмали участие въ Българскитѣ движения за освобожденито на отечеството ни отъ петь стотинъ годишното му робство удостовѣряваме, че познаваме лично носителя на настоящето, именуемъ *Христо Николовъ Македонски*, родомъ изъ с. Горни Тодоракъ, Кукушко, въ Македония.

При това обявяваме за свѣдение на всички власти и други интересующи се лица, да знаѭтъ, че тоя сѫщия г. Христо Николовъ Македонски, е взѣмалъ участие въ българскитѣ възстанически движения, отъ 1862 год. насамъ до освобождението ни, а именно:

1. Въ 1862 год. Г. Христо Н. Македонски е взѣлъ участие въ първата българска легия въ Бѣлградъ и се е сражавалъ съ турцитѣ при бомбардиранието града отъ крѣпостьта;

2 Въ 1867—1868 год. Г. Христо Н. Македонски е взѣлъ участие и въ втората българска легия въ Бѣлградъ, а при растурянието й, въ пролѣтьна на 1868 год. той замина за Романия;

3. Въ сѫщата 1868 год. Г. Христо Н. Македонски замина съ четитѣ на българскитѣ войводи *Хад. Димитра Ясѣновъ и Стефана Караджата,* слѣдъ разбиванието и распрьснуванието на които, той съ още двама души отъ сѫщитѣ чети, е ималъ щастие да се избави живъ, заедно съ двамата си другари, и прѣзъ Рила, Св. Гора, Цариградъ и Одесса сѫ заминѫли за въ Романия, гдѣто е живѣлъ;

4. Въ 1876 год. Г. Христо Н. Македонски, е взѣлъ участие, заедно съ другитѣ войводи Български, въ срьбско-турската война, гдѣто е билъ избранъ и прогласенъ за войвода, съ особно свое българско знаме и е воювалъ прѣзъ всичкото врѣме, до събиранието на всички доброволци въ особенъ доброволнически полкъ, а слѣдъ това е заминалъ за въ Романия;

5. Г нъ Христо Н. Македонски е тоя сѫщия Христо Николовъ или Христо Македончето, за когото покойний Захарий Стояновъ спомѣнува въ книгата „Четитѣ въ България“ на Филипъ Тотя, Хад. Димитра и Стефанъ Караджа въ 1867—1868 г., на стр. 158, че ужь е билъ убитъ отъ турцитѣ, при разбиванието на четитѣ, въ мѣстностьта *Кадрафилъ,* около Аджаръ, отъ гдѣто послѣ коститѣ му биле изровени като кости на Хад. Димтра и биле занесени въ гр. Сливенъ и погрѣбени въ черквата на Св. Никола.

Въ удостовѣрение на горѣказанното даваме настоящето на рѣченния Г. Христо Н. Македоски, за да му послужи, ако му стане нѣгде нужда, за което се подписваме.

Столица София, 1-й Ноемврий 1896 год. *Свидѣтели:*

Като опълченецъ-поборникъ, взѣмалъ участие въ Сърбско-Турската война въ 1876 год. и въ Руско-Турската война 1877—1878 год. удостовѣрявамъ. *Ив. Хад. Н. Бобевский.*

Подписаний Апостолъ, Старъ Поборникъ опълченецъ, и въ 1885 год. съвѣтникъ на Войводитѣ въ Партизанский отрядъ, въ Сърбо-Българската Война, удостовѣрявамъ, че тука означений Г-нъ Христо Н. Македонски е сжщий, който бѣше взѣлъ утастие съ войводитѣ Хад. Димитра и Ст. Караджа въ 1868, сжщо и въ 1876та год. взѣ участие като войвода при Българскитѣ доброволци въ Сърбия, за което са и подписвамъ.

Тома С. Хитровъ.

Като Старъ Поборникъ-Опълченецъ и апостолъ по движенията и съучастникъ въ всичкитѣ дѣйствия по подготвение и въоржжавание на всичкитѣ народни чети, главенъ писарь-секретарь и съвѣтникъ на четитѣ подъ управлението на Г. П. Хитовъ войвода и подвѣдомственитѣ нему подвойводи Филипъ-Тотю, Дѣдо Желю и Цонко прѣзъ 1867 г. и билъ въ първата легия (1862) и втората (1867—1868 г.) въ Бѣлградъ удостовѣрявамъ горното безъ Сърбско-Турската Война.

Ив. П. Хр. Кжршовски.
Скарлатъ С. Икономовъ.
Т. Пѣевъ.
П. Икономовъ.
Д. Томовичь.

Като съучастникъ въ Българската легия въ Бѣлградъ 1862 г. и въ приготовлението възстаническитѣ чети въ Романия и въ революционий Комитетъ до 1876 г.

К. Стояновъ.
Б. Нешовъ.

Като емигрантинъ прѣзъ 1876 г., слѣдъ заминаванието на „Ботювата чета“ удостовѣрявамъ, че казаний Христо Николовъ Македонски прѣмина прѣзъ Слатина (Романия), съ образуваната отъ него чета за Сърбия, гдѣто нея година се сражава съ неприятеля (Турцитѣ).

Опълченецъ *С. Байчевъ.*

Софийското Градско Общинско Управление засвидѣтелствува честностьта на подписавшитѣ върху настоящето свидѣтелство свидѣтели: Ив. Х. Н. Бобевски, Тома С. Хитровъ, Ив. Кѫршовски, Скарлатъ Икономовъ, Т. Пѣевъ, П. Икономовъ, Д. Томовичь, К. Стояновъ, Б. Нешовъ и Ст. Байчевъ жители Софийски.

Гр. София, 9 Ноемврий 1896 г.
№ 23027. (М. П).

За Кмѣтъ: **Д. Ножаровъ.**
За Секретаръ: **Хр. Ивановъ.**

Възрастьта ми.

На стр. 4, р. 25 въ *Прѣдговорътъ* на запискитѣ ми се казва, че спорѣдъ книгата на Захария Стоянова, когато азъ сьмъ се записалъ въ четата на Хад. Димитра и Стефанъ Караджата сьмъ билъ на 28 години. Това нѣщо не съотвѣтствува съ истинната, а и нарѣждача на запискитѣ ми неблаговоли да го поправи, при всичко, че му забѣлѣжихъ. Тѫй като то противорѣчи както съ моитѣ бѣлѣжки тѫй и съ *Прѣдговорътъ* въ запискитѣ ми, азъ го поправямъ:

Азъ съмъ роденъ въ 1835 г. (гл. стр. 6 р. 25); Въ 18 год. ми възрасть (1852), азъ се заловихъ за търговия; Въ 25 г. ми възрасть (1860), азъ излѣзнахъ въ балкана; Въ 26 г. ми възрасть (1861), азъ отидохъ въ Сърбия; Въ 27 г. ми възрасть (1862) азъ постѫпихъ въ първата Българска легия въ Бѣлградъ; Въ 32 г. ми възрасть (1867—1868), азъ постѫпихъ въ втората българска легия въ Бѣлградъ. Въ сѫщата възрасть постѫпихъ азъ и въ четата на Хад. Димитра и Стефанъ Караджата въ 1868 г., а пъкъ сега сьмъ на 61 година.

Несъобразность съ истината.

На стр. 5, р. р. 16—19, младия мой г-нъ нарѣждачь на запискитѣ ми казва: „Въ продължение на 10—15 дни *азъ успѣхъ* да взѣма нужднитѣ бѣлѣжки за всички дѣла, които Македонскив ьэршилъ прѣзъ периода отъ когато е станѫлъ „хайдутинъ“ до Сърбско-Турската война“. Това нѣщо не съотвѣтствува съ дѣйствителностьта! *Никакви особни бѣлѣжки*, вънъ отъ съдържанието на моитѣ записки азъ, на младия мой г-нъ нарѣждачь, не съмъ давалъ, съ изключение на нѣкои разяснения на моитѣ сѫществующи писменни бѣлѣжки. Тѣзи мои писменни бѣлѣжки, както и всичката ми прѣписка, азъ бѣхъ повѣрилъ на младия г-нъ нарѣждачъ, и той, не безъ особни свои съображения не се е рѫководилъ по тѣхъ, при всичко това той е заблагоразсѫдилъ да съкрати много нѣща, а други да изостави съвършенно произволно, както това самъ исповѣда въ прѣдговорътъ на стр. 6, р. р. 8—10, като казва: „Нѣкои отъ подробноститѣ за участьта на четата на Караджата и Хаджи Димитра ще изоставимъ“ . . . . а това нѣщо, е станѫло безъ мое позволение и съгласие, когато подобно нѣщо не трѣбваше да става! Колкото пъкъ забѣлѣжкитѣ ми по сърбско-турската война (1876 — 1877), които сѫ отъ неоцѣнима важность за нашата нова българска история, по възраждането ни и освобождението ни, тѣ сѫ съвършенно занемарени и съкратени.

Отиванието на Дѣда Иля въ Бѣлградъ.

На стр. 30, р. р. 20 — 21 казаното. „Въ Сърбия едноврѣменно съ насъ дойде и Дѣдо Илю съ четата си, въ която се записахме съ Манолъ Наковъ“, не съотвѣтствува съ сѫщностьта на работата, нито пъкъ съ моитѣ бѣлѣжки.

Когато азъ отидохъ въ Сърбия, а послѣдователно дойдохъ и въ Бѣлградъ (1861), при Раковски, Дѣдо Илю бѣше тамъ. Той бѣше отишълъ много по-рано отъ мене и азъ го намѣрихъ въ жилището на Раковски. Но кога бѣше отишълъ той въ Сърбия, да ли прѣзъ 1859 или въ 1860 год., това немогѫ да кажѭ. Това което могѫ съ положителность да утвърдя то е, че Дѣдо Илю е заминѫлъ за въ Сърбия въ тая година, въ която извѣстния турски садразамъ Кѫбрѫзлѫ Мехмедъ паша упълномощенъ отъ Султанъ Азиза, колѣше и бѣсеше изъ България, кого гдѣто свареше. Той искла и избѣси много невинни Българи и много товари злато задигнѫ откупъ отъ заможнитѣ Българи, за да не ги закачѭ. *Бѣли пари за черни дни* взѣмаше той.

Бомбардиранието на Бѣлградъ.

На стр. 31, р. р. 13—16, има нужда отъ слѣдующето допълнение. Когато отидохме при бимбашията, ние бѣхме седемь души; освѣнъ Караджата, азъ, Юрданъ Планински и Тома (а не *Тоше,* както погрѣшно е казано тамъ) Панделѣевъ отъ Свищовъ, бѣхж още и Ив. П. Хр. Каршовски отъ Елена, Манолъ Наковъ и Петко Маджаровъ. Отъ кжщата на бимбашията ний ходихме по турскитѣ махали да гониме и биеме Турцитѣ всички задружно.

Прѣзъ цѣлата нощь, както и послѣдователно, всички находящи се тогава въ Бѣлградъ, подъ Раковски Българи, взѣхме найживо участие при изгонванието на Турцитѣ въ крѣпостьта. Съ пълно право може да се каже, че при бомбардиранието на Бѣлградъ отъ Турцитѣ изъ крѣпостьта, единственно ние Българитѣ спасихме сьрбската столица отъ съсипвание и изгаряние, защото щомъ се почна бомбардиранието, братята Сьрби, граждани на столицата заблагоразсждихж, вмѣсто да се опълчжтъ противъ Турцитѣ, да се намѣрятъ въ Топчи-Дере и въ кошутнякътъ.

Когато нашитѣ крушуми отъ белгийкитѣ ни, се сипѣхж около турскитѣ топови по крѣпостьта, турскитѣ топчии прѣстанжхж да дѣйствуватъ и топоветѣ млъкнахж, защото никой не смѣеше да се покаже да ги пълни. Тогава ние се приближихме къмъ крѣпостьта, за да посрѣшнеме турцитѣ, ако би излѣзли отъ нея, както по-рано бѣше излѣзло едно отдѣление турска войска изъ Видинъ Капия, и посрѣщнато отъ нашитѣ момчета, бѣше повърнато, слѣдъ силно сражение, въ което прѣдводителя, единъ Арабинъ на бѣлъ конь бѣше убитъ.

Прѣзъ всичко това врѣме, въ тѣзи ужасни сражения, както и въ бомбардирание на Бѣлградъ, отъ нашитѣ дружини бѣхж ранени само двама души: *Ив. П. Хр. Кършовски* раненъ на главниятъ обкопъ при „Срьбска Круна“ въ дѣсниятъ хълмаджикъ отъ единъ откъслекъ тухла, отбитъ отъ едно гюлле отъ противоположния зидъ при стара една хлѣбарница, и *Петко Маджаровъ* раненъ съ куршумъ отъ крѣпостьта въ глезеньтъ на дѣсния кракъ на Видинъ Капия, въ сражението съ излѣзлитѣ отъ крѣпостьта Турци. И двамата ранени бѣхж отнесени въ военната болница за лѣкувание. Слѣдъ нѣколко врѣме *Петко Маджаровъ* се поминжлъ отъ гангренясвание на раната, а пъкъ *Ив. П. Хр. Кършовски*, слѣдъ продължително врѣме, остана живъ и по слѣдователно взѣма живо участие въ всички народни движения, както и въ четитѣ на войводитѣ П. Хитовъ, Филипъ Тотя, Дѣдо Желя и Цонка Котленчанинътъ (1867), като главенъ писаръ — секретарь и съвѣтникъ, тѫй сѫщо и въ втората българска легия въ Бѣлградъ (1867 — 1868 г.); а сега живѣе въ българската столица, въ независидно положение.

Въ Кладово.

На стр. 170, р. р. 23 — 29, гдѣто се говори за Ив. Х. Н. Бобевский, трѣбва да се добави: Слѣдъ настоятелната молба на Х. Н. Х. Стоянова, за да отпустнѫ синътъ му и посрѣдството на П. Мишайкова и на срьбския капетанъ, азъ освободихъ Ив. Х. Н. Бобевский, въ замѣна на даденитѣ отъ баща му 25 лири турски, които взѣ П. Мишайковъ за комитета. Нъ при това настояхъ щото той — Бобевски да остане въ Кладово, за приемание и испращание момчетата, които идвахѫ прѣзъ тамъ изъ Романия. И дѣйствително, когато, азъ на 14 Августъ напустнахъ Алексинецъ, за да отидѫ въ Романия, намѣрвхъ Бобевски въ Кладово. Слѣдъ отпущанието на Ив. Х. Н. Бобевски изъ четата си, той ми даде двѣ сабли, които не могѫ забрави. Едната отъ тѣхъ ми служи благополучно въ сраженията противъ Турцитѣ и на много мѣста ме избави отъ явна смърть!

Человѣкъ отъ голѣмото добро утро.

На стр. 187, р. 4, казаното: *человѣкъ отъ голѣмото добро утро*, съвършенно си нѣмаме мѣстото; защото подобно нѣщо, нито въ мойтѣ ззписки има, нито пъкъ азъ съмь казвалъ нѣкому. Подобно нѣщо азъ никоги нѣмаше да кажѫ за себе си, защото азъ сьмъ билъ самостоятеленъ войвода още въ 1860 год., въ четата на Хаджи Димитра и Стефанъ Караджата, азъ бѣхъ подчетникъ или десетникъ, а пъкъ въ 1876 — 1877 год. бѣхъ и пакъ самостоятеленъ войвода. Види се работата че младия ми г-нъ нарѣждачь ще да бѫде турналъ тия думи за украшение на слогътъ. Въ всѣки случай тия думи оставатъ за негова смѣтка.

Криво изражение.

На стр. 189, р. 10, казаното за священника, който е писалъ отговорътъ на писмото ми, единъ *добъръ Сърбинъ*, не е мое изражение, нито пъкъ е записано въ моитѣ бѣлѣжки. То противорѣчи съ сѫщностьта на работата: а) защото азъ не съмь познавалъ това лице, и б) защото не само въ Балта Бериловци, но и въ цѣлия Пиротски окрѫгъ, до освобождението, не само попъ Сърбинъ, но и никакъвъ Сърбинъ не е имало!

Ненко Храновъ.

На стр. 191, р. 22 е пропустнѫто слѣдующето обстоятелство:

Когато бѣхме при Засковци, прѣди да ни нападнѫтъ Турцитѣ, азъ пратихъ отъ четата си Ненка Хранова изъ Радомиръ, да докара нѣколко говеда изоставени отъ Турцитѣ. Той отиде съ нѣколко момчета, но до като се върне Турцитѣ ни нападнѫхѫ и ни распръснѫхѫ. По тая причина Н. Храновъ се изгуби и азъ вѣрвахъ, че ще да е убитъ или уловенъ. Едва слѣдъ 7 — 8 дни, той ни намѣри и се присъедини и пакъ към четата ми.

Знамето на Раковски отъ 1862 г.

Знамето на Раковски, подъ което устроената въ Бѣлградъ „първа българска сессия“, воюва противъ Турцитѣ и спаси Бѣлградъ отъ съсипвание и изгаряние при бомбардирането му, бѣше повѣрено отъ Раковски на Дѣда Ивана отъ Зайчаръ. Въ 1876 г. Дѣдо Иванъ дойде съ особна своя българска чета, съставена отъ Българи изъ Краина (Зайчарско и Неготинско), на чело на която се развѣваше това историческо българско знаме. Въ едно отъ сраженията, Дѣдо

Иванъ се разболѣ и си отиде, а четата си заедно съ знамето остави подъ управлението на Найденъ Попъ Ниловъ. Слѣдъ убиванието на послѣдния, това знаме остана у Сърбитѣ. Нека се незабравя и това.

Български Войводи.

Не безъ интересно ще бѫде за четателя да знае, кои сѫ войводитѣ, които сѫ взели живо участие, въ разнитѣ движения и сѫ принесли извѣстна полза на народа за освобожденето му. Тѣзи войводи сѫ:

1) Дѣдо Илю Марковъ изъ Малешовско, въ Кюстендилъ.
2) Дѣдо Желю изъ Ямболско (умрѣлъ).
3) Панайотъ Хитовъ изъ Сливень, въ Русе.
4) Хаджи Димитъръ Ясѣновъ изъ Сливень (умрѣлъ).
5) Стефанъ Караджа изъ Тулча (умрѣлъ)
6) Филипъ Тотю изъ Търновско, въ Русе.
7) Христо Ботйовъ изъ Калоферъ (умрѣлъ).
8) Найденъ Попъ Ниловъ изъ Ломъ (умрѣлъ).
9) Христо Н. Македонски изъ Г. Тодоракъ, Кукушко.
10) Цонко Котленчининътъ (умрѣлъ).
11) Дѣдо Иванъ изъ Зайчарь (умрѣлъ).
12) Дѣдо Цѣко изъ Ломско (умрѣлъ).

Всички горни дванадесеть войводи сѫ работили, въ разни врѣмена за свободата на отечеството, отъ 1860 год. и до освобождението ни. Вь 1876 г., по врѣме на Сърбско Турската война се появихѫ и слѣдующитѣ двама нови, никому неизвѣстни до тогава войводи:

13) Симо Соколовъ изъ Трьнъ, бившъ сърб. офицерь.
14) Лазаръ Кости (умрѣлъ).

Тия двама послѣдни войводи, освѣнь въ сърбско-турската война, нигдѣ другадѣ не сѫ участвували като такива. Слѣдователно, това което може да се каже за прѣдназначението, цѣльта, рольта, дѣйствията и заслугитѣ на първитѣ дванадесеть войводи, не може да се кажи и за послѣднитѣ двама. За това нѣщо има много да се говори, но, не му е тукъ мѣстото.

Ето и списакътъ отъ дружината на Хаджи Димитровата и Ст. Караджата чета.

Имената на падналитѣ момчета отъ четата на Ст. Караджата и Х. Димитра

1) Хаджи Димитръ Асѣновъ	изъ	Сливенъ	год.	29;
2) Стефанъ Караджа	„	Тулча	„	26;
3) Иванчо (Ванката) Христовичь	„	Габрово	„	24;
4) Еремия П. Българовъ	„	Ломъ-Паланка	„	32;
5) Спиро Джеровъ	„	Битоля	„	32;
6) Георги Черневъ, знаменосецъ	„	Търново	„	31;
7) Димитрь Н. Захарлията	„	Черни-Носъ	„	35;
8) Димитръ Н. Мѫнзовъ	„	Браила	„	26;
9) Хаджи Димитръ Х. Атанасовъ	„	Тулча	„	27;
10) Тодорь Х. Н. Асѣновъ	„	Сливень	„	25;
11) Иванъ Пѣевъ	„	Казанлѫкъ	„	27;
12) Антонъ Стояновъ	„	Куманово	„	24;
13) В . . . . . Р	„	. . . .	„	39;
14) Сотиръ Пѣйовъ	„	Велесъ	„	25;
15) Димитръ Илиевъ	„	Търново	„	25;
16) Христо Николовъ	„	Шипка	„	20;
17) Андонъ Пѣеовъ	„	Дрѣново	„	29;
18) Александръ Василевъ	„	Плоещъ	„	20;
19) Ганчо Стояновъ	„	Сопоть	„	35;
20) Христо К. Ахчиоглу	„	Калоферъ	„	35;
21) Нено Мариновъ	„	Кочмалари	„	21;
22) Василъ Пенчовъ	„	Правецъ	„	29;
23) Димитръ П. Николовъ	„	Калофъръ	„	22;
24) Георги Н. Кавлакъ	„	Сливень	„	21;
25) Златю Пеушански	„	Трѣвна	„	22;
26) Петръ Тодоровъ	„	Сливень	„	21;
27) Симеонъ Крьстевъ	„	Етрополе	„	20;
28) Иванъ Симеоновъ	„	Котелъ	„	20;
29) Петръ Сивковъ	„	Котелъ	„	20;
30) Никола Г. Красналѫ	„	Русчукъ	„	20;
31) Иванъ Ивановъ	„	Търново	„	26;
32) Христо Станчевъ	„	Шуменъ	„	32;
33) Калчо Георгевъ	„	Шипка	„	45;
34) Петръ Наковъ	„	Разградъ	„	28;
35) Георги Пенчевъ	,,	Ст.-Загора	,,	22;
36) Минчо Димитровъ	,,	Трѣвна	,,	20;
37) Тодоръ Петковъ	,,	Троянъ	,,	19;
38) Велико Николовъ	,,	Котелъ	,,	21

39) Танасъ Ганченъ	изъ	Търново	год.	20;
40) Коста Ефтимовъ	„	Габрово	„	30;
41) Георги Стояновъ	„	Пазарджикъ	„	23;
42) Пьрво Трифоновъ	„	Проговолецъ	„	28;
43) Никола Саввовъ	„	Ахѫ-Челеби	„	28;
44) Филипъ Петровъ	„	Копривщица	„	27;
45) Арсений Мартиновъ	„	Велешко	„	25;
46) Симеонъ Радевъ	„	Черна	„	21;
47) Станю Стояновъ	„	Лѣсковецъ	„	21;
48) Ангелъ Т. Обретеновъ	братя „	Русчукъ	„	28;
49) Петръ Т. Обретеновъ			„	24;
50) Петко Димитровъ	„	Ловечъ	„	30;
51) Колю Мартиновъ	„	Казанлѫкъ	„	25;
52) Райчо Сивковъ	„	Котелъ	„	22;
53) Никола Дочевъ	„	Тетевенъ	„	28;
54) Дочо Колевъ	„	Ст.-Загора	„	30;
55) Христо Митевъ	„	Калоферъ	„	15;
56) Георги Кочевъ	„	Кучово-село	„	21;
57) Никола Стояновъ	„	Чаиръ-кьой	„	25;
58) Михалъ Юрдановъ	„	Елена	„	23;
59) Филипъ Димитровъ	„	Команово	„	23;
60) Стоянъ Пенчовъ	„	Габрово	„	19;
61) Пенчо Стояновъ	„	Панагюрище	„	28;
62) Никола Ивановъ	„	Прилѣпъ	„	22;
63) Недѣлко Григоровъ	„	Копривщица	„	22;
64) Савва Кѫнчевъ	„	Търново	„	20;
65) Петръ Вълчевъ	„	Русчукъ	„	24;
66) Христо Николовъ Македонски	„	с. Г-Тодоракъ	„	32;
67) Никола Георгевъ	„	Търново	„	22;
68) Пѣнчо Поповъ	„	Килиферево	„	28;
69) Пѣнчо Станйовъ	„	Търново	„	28;
70) Паню Х. Пѣневъ	„	Ст.-Загора	„	27;
71) Андрей Марковъ	„	Шуменъ	„	27;
72) Найденъ Василевъ	„	Коприщица	„	22;
73) Илия Димовъ	„	Габрово	„	24;
74) Стефанъ П Мешовъ	„	Русчукъ	„	28;
75) Иванъ Тотевъ	„	Казанлѫкъ	„	29;
76) Тодоръ Стойновъ	„	Пловдивъ	„	32;
77) Танасъ Лиловъ	„	Сопотъ	„	19;
78) Киро Илиевъ	„	Метиризово	„	28;
79) Стефанъ Ивановъ (Калцунь)	„	Габрово	„	28;
80) Иванъ Дружановъ	„	Котелъ	„	34;
81) Христо П. Генчовичъ	„	Дрѣново	„	20;
82) Никола Вълевъ	„	Ст.-Загора	„	28;
83) Стефанъ Данковъ	„	Шипка	„	22;
84) Симеонъ Милковъ	„	Беброво	„	22;
85) Маринъ Николовъ	„	Свищовъ	„	28;
86) Станчо Николовъ	„	Казанлѫкъ	„	24;

87)	Димитръ Стефановъ	изъ	Калоферь	год.	21;
88)	Христо Милевъ	„	Казанлжкъ	„	24;
89)	Стефанъ Паневъ	„	Казанлжкъ	„	28;
90)	Димитръ Цѣновъ	„	Видинъ	„	28;
91)	Георги Христовъ (Палеоглу)	„	Търново	„	22;
92)	Христо Вълчановъ	„	Котелъ	„	30;
93)	Димитръ Момчиловъ	„	Русчукъ	„	20;
94)	Крьстю Минковъ	„	Казанлжкъ	„	20;
95)	С. Господиновъ (Хитриятъ)	„	Сливень	„	27;
96)	Тончо Стояновъ	„	Ст.-Загора	„	28;
97)	Танасъ Д. Бoздогански	„	Русчукъ	„	32;
98)	Маринъ Начевъ	„	Желѣзникъ	„	23;
99)	Х. Георги Х. Ивановъ	„	Тулча	„	27;
100)	Господинъ Кумановъ	„	Тулча	„	22;
101)	Димитръ Стояновъ	„	Церова-Кория	„	30;
102)	Петръ Кжнчевъ	„	Търново	„	33;
103)	Цанко Балкански	„	Габрово	„	26;
104)	Велко Крьстевъ	„	Махалата (Плѣн.)	„	23;
105)	Начо Димитровъ	„	Димотика	„	30;
106)	Крьстю Велевъ	„	Пловдивъ	„	26;
107)	Никола Неновъ	„	Плѣвенъ	„	20;
108)	Спасъ Неновъ	„	Копривщица	„	20;
109)	Нено Спировъ	„	Воденъ	„	19;
110)	Курти Петковъ	„	Видинъ	„	27;
111)	Манолъ Наковъ	„	Д.-Тодоракъ		
112)	Стефанъ Топтанджиевъ	„	Сливень		
113)	Божилъ Димитровъ	„	Команово		
114)	Тодоръ Симеоновъ	„	Орѣхово		
115)	Илия Дойчовъ	„	Никополско		
116)	Ачо Пиперковъ	„	Сопоть		
117)	Божинъ . . .	„	Ломъ		
118)	Георги Крьстевъ	„	Команово		
119)	Добри Тржбача	„	Чирпанско		
120)	Иванъ Пѣеовъ	„	Орханийско		

Останжлитѣ осемъ момчета сж неизвѣстни, защото тѣ бѣхж поставени на стража въ островътъ и послѣ прѣминаванието на Дунава щѣхж да имъ се записватъ имената, но тъй като отъ първото ни прѣминавание Дунава Турцитѣ ни нападнахж и биткитѣ продължавахж непрѣстанно, то и записванието имъ не можи да стане.

* * *

Допустнати погрѣшки.

Стр.	Рѣдъ.	Вмѣсто.	Четѝ.
32	11	испсу	испсова
35	7	то-	от-
"	8	намѣридм	намѣрили
"	9	ъ	да
"	11	винага	винѫги
"	12	хлѣби	хлѣбъ
56	1	антаъкъ	натататъкъ
69		66	69
"	2	се	съ
100	7	испсу	испсова
102	15	прѣдъ своето	прѣдъ видъ своето
113	20	цаски	царски
115	12	тоста	доста
117	39	Приказваше	Приказваме
153	25	Никола	Христо Николовъ
156	39	ощо	още
157	1	слѣдъ: „тровъ“	въ Браила,
175	24	х‚ьеба	хльеба
"	25	х‚ьеба	хльеба
177	15	полиции	позиции
"	33	отговарше	отговаряше
179	12	топовѣтѣ	топоветѣ
185	4	туй	тукъ
"	20	Же,ьа	Жельа
"	22	поздрав‚ьене	поздравльене
"	24	„шише“	шосе
"	25	Баеин	Бабин
"	30	да‚ье	далье
"	31	‚ьап	хльаб
"	33	учите‚ь:	„учитель:“
187	29	се‚ьаните	сельянитѣ
188	6	те‚ьско	ятельско
"	15	поштовате‚ь	поштовател
189	20	‚ьуди	льуди
"	23	И‚ье	Илье
190	31	Нислете	Мислете

Тая книга ще да се намѣрва за продань въ всички книжарници въ България. Главенъ складъ у г. Ив. Бобевски, Хотелъ Тетевенъ въ Столицата, къмъ когото желающитѣ да се снабдѭтъ съ нея могѫтъ да се отнесѫтъ. —